
TANULMÁNYOK

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

Kié a hatalom?

A hatalom pluralitása Magyarországon, 1990–1992*

ELEMZÉSI KERET : A HATALOM CENTRALIZÁLTSÁGA
VAGY OSZTOTTSAGA

A nemzetközi politikatudomány a hatalom centralizáltságának vagy osztottságának a kérdéskörét két nagy dimenzióban tárgyalja; egyrészt a politikai intézmények, másrészt a társadalmi szereplők terén.

Az *első dimenzióban* azt vizsgálja, hogy a közhatalmi döntések milyen mértékben koncentrálódnak valamely hatalmi ág, illetve valamely politikai intézmény kezében. Van-e olyan politikai intézmény, amelyhez ellensúly vagy kontroll nélküli hatalom kerül, amely képes maga alá rendelni a többi hatalmi ágat, illetve politikai intézményt?

A *második dimenzióban* az a kérdés, hogy mely társadalmi csoportok jutnak – és milyen mértékben – politikai hatalomhoz, illetve befolyáshoz. Van-e egységes politikai osztály, uralkodó elit, vagy pedig a politikai hatalom és befolyás különböző csoportok között oszlik meg.

Előadásom tárgya az alkotmányos és politikai változások nyomán Magyarországon 1990–92-ben kialakult hatalmi szerkezet. A hatalom-megosztás vizsgálatának elemzési keretétől Arend Lijphart munkája (1984) nyomán a többségi vagy megegyezésemű demokrácia modelljét választottam. Ennek fő kérdése, hogy a politikai hatalom mennyire kerül a választásokon győztes mindenkori többség kezébe, vagy

* A tanulmány alapjául a szerzőnek a Magyar Politikatudományi Társaság 1992. december 18-i közgyűlésén elhangzott előadása szolgált. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a *Collegium Budapest*-nek, ahol mint poszt-doktori ösztöndíjasnak lehetőségem nyílt e tanulmány megírására.

mennyire megosztott a különböző politikai erők (elsősorban a pártok és az őket alkotó csoportok) között.

Az elemzés kerete a parlamentáris demokrácia két ideáltípusa.

(1) Az első a demokráciának a brit Westminster-rendszerről mintázott *többségi modellje*, amelyben a kormányzati rendszer felépítése, a politikai tagoltság és a pártrendszer sajátosságai következtében a hatalom a mindenkorai többségi párt kezében koncentrálódik.¹

Hatalomkoncentráció jellemzi a *végrehajtó hatalmat*, mivel egypárti többségi kormány irányítja. A törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyára az összefonódás jellemző, mivel a kormány egyrészt politikailag felelős a törvényhozásnak, másrészt viszont – a parlamenti többsége és az európai pártokra jellemző pártfegyelem következtében – kontrollálja a törvényhozást is. Ez a kontroll akkor teljes, ha a törvényhozás egykamarás, s az általános népképviselőlet alapján megválasztott alsóházat – ahol a kormánypárti kontroll érvényesül – nem ellensúlyozza egy más elv alapján létrejött második kamara.²

A választásokon vesztes párt(ok)nak, az *ellenzéknek* csak akkor van lehetősége a törvényhozás és a kormány befolyásolására, ha a kormánypárt valamely kérdésben megosztott. Ha a kormánypárt egységes – és Európában általában ez a tényleges helyzet –, akkor az ellenzék funkciója a kormánypolitika kritikájára szűkül.

A hatalomkoncentrációt növeli, ha az állam felépítése egységes és centralizált, továbbá az is, ha a parlament szuverenitását írott alkotmány és alkotmánybíráskodás nem korlátozza, valamint ha hiányoznak a közvetlen demokrácia intézményei (pl. népszavazás).

A hatalomkoncentráció lehetősége leginkább akkor jön létre, ha a politikai kultúra homogén, a pártrendszer egydimenziós és a többségi választási rendszer következtében kétpártrendszer működik. Ennek terméke lehet ugyanis az egypárti többségi kormány.

(2) A második ideáltípus a *megegyezésem modell*, amelyben a hatalom több párt között – illetve a pártoknak a többségi döntéshez szükségesnél szélesebb körében – oszlik meg. Az intézmények felépítése és a politikai konvenciók lehetővé teszik a politikai kisebbség számára a hatalomban való részvételt.

A hatalommegosztást a végrehajtó hatalom területén – ideáltipikus esetben – a nagyközlációs kormány biztosítja. A hatalmi ágak szintjén törvényhozás és végrehajtás egymástól szigorúan elválasztott³. A törvényhozás kétkamarás, s így biztosítani tudja a különböző kisebbségek képviselőtét. A kormányzat, az állam felépítése föderális, és/vagy decentralizált. A jogokat és hatásköröket írott alkotmány rögzíti, amelynek megőrzését a kisebbség vétőlehetősége biztosítja. A közvetlen részvétel (referendum, népszavazás) intézményei további hatalmi osztottságot teremtenek.

A politikai palettát a sokpártrendszer jellemzi, ami a heterogén politikai kultúra, a többdimenziós politikai tagoltság, a sokpártrendszer, valamint az arányos választási rendszer következménye.

I. táblázat

A többségi és a megegyezései modell

	TÖBBSÉGI MODELL	MEGEGYEZÉSEI MODELL
alkotmány	íratlan alkotmány, parlamentari szuverenitás	írott alkotmány, kisebbségi vétó
végrehajtó hatalom (kormány)	koncentráció (egypárti többségi kormány)	hatalommegosztás (nagykoalíció)
törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonya	fúziójuk	elválasztásuk
törvényhozás	egykamarás (vagy aszimmetrikus kétkamarás)	kétkamarás és kisebbségi képviselő
állam felépítése	egységes és centralizált	föderális és decentralizált
képviselő jellege	kizárólag képviselői demokrácia	közvetlen részvétel elemi; pl. népszavazás
választási rendszer	többségi (egyéni kerületi)	arányos
pártrendszer	kétpártrendszer	sokpártrendszer
politikai kultúra	egydimenziós pártrendszer	többdimenziós pártrendszer

A politikai rendszerek empirikus esetei a többségi és megegyezései demokrácia mint két ideáltípus által meghatározott skálán helyezkednek el. A többségi modellhez legközelebb az európai demokráciák közül Anglia, a megegyezéseihez Svájc és Belgium áll. Igen közel áll még a többségi modellhez Új-Zéland, Írország, Izland és Luxemburg, a megegyezései modellhez pedig Olaszország, Japán, Finnország, Hollandia és a IV. Francia Köztársaság.

MAGYAR PLURALIZMUS: MEGOSZTOTT KÖZTÁRSASÁG⁴

Az alábbiakban arra a kérdésre kívánok választ adni, hogy az 1990-92 között kialakult magyar politikai rendszer a demokrácia többségi vagy megegyezései modelljéhez áll-e közelebb.

Tekintsük át a modellben számításba vett intézményi és politikai tényezőket.

1. Az *alkotmány*. Magyarország parlamentáris köztársaság, ahol az alkotmány rögzíti a hatalmi ágak elválasztásának elvét. A törvényhozás hatalmát írott *alkotmány* és *alkotmánybíróság* korlátozza. Az alkotmány stabilitása felett kisebbségi vétó őrökdi. Ezek a megegyezései demokrácia jellemzői, amit Magyarországon tovább erősít az alkotmánybíróság széles, nemzetközi összehasonlításban is egyedülál-

ló hatásköre⁵, hatalma, valamint az „aktivizmusra” való hajlandósága (Pokol 1992a; 1992b).

Fontos körülmény még az alkotmányban rögzített államforma; Magyarország *köztársaság*, s nem parlamentáris monarchia. Az államfő a köztársasági elnök, aki tisztét nem öröklés útján nyeri, hanem – közvetett – választás útján⁶. Az államfő tehát *választott politikus* – Magyarország esetében *pártpolitikus* –, azaz nem politika felett álló személyiség. Ez – mint látni fogjuk – komoly jelentőségre tesz szert a magyar parlamentarizmus jellegének kialakulásában, nevezetesen a végrehajtó hatalom szerkezetére szempontjából.

2. A központi *végrehajtó hatalom*. Bár nincs nagykoalíció, mint a megegyezéssel demokrácia ideáltípusában, politikailag nem a teljes egységesség, hanem jelentős mértékű osztottság jellemzi a kormányzatot, mégpedig három vonatkozásban is.

Az *első*: a mandátumelosztás következtében egyetlen párt sem szerzett abszolút többséget a parlamentben. A parlamenti többség eléréséhez koalíciós kormány alakítására volt szükség.

A *második*: a parlamenti többséghez *szükségesnél szélesebb* koalíció alakított kormányt 1990-ben; ehhez ugyanis a KDNP részvételére nem lett volna szükség. A kormánykoalíció pártösszetételének szélesítése a végrehajtó hatalom több politikai erő közötti megosztásával jár. A kormánykoalíció vezető pártjának nem egy, hanem két párttal kellett egyezkednie a követendő politika tekintetében.

A végrehajtó hatalom osztottságát növelő *harmadik tényező*: az *államfői hatalom* természete és aktivizmusa. A köztársasági elnök több esetben szélesebben értelmezi saját alkotmányos jogkörét mint a végrehajtó hatalom csúciszerve, a kormány, illetve mint az alkotmánybírói jogértelmezés. Olyan kérdésekről van szó, mint például a magyar külpolitika képviselése (a visegrádi találkozó körüli konfliktus), a hadsereg főparancsnoki jogköre (van-e parancsadási joga, illetve szolgálati előjárója-e a honvédség parancsnokának)⁷, a vezető közfunkciókba történő kinevezések vétőjoga (pl. TV, Rádió elnökség)⁸, és az elnök önálló belpolitikai szerepe (az elnök *politikai* beszédei, állásfoglalásai belpolitikai – azaz pártpolitikai – vitákban).⁹

Ez a központi végrehajtóhatalom további osztódását, a kormányhatalom korlátozását jelenti, nemcsak intézményes, de politikai értelemben is, hiszen az államfő a kormánykoalíció parlamenti ellenzékét alkotó pártok egyikéből került hivatalába – ami persze egyben magyarázat is politikai „aktivizmusára”. Mindezek eredményeként az alkotmány és a politikai konszenzus által 1990-ben rögzített szimbolikus államfői jogkörből a köztársasági elnök 1991–92-re a közepesen erős tényleges államfői hatalom irányába mozdult el. Az ellenzéki pártok és sajtó részéről – az 1989–90-es, konszenzussal született alkotmánymódosítással és a későbbi alkotmánybírói döntésekkel ellentétben – olyan új alkotmányértelmezés alakult ki, hogy hatalmi ágak felett álló „semleges” államfői hatalomból – kvázi önálló hatalmi ágként – a kormány „ellensúlya” legyen¹⁰.

A végrehajtó hatalom egységének megbomlására a köztársasági államforma, a nem egyértelmű alkotmányos hatáskör-elrendezés és az a politikai paktum¹¹ teremtett lehetőséget, amely az elnöki széket a legnagyobb ellenzéki párt politikusának juttatta.

A magyarországi végrehajtó hatalom mindezek következtében nem a többségi, hanem a megegyezéssel áll közelebb.

3. *A törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonya.* Elnöki rendszerekben a két hatalmi ág viszonyát – egymástól történt elválasztásuk miatt – általában az egyensúly jellemzi. Parlamentáris rendszerekben – a politikai fragmentálódás és a pártrendszer függvényében – bármelyik irányban nagyobb egyensúlytalanság alakulhat ki. A két-pártrendszerű Angliát a kormány parlament feletti túlsúlya, a sokpártrendszerű és fragmentált parlamenttel rendelkező Olaszországot vagy a IV. Francia Köztársaságot a gyenge kormányzat, a törvényhozás dominanciája jellemezte.

A politikai fejlődés Magyarországon parlamentáris rendszert, s egy sokpárti politikai palettát és (közepesen) fragmentált parlamentet hozott létre. Az így kialakult alaphelyzet a megegyezéssel demokráciák – erős parlament, gyenge, instabil kormány – modellje felé mutat.

Ehhez az alaphelyzethez két sajátos, egymással ellentétes irányú magyar alkotmányjogi konstrukció társul.

Az egyik, hogy a fragmentált parlament és a koalíciós kormány veszélyeitől – elsősorban a végrehajtás meggyengülésétől – tartva speciális alkotmányjogi konstrukciókkal erősítették meg a kormány és azon belül is a miniszterelnök hatalmát. Ilyen intézmény a „konstruktív bizalmatlansági indítvány”, illetve az egyes miniszterek parlamenti felelősségének a hiánya.¹² Ezek megerősítették a kormány parlamenttel szembeni pozícióját, s a két hatalmi ág között a többségi modellre jellemző összefonódás lehetőségét teremtették meg.

A másik alkotmányjogi konstrukció a törvényhozás fölényét biztosító mechanizmusok: az ún. 2/3-os törvények körének a kialakítása. A 2/3-os törvények a kisebbségi vétó intézményét teremtették meg, jelentősen korlátozva a parlamenti többség törvényhozó hatalmát. Ezzel egy igen széles körben¹³ intézményesült a törvényhozás végrehajtás feletti hatalma, közjogilag korlátozva a parlamentáris kormányzás működőképességét.

Mivel a megegyezéssel demokrácia modelljére jellemző sokpártrendszerhez társul két sajátos magyar alkotmányjogi megoldás közül az egyik a kormánynak/kormányfőnek, a másik viszont a törvényhozóknak adott speciális többletjogokat, a végrehajtó és a törvényhozó hatalom viszonyát illetően Magyarország a két modell között helyezkedik el, de a demokrácia megegyezéssel modelljéhez áll közelebb, nem a többségihez.

4. A törvényhozás felépítése, miként a többségi demokráciákban, *egykamrás*. Ugyanakkor létrejött egy második kamarával felérő formalizált és közjogi státushoz jutott korporatív érdekegyeztető

fórum, az Érdekegyeztető Tanács. Bizonyos munkaügyi kérdésekben beleszólása, illetve vétőjoga van a törvényhozásban is.

5. A kormányzat, az állam felépítése: *unitárus* vagy egységes, hasonlóan a demokrácia többségi modelljéhez és ellentétben a föderális államszervezettel, amely a megegyezései demokrácia sajátja. A pénzügyi erőforrások decentralizáltságának mértéke, noha nem jelentéktelen, európai összehasonlításban inkább alacsonynak tekinthető. 1992-ben az önkormányzati kiadások 33 százalékát tették az összes költségvetési kiadásoknak¹⁴, ez az arány 1985-ben 16 nyugat-európai országban – igen nagy szórás mellett – 52 százalék volt.¹⁵ Ha ezt az arányt decentralizációs indexnek tekintjük, akkor a decentralizáció mértéke Belgiumban, Franciaországban, Portugáliában és Görögországban volt alacsonyabb a magyarországinál.

Ha viszont az 1990-es önkormányzati törvény által kialakított önkormányzati-közigazgatási rendszert a döntési jogok decentralizáltsága és az önkormányzati autonómia tekintetében vetjük egybe a nyugat-európai országokkal, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyar közigazgatás nemzetközi összehasonlításban is igen nagy mértékben decentralizált.

6. A parlament szuverenitását nemcsak az alkotmány és az alkotmánybíróság korlátozza. A demokrácia képviselői intézményeinek hatalma nem kizárólagos. A közvetlen demokrácia elvét a népszavazás – állampolgári kezdeményezésre is viszonylag könnyen, 100 000 aláírás összegyűjtésével mozgásba hozható – lehetőségére és igen széles jogköre intézményesíti, ami tovább növeli a hatalom osztottságát. 1989 októbere és 1993 januárja között négy esetben kezdeményeztek aláírásgyűjtést népszavazás kiírására, ebből két esetben lett tényleges népszavazás.¹⁶

7. A választási rendszer a többségi és az arányos rendszer kombinációja, azaz e tekintetben Magyarország a demokrácia többségi és megegyezései modellje között helyezkedik el. A 386 képviselői mandátum közül 176-ot (kétfordulós) egyéni kerületi rendszerben, 120-at területi pártlista rendszerben, az arányosság elve, 90-et pedig a maradékszavazatok arányában országos pártlisták alapján osztottak szét.¹⁷

8. A pártrendszer tekintetében nem a többségi demokráciát intézményesítő kétpártrendszer, hanem a megegyezései demokráciára jellemző *sokpártrendszer* jött létre: a parlamentben hat nagyobb párt jutott képviselőhöz. A politikai palettán kirajzolódó trendek szerint – a választási rendszer „vegyes” jellegét adottnak véve¹⁸ – a parlamenti pártok számának csökkenése a következő választáson sem várható.

9. A *politikai kultúra*, miként a politikai paletta sokpárti szerkezete is kifejezi, *többdimenziós* jellegű. Négy évtizedes megszokottság sem szüntette meg a magyar társadalomban kialakult törésvonalakat, a politikai tagoltság többdimenziós jellegét.¹⁹ Az 1990-es választások időszakában a vallás és a város–vidék törésvonala mellől hiányzott a tradicionális kékgalléros–fehérgalléros osztálytagoltság. A munkavál-

laló–munkaadó törésvonal „helyettesítőjévé” a nómenklatúrához való viszony vált.

A régi törésvonalak karakterét mindazonáltal a megszakítottság elmosódottabbá tette, a politikai tömegkultúra szintjén a kommunista rendszer homogenizációs jellege nem volt hatástalan. Ez nagymértékben szélesítette az 1988–1992 között kialakult politikai piacot (Mair 1991; Körösi 1993a), és nagy lehetőségeket teremtett a politikai vállalkozók és a gyűjtőpárti stratégia számára. A hagyományos törésvonalakat képviselő politikai elitnek azonban határozott, és nem is sikertelen regeneráló törekvések mutatkoznak az egyes politikai szubkultúrák, a törésvonalak kontúrjainak megerősítésére.²⁰

Magyarország a politikai kultúra többdimenziós jellege tekintetében is a demokrácia megegyezései modelljéhez áll közelebb.

2. táblázat

A magyar politikai rendszerek a többségi–megegyezései modellben

	TÖBBSÉGI	KÖZTES	MEGEGYEZÉSEI
alkotmány			+
kormány			+
törvényhozás–végrehajtás		+	+
törvényhozás felépítése	+		
állam felépítése	+	+	
közvetlen demokrácia			+
választási rendszer		+	
pártrendszer			+
politikai kultúra		+	+

Konklúzió. Magyarországon a politikai hatalom nagymértékben megosztott, mégpedig kétféle dimenzióban is: (1) a különböző intézmények között, azaz a kormányzati rendszer szintjén és (2) a különböző politikai erők, politikai pártok között.

A modellt alkotó kilenc tényező áttekintése után megállapíthatjuk, hogy ezek két esetben a demokrácia többségi, három esetben a megegyezései modelljének vonásait mutatják. További három esetben köztes, de a megegyezései demokráciához közelebb eső, míg egy esetben köztes jegyeket találtunk (lásd 2. táblázat).

A vizsgált területek többségében tehát a kialakult magyar politikai szerkezetet nem az egyneműség, a homogenitás és a többségi elv kizárólagos intézményesítése, hanem a pluralitás, a hatalommegosztás és a konszenzus elv intézményesítése jellemzi. Nem a hatalom centralizáltsága, inkább osztozottsága alakult ki. Nemzetközi összehasonlításban Magyarország közelebb van a demokrácia megegyezései, mint a többségi modelljéhez.²¹

A hatalom osztozottsága nemcsak a különböző intézmények között, azaz a kormányzati rendszer szintjén alakult ki, hanem a különböző politikai erők, politikai pártok között is. Az egyes közjogi pozíciók, hatalmi ágak és kormányzati intézmények feletti kontroll és befolyás különböző politikai erők közti megosztása nagymértékben fokozza a

hatalmi szerkezet osztotságát. Így például a politikai kontrollnak az – a modellünkben eddig figyelmen kívül hagyott – megoszlása is, hogy különböző politikai erők kontrollálják a központi kormányt és a helyi önkormányzatok többségét, illetve az a már említett sajátosság, hogy az államfő a kormánykoalíció parlamenti ellenzékéből kikerült politikus.²²

TÁRSADALMI PLURALIZMUS: A HATALOM TÁRSADALMI OSZTOTSÁGA

Az intézményi pluralizmus vizsgálata után a következőkben rövid kitekintést teszek a társadalmi/szociológiai pluralizmus problematikájára.

Ez utóbbi dimenziót tekintve ugyanis – akár marxista, akár konvencionális elitelméleti nézőpontból – felmerülhet, hogy az erős intézményi szintű hatalommegosztás mögött van-e társadalmi hatalommegosztás. Az elitelméletek ezt általában kétségbe vonják, feltételezve, hogy egyazon hatalmi elit uralkodik, a hatalom különböző intézmények és politikai pártok közti osztotsága ellenére a döntési pozíciók és a befolyás valójában egyazon hatalmi elit kezében kumulálódik.

Nincs módunk szisztematikusan megvizsgálni, hogy az egyes társadalmi csoportok milyen politikai befolyással rendelkeznek. A politikai szociológia egyelőre még azzal is adós, hogy az azonosítható társadalmi szereplőket meghatározza és számba vegye. Az alábbiakban csak arra teszek kísérletet, hogy a következő kérdésre válaszoljak: az új magyar politikai elit különböző pártokhoz tartozó csoportjai egységes társadalmi-politikai osztályt alkotnak-e; létezik-e egy egységes politikai osztály, vagy pedig az egymással versengő politikai elitek, pártok szociálisan és kulturálisan eltérő körből kerülnek ki, azaz eltérő társadalmi csoportok „reprezentánsai”.

A pártelitek szociokulturális vonásai

A kérdés megválaszolásához négy, egyenként két-három tucat politikusból álló, azonos politikai szervezethez tartozó politikai elitcsoportot választottam ki.

Elsőként a kormányzat személyi körét, *másodikként* a hárompárti koalíciós kormány egyik résztvevőjének, a Kereszténydemokrata Néppártnak (KDNP), *harmadikként* a Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ), *negyedikként* pedig a Magyar Szocialista Pártnak (MSZP) politikai elitjét tárgyalom. Vezető pártelitnek a kormányzat esetében a kormánytagokat, a KDNP és az MSZP esetében a parlamenti frakciót, az SZDSZ esetében pedig a túlságosan nagy létszámú frakció helyett a párt Országos Tanácsát tekintettem.²³

Az alábbiakban e négy elitcsoport szociokulturális karakterét kívánom felvázolni.²⁴ A családi hátteret, az iskoláztatást, az életutat és az egypártrendszerbe való politikai-egzisztenciális beilleszkedés módját (funkcionárius karrier – belső emigráció – exkommunista „disszidensek”) vizsgáltam.

1. A *kormányzati elit karakterére* a keresztény középosztályi családi háttér jellemző. Jó részük (pl. az első Antall-kormány minisztereinek kb. a fele) egyházi gimnáziumban tanult. A kommunista időszakban szüleik nemzedékére, de rájuk is jellemző a politikától való távolmaradás: nem tagjai az MDP-nek, illetve az MSZMP-nek. A polgári foglalkozás, a szakma szerinti egzisztencia, szakmai karrierút jellemző. Politikailag tehát a kommunista rendszer időszakában „belső emigráns” pozícióban voltak. Nem hittek a kommunista rendszer reformjában. Csak a polgári politikában hajlandók részt vállalni: a kommunista rendszer kiépülése előtt vagy összeomlásának időszakában, így 1948 előtt, 1956-ban, illetve 1987-után váltak politikailag aktívvá.

2. A koalíciót alkotó pártok egyikének, a *Kereszténydemokrata Néppártnak* a politikai elitjét vizsgálva némileg eltérő képet kapunk. A KDNP-elit tagjai társadalmi gyökereiket tekintve heterogénebb, vallási szempontból viszont jóval homogénebb kört alkotnak. Családi hátterük szélesebb spektrumú: középosztályi, kispolgári és paraszti háttér a jellemző. Vallási, világnézeti, értékrendi szempontból viszont homogénebb a kör: egy-két protestáns vallásútól eltekintve hívő katolikusokból áll. Szinte kivétel nélkül egyházi középiskola diákjai voltak (azok is, akik a kommunista korszakban középiskolások). Az egyházzal való jó kapcsolatuk nem annyira ideológiai gyökerű, hanem elsősorban a követett szocializációs minták és a rendszeres hitélet következménye. Világnézetük vagy tevékenységük miatt a kommunista időszakban többségüket meghurcolták, az egyéni pályák gyakran kerékbe törtek. A kommunista időszakban, különösen az első évtizedekben a kiszorítottság jellemzi helyzetüket. Az esetleges karrierük itt is szakmai jellegűek: kommunista párttagság nem társult hozzá.

3. A *szabaddemokrata* elit szociokulturális karakterét a polgári-kispolgári, illetve kommunista káder családi háttér és a zsidó származás jellemzi. Arról az „entellektüel” értelmiségről van szó, amelyet értékrendje és politikai attitűdje alapján *urbánus* értelmiségnek neveznek.

Az SZDSZ elit olyan társadalmi csoportot „reprezentál”, amelyik sajátos, ambivalens viszonyban volt a kommunista rendszerrel. Először, az 1940–1950-es évek fordulóján azonosultak vele, hittek a kommunizmusban. Később csalódtak benne, és sokan a rendszer belső ellenzékévé váltak. Továbbra is hittek a rendszer megreformálhatóságában, az „emberarcú szocializmusban”, vagy ahogy a reformközgazdászok később nevezték: a „piaci szocializmusban”. A második világháború utáni első generáció 1953–1956 között Nagy Imrét követő reformkommunista, az 1968-as második generáció a rendszer

újbalos kritikusa lett. A kommunista rendszernek ez az ideológiai, de részben szociális értelemben is „belső ellenzéke” alkotta a rendszer „disszidenseit”, a későbbi ún. demokratikus ellenzékét, s ennek a körnek volt döntő szerepe később az SZDSZ megalakításában.²⁵

4. *A szocialista párti elit* – legalább felerészben – olyan társadalmi csoportot reprezentál, amely a kommunista időszak alatt a társadalmi struktúra legalsó szintjeiről a hierarchia legtetetejére emelkedett. A legalább felerészben jellemző munkás és szegényparaszt háttér mellett a kispolgári, értelmiségi, középosztályi származás is jelen van, de a mai elit – a fiatalabb generáció – egy része már pártfrunkcionáriusok gyermeke, azaz második generációs káder. Az MSZP elitje többségében a társadalmilag a kommunista rendszerben felemelkedett funkcionárius-nómenklatúra rétegét reprezentálja.

5. *A többi pártelitre* itt nem tudok kitérni. Sajátos szociokulturális jegyei tekintetében különösen homogén a kisgazdapárt, összetettebb a képlet a Magyar Demokrata Fórum esetében.

Összefoglalva, a kiválasztott négy politikai elitscsoport közül három – gyökereik, értékeik, élethelyzetük, életútjuk alapján – egymástól élesen eltérő szociokulturális karaktervonásokkal bír. A kormányzati és a kereszténydemokrata elit vonásai hasonlóak, bár nem azonosak. Mindegyik politikai elitscsoport egy-egy szélesebb társadalmi kört is „reprezentál”. A kormányzati kör és a kereszténydemokrata néppárti elit a konzervatív (keresztény), a szabaddemokraták vezető köre egy radikális fővárosi réteg, a szocialista párti elit pedig a kommunista rendszer funkcionárius-nómenklatúra rétegének „reprezentánsa”.

Versengő elitek vannak tehát jelen a magyar politikában, noha hatalmuk és befolyásuk súlypontja eltérő, illetve más-más területen érvényesül. A *kormánykoalíció* befolyási köre, illetve politikai erőforrása olyan területekre terjed ki, mint a központi kormány és végrehajtó apparátus, a törvényhozás, az állami szektor, a nagyegyházak, valamint a fokozatosan megteremtett saját sajtóháttér. A koalíciót alkotó pártoknak e széles körön belül persze eltérő a kapcsolatrendszerük. A *szocialisták* legfontosabb bázisa az államigazgatásban, az állami nagyiparban, a régi (de mindmáig legnagyobb) szakszervezetekben, a falusi önkormányzatokban, a mezőgazdasági szövetkezetekben, valamint a vidéki és az országos sajtóban található. A *szabaddemokraták* háttérét az elektronikus médiák, az országos sajtó jelentős része és a közvéleményformálás más intézményei (kulturális intézmények), valamint a budapesti és más városi önkormányzatok és önkormányzati tulajdonban levő gazdálkodó szervezetek jelentik.

*

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a politikai intézmények szintjén létrejött hatalmi pluralizmus, a hatalom nagymértékű *osztottsága* mellett a hatalommegosztás *szociológiai* értelemben is létezik. A parlamenti pártokban, illetve a kormányzatban vezető szerephez jutott

politikai elit, amely karakterüket, társadalmi, kulturális hátterüket és kapcsolatrendszerüket tekintve különböző csoportokból áll, nem alkot egyetlen, egységes politikai osztályt.

MEGEGYEZÉSES DEMOKRÁCIA VAGY MEGOSZTOTT KÖZTÁRSASÁG?

Írásom második részének konklúziója szerint a magyar politikai rendszerre a hatalom nagymértékű osztottsága jellemző. Most válaszolni szeretnék az ott már jelzett kérdésre, arra, hogy a politikai hatalomnak ez a nagymértékű osztottsága, s a végrehajtó hatalom jelentős korlátozása erősíti-e a magyar demokrácia stabilitását, vagy inkább – politikai és alkotmányos patthelyzetek teremtésével – az instabilitást és a politikai polarizációt növeli. Úgy tűnik, hogy az utóbbi a helyzet. A *konszenzus-elv* és a *politikai/döntési hatékonyság elve* között általában feltételezett helyettesítés („trade-off”) – azaz hogy a két elv csak egymás rovására érvényesülhet – Magyarország esetében is fennáll. Ennek magyarázatát keresem az alábbiakban.

A megegyezései demokrácia irodalma²⁶ szerint a demokráciának ez a típusa ott alakul ki, ahol a társadalmat az erős szubkultúrák megegyezései, a *szegmentáltság* jellemzi. (A szegmentáltság a plurális/fragmentált politikai kultúra egy meghatározott típusát jelenti.) A szegmentált társadalmakat az egymástól nemcsak értékrendileg, kulturálisan, de intézményesen – egyházak, világi egyesületek, érdekszervezetek, sajtó, azaz – a civil szféra világában is elkülönülő „osztlopok” (verzuil), szinte minden létszférát átfogó, vertikálisan szervezett szubkultúrák, „táborok” alkotják. A politikai pluralizmus, azaz az érdekszervezetek és politikai pártok is e „táborok” szerint szerveződnek, így minden „tábor” saját, „közülük való” politikai elittel rendelkezik. Az egymástól elkülönült, s egymással – értékrendi, kulturális és ideológiai szinten, gyakran politikailag is – ellenséges szubkultúrákból, „táborokból” a politikai elitek konszenzus-orientált, *kooperatív* viselkedése révén alakul ki a megegyezései demokrácia.

3. táblázat

A demokrácia négy típusa

	POLITIKAI KULTÚRA	
	homogén	fragmentált
ELIT VISELKEDÉS	(1) centripetális demokrácia	(2) centrifugális demokrácia
	(4) depolitizált demokrácia	(3) megegyezései demokrácia

Forrás: Lijphart 1968.

A politikai elitiek egymással versengő, *kompetitív* viszonya ellenben centrifugális irányú versenyt teremt a pártok között, polarizálja a politikai palettát és – fragmentált vagy szegmentált politikai kultúra esetén – destabilizálhatja a demokráciát.

Az előbbire Hollandia, Belgium vagy a második osztrák köztársaság szolgál példaként. Az utóbbira az első osztrák köztársaság jelent példát, ahol a „táborok” közti szakadék a demokrácia bukásához, s egy autoriter rendszer kialakulásához vezetett a két világháború közti időszakban. Éppen e keserű tapasztalat nyomán jutottak az osztrák politikai elitiek konszenzus-orientált stratégiához a második világháború után (nagykoalíció).

Mi a helyzet *Magyarországon*? Magyarország a második világháború után kialakult „sikerés” megegyezései demokráciáktól, illetve a belga, holland, svájci és osztrák politikától – az írásom második részében kifejtett hasonló intézményi szerkezet ellenére – több vonatkozásban is eltér.

1. A *politikai (tömeg)kultúrára* az értékrendek szintjén jelentkező mérsékelt pluralitás jellemző, amihez nem társul – az elmúlt évtizedek homogenizációs politikájának következtében – intézményi szintű szegmentáltság. Nyugat-Európa megegyezései demokráciáihoz képest homogénebb politikai kultúra jött létre.

2. Az *alkotmány és a politikai intézmények* szintjén viszont a parlamenti/politikai többségi kormányzást súlyosabb korlátok terhelik, mint Nyugat-Európa megegyezései demokráciáiban.

3. A *politikai elitcsoportok viselkedése* az 1945 utáni nyugat-európai megegyezései demokráciáktól eltérően nem kooperatív, hanem éppen ellenkezőleg, kompetitív. A versengő elitiek „ellenségképet” formálnak egymásról, s viszonyuk egymáshoz gyakran igen ellenséges, aminek többféle oka is van.

Az egyik az, hogy a politikai piac a társadalmi szegmentáltság hiánya és az erősebb homogenitás miatt – Kelet-Európában – szokatlanul nyitott. A másik ok, hogy az egypártrendszer évtizedei után fellépő új/régi pártok a szavazókért, a saját szavazóbázis megteremtéséért folytatott versenyben erősebben hangsúlyozták a közöttük lévő különbségeket, pártjuknak a többitől való megkülönböztető jegyeit. A harmadik ok az, hogy a demokratikus átmenetben és az új – a kommunista korszak előtti időkben előzmény nélküli – pártok létrehozása során az értelmiség az egyes csoportjai között hagyományosan meglévő kulturális és ideológiai vitákat „átfordította” a pártpolitikába.²⁷

Mindezek következtében a nyugat-európai megegyezései demokráciákkal összevetve Magyarországon – a hasonló hatalommegosztási szerkezet ellenére – egy *fordított szerkezetű ellenségképpel rendelkező politika* alakult ki. Míg ott a szegmentált politikai (tömeg)kultúra „táborai” között – az 1945-öt követő két évtizedben legalábbis – kooperatív elitstratégia jött létre, amely – a „táborok” közti szakadást ellensúlyozva – viszonylagos konszenzust teremtett, addig az 1989

utáni Magyarországon a szegmentáltság, az egymással ellenséges „tábor”-mentalitás csak az elitek szintjén igazán mély, és ezt kompetitív stratégiával kísérelik meg a politikai (tömeg)kultúrába átvinni. Minden politikai elitcsoport megkezdte a saját civil szervezeti hátterének a kiépítését: kapcsolatokat igyekeznek alakítani egyesületekkel, érdekszervezetekkel, egyházakkal, vagy éppen maguk inspirálják azok létrejöttét (Körösényi 1993b).

A politikai szavazótáboroktól eltérően az elitcsoportok intézményesen is elkülönülnek egymástól, és nem egyszerűen versenyszerű, hanem ellenséges módon viszonyulnak egymáshoz. Az ideológikus gondolkodás által kreált ellenségképeknek (Körösényi 1993c) nagy szerepük van a politikai stratégia kialakításában.

A megegyezéssel szembe fordított demokratizációkra jellemző, nagymértékű hatalommegosztást teremtő politikai intézményrendszer Magyarországon a politikai aktorok/pártok kompetitív stratégiája következtében centrifugális tendenciák létrejöttéhez járul hozzá. Kompetitív elitviselkedés mellett a hatalommegosztást intézményesítő alkotmányos és politikai szerkezet nem teremt konszenzust, hanem blokkolt, cselekvőképtelen kormányzat és politikai polarizáció kialakulását segíti. Konszenzusorientált politika, megegyezéssel szembe fordított demokratizáció helyett *megosztott köz-társaság* jön létre.

Ha a kompetitív politikai stratégiákhoz *mobilitációs stratégia* is társul²⁸, s ha az sikeres, akkor destabilizálódhat a demokratikus rendszer. A destabilizáció perspektíváját erősítheti a hatalommegosztás következtében cselekvőképességében korlátozott, megbénult kormányzat. A politikai vezetés gyengesége, a *végrehajtó hatalom inefektivitása* megnövelheti a populista, autoriter kormányzás iránti igényt, miként az a két világháború között történt Közép- és Kelet-Európában.

A stabilitás legfontosabb garanciája a szavazók mérsékeltsége és a politikai participáció relatív alacsony szintje. A magyar politikai kultúra jellegzetessége, hogy a politikai elitek „tábor”-mentalitása ellenére a tömegek, szavazótáborok szintjén csak értékrendi törésvonalak mentén van elkülönülés, de nincs szervezeti szegmentálódás: a szavazótáborok politikailag mérsékeltebbek.

JEGYZETEK

¹ A szavazók választásokon leadott voksa egyaránt szolgál a kormányzat és a törvényhozási többség kiválasztására.

² Illetve, ha a második kamara szerepe alkotmányjogi alárrendelt az elsőnek.

³ Ennek ideáltípusa az amerikai elnöki rendszer. Emellett pl. Svájcban a végrehajtás csúcsszervét, a kormányt a törvényhozás választja ugyan, de rögzített, négy éves időtartamra, amely alatt az politikailag nem függ a törvényhozás bizalmától. Nincs bizalmatlansági szavazás.

⁴ A „megosztott köz-társaság” elnevezést Kukorelli István azonos című sajtócikkéből kölcsönöztem (*Magyar Hírlap*, 1992. október 24.).

- ⁵ Pokol Béla az alkotmánybíróságok hatáskörének, „átpolitizáltságának” három szintjét különbözteti meg. Az *első*, a legkisebb hatáskörrel akkor rendelkezik, ha csak konkrét jogesetek kapcsán kerülhet sor alkotmánybírósági eljárásra. Ilyen az Egyesült Államok alkotmánybíráskodása. A *második*, már nagyobb hatáskört biztosító szint, ha egyedi jogeset nélkül is lehetséges – már elfogadott törvények esetében, azaz *utólagosan* – a normakontroll. Nyugat-Európa több országában e modell felé tolódtott el az alkotmánybíráskodás. A *harmadik*, az alkotmánybíróságnak legnagyobb hatáskör, s leginkább átpolitizált szerep akkor jut, ha *előzetesen*, azaz el nem fogadott törvényjavaslatok esetében is lehet kérni az alkotmányellenességi vizsgálatot. Ez a megoldás csak a francia Alkotmánytanács esetében volt eddig ismert. Még ezen is túlszab azonban a magyar alkotmánybírósági törvény, amely szerint már konkrét törvénytervezet sem kell ahhoz, hogy a politika mozgásba hozza az alkotmánybíróságot, hanem egy absztrakt döntési alternatíváról is alkotmánybírósági határozatot lehet kérni (Pokol 1991:92–94).
- ⁶ Ez egyáltalán nem formális megjegyzés. Európa stabil – 1945 óta megszakítás nélküli – demokráciáinak fele köztársaság (Írország, Finnország, NSZK, Ausztria, Svájc, Franciaország és Olaszország), fele viszont monarchia (Anglia, Svédország, Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium, Luxemburg). Míg a monarchiákban – demokratikus legitimitáció hiányában – a tényleges államfői hatalom szinte összezsugorodott, szimbolikussá vált, addig a köztársaságok az eltérő alkotmányos elrendezés és a politikai szituáció következtében megoszlanak abban a tekintetben, hogy az elnököt – aki választás útján nyeri megbízatását, azaz demokratikus legitimitással rendelkezik – mekkora hatalommal ruházzák fel.
- ⁷ Az Alkotmánybíróság 48/1991 (IX. 26.) határozata (lásd Kukorelli 1992:379, 385).
- ⁸ Lásd *uo.*, valamint az 1992. január 28. alkotmánybírósági határozat.
- ⁹ A köztársasági elnök saját jogkörére vonatkozó kiszélesítő értelmezéséről lásd: „Ki nevez a végén?” interjú Lővétei Istvánnal, *168 óra*, 1991. szept. 10. 4–5. old.; Debreczeni József: „Hány lába van a lónak?” *Új Magyarország*, 1991. szeptember 30. 5. old., illetve az Alkotmánybíróság 48/1991 (IX. 26.) határozatának indoklását, ahol maga az Alkotmánybíróság teszi meg az összevetést: (Kukorelli 1992:379, 395).
- ¹⁰ Az ezt az értelmezést osztó alkotmánybírák – Dr. Kilenyi Géza és Dr. Schmidt Péter – maguk is az alkotmánybírósági határozatokkal szemben álló különvéleményként tették közzé álláspontjukat. Az 1992. január 28-i alkotmánybírósági határozathoz kapcsolódóan különvéleményükben kifejtik, hogy épp azért nem értenek egyet az alkotmánybírósági döntéssel, mert az megerősíti a parlamentáris kormányzati formát, azaz a végrehajtó hatalom egységét, s a végrehajtó hatalom kormány által történő kizárólagos gyakorlását. Ezzel szemben ők a végrehajtó hatalom elnök és kormányfő közti *megosztását*, s a kettőjük közti politikai konszenzusteremtés szükségességét tekintik kívánatosnak. Ezt az elterést már megelőlegezte az Alkotmánybíróság 1991. szeptember 23-i döntéséhez Dr. Vörös Imrével együtt csatolt különvéleményük (lásd Kukorelli 1992:394–396).
- ¹¹ Az 1990. májusi SZDSZ–MDF paktum.
- ¹² Csak a kormányfőnek tartoznak politikai felelősséggel.
- ¹³ Az alkotmány harminc törvényhozási tárgykörben írja elő a kétharmados többség szükségességét. Így ami a parlamentáris demokráciákban kivételt jelent, Magyarországon főszabállyá válik (lásd Kukorelli 1992: 191).
- ¹⁴ Társadalombiztosítás nélkül.
- ¹⁵ Saját számítások. A nemzetközi adatok forrása: Erik-Lane, J.–S. O. Ersson 1990:326–38. old. *Politics and Society in Western Europe*, Sage. A magyar adatok forrása: A Magyar Köztársaság 1993. évi költségvetése. Budapest, 1992. szeptember, I. kötet, 341–350. old.

- ¹⁶ Egy harmadik esetben, 1993 elején, a népszavazási kezdeményezés a parlament feloszlására és új választások idő előtt történő kiírására irányult. A LAÉT népszavazási kezdeményezésének célját politikai pártok szinte egyöntetűen alkotmányellenesnek tekintették, és az Alkotmánybírósághoz fordultak, amely érvelésükkel megegyezően döntött – a népszavazás így elmaradt.
- ¹⁷ Lásd Körösenyi 1990; 1992a és Szoboszlai 1990.
- ¹⁸ Mivel a választási törvény az ún. kétharmados törvények körébe tartozik, lényegi változása nem várható.
- ¹⁹ Lásd erről részletesen Körösenyi 1992b.
- ²⁰ A választók felett „lebegő” pártok megkezdték a kapcsolatépítést az érdekszervezetek irányába (Körösenyi 1993b).
- ²¹ Lijphart kétdimenziós modelljében a megegyezéses–unitáris demokrácia típusába sorolható (Lijphart 1984: 214, 216, 219).
- ²² Elsősorban ugyanis ennek a ténynek a következménye politikai súlyának megnövekedése, az ellensúly szerep irányába történő elmozdulása.
- ²³ A forrásanyagok között első helyen a *Magyar Országgyűlés Almanachját* kell megemlítenem (főszerkesztő: Kiss József, Budapest, 1993). Emellett a politikai elitbe tartozó személyekkel készült és a sajtóban, folyóiratokban megjelent interjúkra, illetve az általuk publikált írásokra támaszkodtam, ha ilyen rendelkezésre állt. A kormány esetében az 1990 májusa és 1993 januárja között rövidebb-hosszabb ideig kormánytagként funkcionáló politikusokat, a szabad demokraták esetében az 1992 végén megválasztott Országos Tanácsot vettem alapul.
- ²⁴ Az elit karakterét meghatározó szempontok összeállításában Robert Dahl *Who Governs?* című klasszikus munkáját (1961) vettem igénybe segítségül. Dahl a társadalmi csoport-hovatartozást, a faji–etnikai származást, a karrierutat és szocializációs mintákat, valamint az osztály/státusz-helyzetet vizsgálta.
- ²⁵ A magyar zsidóság 1945 utáni politikai szerepéről lásd Karády Viktor 1991.
- ²⁶ Például Arend Lijphart, Hans Daalder és R.V. Lorwin munkái.
- ²⁷ Lásd a népi–urbánus vita és szakadás szerepét a magyar pártosodásban (Körösenyi 1992b: 115–117).
- ²⁸ 1992 második felében a politikai erők egy része mintha feladta volna a demobilizációs stratégia felett kialakult korábbi konszenzust. A politikai mozgósítás kísérleteinek lehetünk tanúi (Körösenyi 1993c).

HIVATKOZÁS

- Dahl, R. 1961. *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven and London: Yale University Press
- Karády Viktor 1991. A magyarországi antiszemitizmus történetisége. *REGIO Kisebbségtudományi Szemle*, 2, 5–35.
- Körösenyi András 1990. Pártok és szavazók. Parlamenti választások 1990-ben. *Mozgó Világ*, 8, 39–51.
- 1992a. The Hungarian Parliamentary elections, 1990. In: Bozóki, A.–Körösenyi, A.–G. Schöpflin (eds.) *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*. London: Pinter Publishers, New York: St. Martin's Press, 72–87.
- 1992b. The Revival of the Past or New Beginning? In: Bozóki, A.–Körösenyi, A.–G. Schöpflin (eds.) *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*. London: Pinter Publishers, New York: St. Martin's Press

- Körösényi A. 1993a. Stable or Fragile Democracy? Political Cleavages and Party System in Hungary. *Government and Opposition*, (28) 1.
- 1993b. Parteien und Parteienpolitik in Ungarn. In: *Parteienpolitik in Osteuropa*. Konrad Adenauer Stiftung (forthcoming).
- 1993c. Ellenségeképek fogságában. A destabilizáció ideológiái. *Magyar Nemzet*, január 8.
- Kukorelli István (szerk.) 1992. *Alkotmánytan*. Budapest: Századvég Kiadó
- Lijphart, Arend 1968. Typology of Democratic Systems. *Comparative Political Studies*, 1 (April). Reprinted in: Lijphart, A. (ed.): *Politics in Europe. Comparisons and Interpretations*. Berkeley: University of California 79.
- 1984. *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven and London: Yale University Press
- Mair, P. 1991. Electoral markets and Stable States. In: Moran M.–M. Wright (eds.): *The Market and the State*. London: MacMillan
- Pokol Béla 1991. Alkotmánytani alternatívák. *Társadalomtudományi Közlemények*, 3–4.
- 1992a. Aktivista alapjogász vagy parlamenti törvénybarát? A magyar alkotmánybíróság jogkonceptiói. *Társadalmi Szemle*, 5.
- 1992b. Aktivizmus és az Alkotmánybíróság. In: Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest: DKMKA-Economix Rt., 150–155.
- Szoboszlai György (szerk.) 1990. *Parlamenti választások 1990*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet

ENYEDI ZSOLT

Pillér és szubkultúra*

A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete

A politikatudomány számára évtizedek óta – legkésőbb Gabriel Almond 1956-os *Comparative Political Systems* című cikkének megjelenése óta – központi kihívást jelent a „megosztott”, „plurális”, „fragmentált politikai kultúrájú” országok sajátos működési módjának tanulmányozása, magyarázata. A téma kutatói már a hatvanas évektől speciális terminológiát alakítottak ki, konferenciákat szerveztek, sűrűn hivatkoztak egymásra s egyéb szempontokból is egyre inkább úgy viselkedtek, mint egy önálló tudományág képviselői. A figyelem középpontjába fokozatosan Hollandia, Belgium és Ausztria (ritkábban: Svájc) került, s az ezen országokra vonatkozó konkrét esettanulmányokból egy általános érvénnyel bíró társadalmi-politikai modell fejlődött ki. Az alábbiakban megkísérlem bemutatni az adott tudományterület keletkezésének történetét, alapfogalmait és a fontosabb rivális teóriákat. Tekintettel arra, hogy a németalföldi társadalomtudományok kevésbé ismertek Magyarországon, megkísérlem feltérképezni a holland és a belga intézményes szegmentáltságot tárgyaló iskolákat, eltérő szemléletmódokat is. Írásom második részében összefoglalom e két modell-ország releváns vonásait. Végül igyekszem válaszolni arra a kérdésre: mennyiben érdekes a cikkben bemutatott társadalomszervezési modell Magyarország számára?

Ha egy társadalom olyan, egymástól elkülönült, erős kohéziós erővel bíró csoportokból épül fel, mint ahogy az említett országokban az elmúlt évtizedekig megfigyelhető volt, akkor ez nyilván tükröződni fog valamilyen módon a társadalmi-politikai szervezeti struktúrában is. A társadalmat alkotó csoportok belső felépítésével, a hozzájuk

* A tanulmány az „Előítéletesség és politikai-ideológiai tagolódás kapcsolata” című OTKA-kutatás keretében készült.

kapcsolódó szervezeti hálókkal és a csoport–egyén viszonytal, vagyis a kérdés politikai-szociológiai vonatkozásaival foglalkozó tanulmányok kulcsfogalma a holland „Verzuiling” vagy az angol „pillarization”, esetleg „compartmentalization”, „columnization”. Azok a kormányzati technikák pedig, melyek lehetővé teszik e csoportok egymás mellett élését, az ún. „konszociális iskola” központi témái. Tanulmányomban a kormányzati technikákra (miután ezek eléggé ismertek) kevesebb, a társadalmi-politikai szervezeti struktúrákra több figyelmet fordítok.

I.

AZ ELMÉLET GYÖKEREI: ALMOND ÉS LIJPHART

Fent említett írásában Almond abban látja a kontinentális európai rendszerek sajátosságát – szemben az angolszász országokéval –, hogy mély szubkulturális törésvonalakkal, politikai szubkulturákkal rendelkeznek, a politikai szerepek itt nem individualizálódnak, hanem a szubkulturákba beágyazódva különálló alrendszereket alkotnak, s a formális jogi szerep-struktúra helyett a politikai szubkulturák képezik a rendszer gravitációs központját.

A politikai szubkultúra témánk szempontjából kulcsfontosságú fogalom, de nem a szó Almond által használt értelmében. Ő a szubkulturákat elsősorban az idődimenzió mentén elhelyezkedő politikai orientációk alapján jellemzi és csoportosítja: (1) pre-indusztriális (főleg katolikus), (2) régi középosztályi és (3) korszerű, indusztriális. A korábbi politikai kultúrák továbbélését szubkulturaként Almond anomáliának tekinti, annak a jeleként értelmezi, hogy a politikai kultúra nem adaptálódott a politikai rendszerhez (Almond 1956: 407).

Bár a nagy hatású *The Civic Culture* című kötetben (Almond–Verba 1963: 379) a szerzők már differenciáltabban fogalmazzak, megállapítva, hogy a szubkulturális különbözőségek társadalmi ideológiákkal, életmintákkal, osztálybeli, nemi, vallási stb., különbségekkel társulnak, egyértelmű, hogy az idődimenzió középpontba állítása alkalmatlanná teszi ezt a szubkultúra-értelmezést például a holland protestánsok és katolikusok elkülönülésének leírására.

A kultúrszociológia, szociálpszichológia, antropológia területeiről átszívárgott *szubkultúra* terminust meglehetősen önkényesen és következetlenül, standard definíció nélkül használják a politológusok. A fogalmi tisztázatlanság ellenére (vagy tán éppen azért) a kategória jelentős karriert futott be. Nyilvánvaló azonban, a laza fogalomhasználat dacára, hogy a politológusok többsége (Dahl, Daalder, Lorwin stb.) nem csupán a politikai jelenségek iránti hasonló *attitűdöket* érti (*politikai*) *szubkulturán*, hanem (Almonddal szemben) az egyforma politikai *magatartást* és bizonyos szintű *integráltságot* is.

Hogy hogyan fest egy ország, melyben a politikai szubkulturák uralják és határozzák meg a társadalmi és politikai élet fő területeit,

azt mindenekelőtt Arend Lijphart *Politics of Accomodation* című művéből tudta meg a politikatudomány. A könyvben elmesélt történet némi túlzással egy tudományterület paradigmaticus kísérletének tekinthető, ezért az alábbiakban részletesebben foglalkozom vele.¹

Lijphart a korszak legnagyobb politológusainál, Gabriel A. Almondnál, Robert A. Dahlnál és Karl W. Deutschnál tanulhatott a Yale-en, s így korszerű tudományos apparátussal felvértezve kezdhetett hazája, Hollandia társadalmi-politikai rendszerének tanulmányozásához. A mesterei által kialakított demokrácia-szemlélet és rendszerkategorizáció, illetve a holland tapasztalatok között azonban ellentmondás feszült, s ennek az ellentmondásnak lett a terméke a *Politics of Accomodation*.

Egy törésvonalaktól olyan mélyen tagolt társadalmat, mint Hollandia, a hagyományos felfogás szerint feszültségnek, konfliktusoknak, kormányzati működésképtelenségnek és forradalmi felkeléseknek kellene jellemezniük. Almond a már említett cikkében a politikai kultúra töredezettségét, a különböző politikai szubkultúrák együttes jelenlétét a totalitarizmus veszélyével kapcsolta össze. Lijphart hazája azonban egyszerre mutatta fel a szociokulturális csoportok éles elkülönülését és a stabil – és Lijphart értékítélete szerint – hatékony demokráciát. A *Politics of Accomodation* szerzője ennek a paradoxonnak a magyarázatára vállalkozik.

Lijphart története szerint a katolikusok, ortodox protestánsok, szocialisták és (konzervatív)liberálisok szembenállása fokozódó veszélyt jelentett a holland államra, és ez a veszély egészen közelivé vált 1917 táján, amikor is az egyházi iskolák állami támogatása kérdésének és a szociális problémáknak a kiéleződése polgárháború közelébe sodorta az országot. A szemben álló táborok vezető rétegei veszélyérzetüktől indítva olyan kompromisszum-sorozatra szánták el magukat, mely nemcsak az adott kérdéseket oldotta meg, hanem egyben kezelhetővé tette a későbbiekben felmerülő konfliktusokat is. Az így – egy „ön-megsemmisítő jóslat” („self-denying prophecy”) eredményeként – megszületett kormányzati rendszert Lijphart *konzociacionális vagy konszenzusos* demokráciának nevezte el.²

A konzociacionális modell lényege a többségi elv figyelmen kívül hagyása. Az állami javak és a köztisztviselői pozíciók elosztásánál, a központi médiumok műsoridejének meghatározásánál, a kormánytanácsadó és egyéb országos reprezentatív testületek felállításánál az arányosság elve az irányadó. A proporcionalitás elvének kell tükröződnie a választási rendszerben is. A kormányzásban a nagykoalíció (s ezáltal, vagy ettől függetlenül, a végrehajtó hatalom megosztása) s a kisebbségi (vagy kölcsönös) vétő intézménye testesíti meg ezt az elvet. A konzociacionális demokrácia országaiban a kormányzás jogának fenntartása mellett a szegmensek számára jelentős autonómiát biztosít az állam.

Ezeknek az eszközöknek a bevezetése akkor kecsegtet sikerrel, ha elitizmus és passzivitás jellemzi az adott ország politikai kultúráját;

minden szegmens kisebbségi és nagyjából hasonló társadalmi-gazdasági pozícióban van, s ezzel a helyzetével megbékél; a törésvonalakat tiszteletben tartják; az elitek hagyományosan toleránsak és hajlanak a kompromisszumra. Javítja a konzociionális technikák esélyeit, ha a szegmensek izoláltak, a törésvonalak egyike-másika keresztezi egymást, az ország kis méretű, s a hatalmi egyensúlyt érdekképviselői pártrendszer jeleníti meg. Kedvező körülmény továbbá, ha külső fenyegetettség erősíti a belső egységet.

A konzociionális modell persze csak akkor hoz békét, ha az elitek képesek kielégíteni a szubkulturális igényeket, képesek átnyúlni a törésvonalakon és koalíciót alkotni, elkötelezettek a rendszer fenntartása mellett, és felismerik a fragmentáltságban rejlő veszélyeket. A holland tapasztalatok azt mutatják, hogy a konzociionális rendszerekben sajátos játékszabályok alakulnak ki (a politikához való üzletszerű hozzáállás, az egyet nem értés elfogadása, a csúcs-diplomácia, a konfliktusok depolitizálása és a titkosítás). A konzociionális demokrácia lényegében depolitizált demokrácia.

Lijphart végül a holland paradoxont (értsd: a szegmentáltság ellenére hatékony demokráciát) a nemzeti szimbólumok összetartó erejével, az osztály- és vallási törésvonalak kereszteződésével, az elitek bölcsességével és a holland politikai kultúra tekintélytisztelő jellegével magyarázta. S bár a magyarázat Hollandia „testére” van szabva, Lijphart a későbbiekben igyekszik általános érvényűvé emelni a konzociionális modellt, kiterjesztve többek között Belgiumra, Luxemburgra, Ausztriára, Svájcra, Libanonra, Malaysiára, Suriname-ra és a Holland Antillákra.

A lijpharti gondolatmenetben a társadalmi csoportok intézményes elkülönülése és a konzociionalitás kormányzati rendszere összefonódik. A plurális társadalmakra jellemző különálló, azonosítható és saját társadalmi, politikai szervezetekkel bíró szegmensek kétféleképpen is *előfeltételei* az elitek egyezkedésére épülő konzociionális demokráciának. Egyrészt a pusztán létükből fakadó veszély révén szükségessé teszik az egyezkedést, másrészt az egyes csoportokon belüli szolidaritás és hierarchia révén az egyezkedéshez szükséges autoritással ruházzák fel az eliteket.

Ugyanakkor a konzociionális politika a szegmensek elismerésével, a szegmentális szervezetek politikai szereppel való felruházásával, az arányossági elven nyújtott kormányzati támogatás és a proporcionalis választási rendszerrel erősíti a szegmensek organizációs erejét (Lijphart 1984). *A konzociionális módszerek tehát nemcsak kifejezik és kezelhetővé teszik, hanem erősítik is a társadalmi pluralizmust.* Daalder megállapítása, hogy Hollandiában a szegmentáltság 1917-től, a konzociionális rendszer bevezetése után vált igazán erőssé, így válik érthetővé.

A konzociionális szerkezet a westminsteri modell fő riválisaként jelenik meg mind a mai napig és gyakran ajánlják meghonosítását a

törésvonalak által mélyen szabdalt országoknak (pl. Dél-Afrika). A nyugat-európai konzociionális országok elemzésének ugyanakkor van egy speciális, messzire mutató tanulsága is, mégpedig az, hogy az erős csoport-lojalitások megléte alapvetően meghatározhatja és átformálhatja a liberális államok szerkezetét is.

PILARIZÁCIÓS ALAPFOGALMAK

Dolgozatának megírásakor Lijphart a „Verzuiling” jelenségét tanulmányozó – a külföld számára többnyire ismeretlen – holland kutatók sorára támaszkodhatott.

A „Verzuiling” kifejezés (melynek szó szerinti magyar fordítása „cölöpösödés”, „oszloposodás” vagy „pilléresedés”, angolul „pillarization”) a harmincas években keletkezett, bár a általa jelölt folyamat kezdete a századforduló tájára datálható. Röviden arról a jelenségről van szó, amikor a különálló világnézettel bíró társadalmi csoportok olyan kidolgozott szervezeti struktúrára tesznek szert, mely lehetővé teszi, hogy a csoportok tagjai saját szervezeti hálójukon belül éljék le életük jelentős részét. Ennek a társadalom egészét átható folyamatnak a megnevezésére a „pilarizáció” terminust választottam, s az e folyamat által meghatározott társadalmakat a továbbiakban „pilarizált” társadalmakként fogom emlegetni.

Az elemzés szintjén megkülönböztethető a strukturális pilarizáció – melynek keretében egyre több szervezet válik szubkulturálisan kötötté, egyre több társadalmi szféra parcellázódik fel – a mentális pilarizációtól, amikor a más szervezetek tagjaival szembeni elzárkózó attitűdök erősödnek.

A pilarizáció folyamán az érdekszervezetek, valamint a politikai, szakmai, gazdasági és kulturális egyesületek szervezeti hálóká kapcsolódnak össze. A folyamat eredményeképpen a társadalom párhuzamos, kölcsönösen elkülönült és polarizált szervezeti komplexumokból álló struktúrát alkot. Ezek a komplexumok, tevékenységüket különálló világnézeti bázisukra alapozva³, a szociális élet számos területén megjelennek. Az egyesületi szférában kibontakozó interperszonális kapcsolatok így követhetik a szubkulturális törésvonalakat. A csoportközi személyes kontaktusok relatív hiánya egyfajta „szociális apartheidhez” vezet. Az egyik csoport elhagyása és egy másikhoz csatlakozás komoly pszichológiai konverziós költségekkel jár (Coleman [1978: 65] az emigráláshoz hasonlítja), bár a csoporttagságot az elvi önkéntesség jellemzi.

A rendszer alapegysége a „zuil”, „pillar”, magyarul pillér. A társadalomtudósok, meglehetősen zavarba ejtő módon, ugyanarra a csoportra (pl. holland ortodox protestánsok vagy osztrák keresztényszocialisták) váltakozva használják a „zuil”, „bloc(k)”⁴, „pillar”, „camp”, „Lager”, „segment”, „famille spirituelle”, „distinct social milieu”, „political subculture”⁵ kategóriákat. S bár ezek a fogalmak a

pilarizáció elméletének fejlődése, generalizálódása következtében valóban összemosódtak, érdemes felhívni a figyelmet a pillér-metaphora eredeti, speciális jelentésére. Azzal, hogy a protestánsokat, katolikusokat, szocialistákat és liberálisokat pillérnek keresztelték el a hollandok, egyben egyfajta *funkcionális* magyarázatot is adtak ezeknek a csoportoknak a létezésére. A tartóoszlop-kép azt sugallja, hogy ezeken a csoportokon nyugszik a társadalom, mindegyik csoport az egész része.

A pillérek, az eredeti értelmezésben, szemben az osztályokkal, *vertikális* csoportok, ahova tehát különböző rétegek tartoznak (emiatt van akkora bizonytalanság a szakirodalomban a kétségtelen önálló szereppel bíró szocialisták és liberálisok kategorizálása körül). A pillér fogalmába, szemben a többi elnevezéssel, automatikusan beleértődik a kiterjedt, differenciált és hierarchikus szervezeti struktúra is.

A pillérek a politikai szocializáció fő felelősei, az egyén a pilarizált szervezetekben sajátítja el a szubkulturájára jellemző gondolkodási és magatartási mintákat. A pillér-struktúra olyan szervezeti kiterjedtségre és differenciáltságra törekszik, hogy a teljes szociális személyiséget magába építhesse.

A pillérek fontos szerepet kaptak a jóléti rendszer fenntartásában és a konfliktuskezelésben is. A két terület szorosan összefügg, hiszen a konfliktusok megoldásának leggyakoribb eszköze az állami javak (pénz, műsoridő, állami hivatalok stb.) pillérek közti szétosztása. A közjavak nagy része a pillérek kórházain, iskoláin, segélyirodáin stb. keresztül jut el az állampolgárokhoz. A pillérek, közvetve vagy közvetlenül, részt vesznek a kormányzásban, s tulajdonképpen a parlamenttel párhuzamos hatalmi gyűrűt alkotnak. Olyan társadalmi alrendszerekről van szó, melyek összekapcsolják a civil társadalom szervezett érdekeit és az állam döntéshozatali struktúráját (Schmitter 1979: 9), illetve, absztraktabb szinten, a politikai hatalmat, a társadalmi szervezetet és az egyéni cselekvést (Bax 1988: 104).

A hivatalosan elismert pillérek létezése egyben egy állandó, stabil konfliktusmintát is eredményez. Ha új típusú konfliktusok keletkeznek, többnyire abszorbeálódnak ebbe a konfliktusmintába, és ezzel kétségtelenül jelentős terhet vesznek le a döntéshozók válláról. További könnyebbséget jelent a politikusok számára, hogy a pilléreken belül érdekegyeztetés folyik, a különböző igényeket *rangsorolva* készülnek az országos döntéshozási fórumok elé kerülő pillér-programcsomagok.

A pilarizáció tudományos mérésének a problémája még megoldatlan, bár néhány könnyebben operacionalizálható változó, mint a deklaráltan szubkulturálisan kötött szervezetek aránya egy adott területen (pl. oktatás), vagy az, hogy az egyén mennyi időt tölt naponta pilarizált környezetben, jól jelezheti a pilarizáció előrehaladását.

PILARIZÁCIÓS ELMÉLETEK⁶

J. P. Kruijt szociológus volt a pilarizáció első nagy elemzője. Ő a pilléreket a *Weltanschauung*on alapuló társadalmi szervezetek és a társadalmi élet formáinak azonos jogi státust élvező blokkjaiként értelmezte. A „társadalmi élet formáin” mindenekelőtt a felparcellázott szociálpolitikát és a gazdaságot értette, s nem annyira a mások által kiemelt jelentőségűnek tekintett informális kapcsolatokat (barátok, kollégák, szomszédok).

A fenti definíció értelmében Kruijt katolikus, ortodox protestáns és szekuláris pilléreket különböztetett meg Hollandiában (Kruijt et al. 1959). Ez a felosztás is mutatja, hogy ebben az időszakban a vallási, felekezeti szempontoknak tulajdonítottak döntő jelentőséget. Ahogy Lipset és Rokkan is megfigyelték (1967: 15–16), a pilléreket ekkoriban elsősorban egyesületek és intézmények olyan vertikális hálóként értelmezték, melyeknek célja az egyházak iránti lojalitás biztosítása és a hívők megvédése a kereszt-kommunikációktól és -nyomásoktól.

Kruijt a pilléreket koncentrikus körökkel ábrázolta, melyeknek középpontjában az egyház áll (továbbá a kórusok, egyházi ifjúsági klubok stb.). A második körhöz tartoznak az iskolák, kórházak, árvaházak, öregek otthona. Kruijt csak a harmadik körhöz tartozó szervezeteket nevezi „pilarizáltaknak”: ilyenek a szakszervezetek, szövetkezetek, politikai pártok, farmerszövetségek, könyvtárak, műsorszóró vállalatok, betegpénztárak, szakmunkásképzők (lásd Post 1989).

A hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években fokozatosan generalizálódott és absztrahálódott a pilarizáció fogalma. Előbb a felekezeti-ség, majd a szorosan vett világnézetiség is kikerült a definícióból. [A világnézeti alapozottság kritériumát tágan értelmezi például Bax (1988: 101), aki szerint bármilyen idelógiára (így etnikaira is) felépülhet pillér.]

Még tovább mennek a generalizációban azok, akik már az ideológia kritériumától is elszakadva a pilarizációt a törésvonalak intézményszerűsülésének a szinonímjaként használják (Tilly, Lorwin, Zolberg, Rokkan).

Érdeemes a felsoroltak közül külön szólni Stein Rokkanról, aki önálló elméleti modellt alakított ki a *Verzuiling* címszó alatt. Rokkan megkülönbözteti a szociális mobilizáció korporatív csatornáját és a politikai mobilizáció választási csatornáját. Pilarizációról ebben az értelemben akkor beszélhetünk, ha a törésvonal-specifikus szervezetek aktívak mindkét csatornában, s ha a két csatorna összekapcsolódik. Így belsőleg kohézív, külsőleg lehatárolt világok fejlődnek ki, egy-egy adott párthoz kapcsolódva.

A Rokkan-féle kontinuum egyik végén azok a társadalmak vannak, melyekben a választási és a korporatív csatorna szervezetei közt nincs megfelelés, a vezetőségek nem kapcsolódnak össze, a mobilizált népesség nem szegmentálódik azonos törésvonalak alapján. Középen

az esetleges kapcsolódásokat, időközönként változó megfeleléseket felmutató országok vannak, míg a másik szélen a pilarizált társadalmak.

Ez a megközelítés teljesen általánossá teszi a fogalmat: bármely törésvonalon alapulhat pilarizáció, s kulturális (beleértve vallási, etnikai/nyelvi), gazdasági és politikai cselekvők egyaránt lehetnek a folyamat kezdeményezői. Rokkan megfigyelései azt mutatták, hogy Európában először a kulturális ágensek (egyházak, szekták, etnikai-nyelvi közösségek), majd választási szervezetek, pártok, végül gazdasági cselekvők (pl. farmerszövetségek) váltak a kiterjedt szervezeti hálózatok megalakítóivá (Rokkan 1977).

A pilarizáltság szinonimájaként bukkan fel időnként a *szegmentált pluralizmus* fogalma. Így van ez mindenekelőtt Lorwinnál (1974a: 33), aki azokat a társadalmakat igyekezett ezzel a meghatározással egy kategóriába vonni, melyekben a társadalmi mozgalmak, oktatási és kommunikációs rendszerek, egyesületek és politikai pártok vallási vagy világnézeti törésvonalak mentén szerveződnek.

Míg a Lorwin-féle plurális szegmentáció az öndefiníció alapul, Lijphart *Democracy in Plural Societies*é tágabban értelmezi a plurális társadalom fogalmát. Eszerint a szegmentális törésvonalak, melyek mentén a politikai pártok, érdekcsoportok, kommunikációs médiumok, iskolák és önkéntes szervezetek szerveződnek, egyaránt lehetnek vallási, ideológiai, nyelvi, regionális, kulturális, faji vagy etnikai jellegűek.⁷ Lijphart szerint társadalmi pluralizmusról annál inkább beszélhetünk, minél egyértelműbben különülnek el a szegmensek, minél pontosabban mérhető a nagyságuk, minél inkább párhuzamosak a szegmensek szélei a társadalmi, gazdasági és politikai szerveződések határvonaláival, s minél stabilabban élvezik a szegmensekre épülő politikai pártok a szegmensek támogatását.

Pijnenburg (1984: 66) a pilarizációnak három dimenzióját különbözteti meg. Az egyik a hitek, etikák, ideológiai-morális meggyőződések megosztására ráépülő identifikáció, szolidaritás, lojalitás és a belőlük következő szubkulturális ellentétek. A második szint a társadalmi-organizációs struktúrák, illetve erősödésük szintje. A harmadik dimenzió pedig az elit-tömeg hatalommegosztás, az elit-magatartás dimenziója. A konzociális iskola (így a korábban idézett Lijphart-tanulmány is) főleg az utóbbi kérdéskörre koncentrált.

A szociológusok inkább strukturális jelenségként tárgyalják a pilarizációt, míg a politológusok inkább konfliktus-kezelési szempontból közelítenek hozzá. A más-más diszciplínák felől érkező kutatók különböző felfogását jelzi, hogy amikor a holland politológusok az ötvenes, hatvanas években „felfedezték” a politikai szegmentáció jelenségét, a szociológusok, a polgárok csoportkötődésének lazulását vizsgálva, már „depilarizációról” beszéltek.

Eltérő választ adnak a különböző szakirányú kutatók a pilarizáció *eredetének* a kérdésre is. Egyesek a kisebbségi, háttérbe szorított helyzetben lévő katolikusok (s a bizonyos értelemben ugyancsak

ilyenek minősíthető ortodox protestánsok és szocialisták) *emancipációs* mozgalmát tekintik a pilarizáció okának. A katolikus, protestáns kisemberek, szocialista munkások emancipációs mozgalma mindezekelőtt a liberális felső rétegek ellen irányult.⁸

Mások inkább az egyház, a (főleg katolikus) vallás *felvilágosodás elleni védekezéséből* eredeztetik a pilarizációt. Mindazok, akik elsősorban felekezeti jelenségként értelmezik a pilarizációt, többnyire az egyházak vezetőrétegeit tekintik a folyamat elindítóinak. E szerint az elképzelés szerint a lényegi mozzanat az volt, hogy a modernizáció és szekularizáció elleni védekezés részeként az egyházak olyan társadalmi szervezetek sorát hozták létre, ahol a hívek védve voltak a külső befolyástól. A marxista szerzők (pl. Kieve 1981) a *szocialista munkásmozgalom elleni védekezés* eszközeiként magyarázzák a pilléreket. Ellemers (1984), túllépve Hollandia határain, az intézményes szegmentálódást a kis, kulturálisan összetett európai országok *speciális modernizációs stratégiájaként* tárgyalja.

Bár a fenti megközelítésekben sok igazság van, egyik sem magyarázza, hogy miért éppen 1870 körülre datálhatók a pilarizáció kezdetei, s miért éppen Hollandiában jött létre ez a rendszer. Steininger (1977) a *demokratizálódás* teóriáját állítja szembe az előzőekkel. 1868-ban jött létre először felelős holland kormány, s ennek a demokratizálódásnak volt közvetlen következménye szerinte a pilarizáció beindulása. A pártok mobilizációs stratégiájuk részeként támaszkodtak az életre hívott pillér-szervezetekre. Ez az elmélet tehát nem az egyházakat, hanem a pártokat tekinti fő tényezőknél. Arra a kérdésre pedig, hogy miért éppen Hollandiában formálódtak ki a pillér-struktúrák, az a válasz, hogy itt a demokratizálódás pillanatában az iskolakérdés állt a középpontban, s ez a konfliktus terelte a mobilizációs technikákat a pilarizáció felé. Az egyházi és pártérdekek itt egybeestek, a politika lényegi kérdésévé pedig a hit kérdése vált. Mindennek következtében az ebben az időszakban kialakult pártok egy-egy szigorúan körülhatárolt csoportot szólítottak meg, eleve lemondva az egész társadalom meghódításáról.

Vannak, akik a pilarizációban a vallási, világnézeti, valamint a szekuláris, profán szféra keveredését tartják a legfontosabb momentumnak.⁹ A strukturális megközelítés ezzel szemben a nagy szervezeti komplexumokra, az egymással kapcsolatban álló szervezetek bonyolult aggregátumaira koncentrálna. Számos szerző definíciójában¹⁰ tükröződik, hogy a kiterjedt szervezeti struktúrát tartja a pillér lényegének, de feltétlenül Huyse tekinthető az *organizációs megközelítések* legfontosabb képviselőjének.

A pilarizált rendszerekben kulturális, világnézeti identitások körül alakulnak ki az intézmények, szemben a gazdasági identitásokat középpontba állító korporatív rendszerekkel. A végeredmény, vagyis a javak nem-kompetitív organizációs struktúrák általi egyezkedéses elosztása azonban meglehetősen hasonló. Nem véletlen tehát, hogy vannak, akik a pilarizált társadalmak elemzésénél a pártok vagy

egyházak helyett a korporációkra helyezik a hangsúlyt. A szervezeti oldalra koncentráló társadalomtudósok felhívják a figyelmet az 1880 és 1910 között lezajlott organizációs forradalomra, s ebbe a keretbe illesztve értelmezik a pilarizációt. Az említett időszakban (melyet Schmitter és Lehbruch a korporatív élet virágzásaként emleget) Európa-szerte megsokszorozódott az egyesületek és egyéb szervezetek száma.¹¹ Egyes országokban a szervezetek mindenféle központ nélkül jelentek meg (Anglia, skandináv országok), máshol viszont világos klaszterekbe tömörültek. Belgiumban például tisztán látható, hogy a szervezetek többsége két mag körül, a katolikus egyház és a szocialista párt körül csoportosult. Ez a jelenség persze túlmutat a pilarizált társadalmakon, hiszen a felekezeti mozgalmak, valamint a szocialista mozgalmak Európa-szerte létrehozták párhuzamos szervezeti hálózataikat.

Amennyiben a pillérek működését saját organizációs logikájuk határozza meg, kézenfekvőek a szervezeti komplexumokkal való analógiák. Huyse (1984) például az intézményi gazdaságtanból veszi fogalmait. A pillérek szerinte ma már elsősorban sok-vállalatos gazdasági rendszerekhez hasonlíthatók, tulajdonképpen nem-gazdasági konszerneknek tekinthetők. Megállapítja, hogy a sok-vállalatos rendszerek két fő törekvése: a termékbővítésre és a vertikális integrációra törekvés megfigyelhető a pilléreknél is.

Különösen az előbbi folyamat gazdasági analógiája tűnik gyümölcsözőnek. Ez alapján megállapítható, hogy a szervezetek számának és fajtájának bővítése három fő előnnyel jár a pillér számára: 1. A kockázat megoszlik. Ha nem győz az adott pillér pártja, még mindig győzhet a szakszervezete. 2. A pillér önfenntartóvá válik: senkinek nem kell kilépnie belőle, még ideiglenesen sem, ha valamilyen fontos ellátásra, szolgáltatásra van szüksége. 3. A harmadik előny az ötvenes évektől vált nyilvánvalóvá: a legkülönbözőbb szervezetek összefonódása lehetővé teszi, hogy egyes szervezetek elhagyják filozófiai-ideológiai megalapozottságukat – anélkül, hogy az egész struktúra identitása megkérdőjeleződne. Elég, ha a pillér egy-két szervezete őrzi az eredeti érték-bázist.

Vannak továbbá olyan kutatók (pl. Verwey-Jonker, Gielen), akik elsősorban *szociálpszichológiai* jelenségként értelmezik a pilarizációt. Az egyéni motivációk tanulmányozása kiegészíti a struktúra szempontjából felvetett kérdéseket. A holland és belga szociológusok elsősorban annak az eldöntésére törekednek, hogy milyen mértékig játszott szerepet az ideológiai elkötelezettség, a konformitás, a szolgáltatások racionális értékelése, illetve az identitás védelmére törekvés egy adott pillérhez csatlakozásban.

A Lijphart-féle konfliktus-kezeléses szemlélettel, az elitek szerepének pozitív értékelésével legélesebben az ún. *elit* (vagy társadalmi) *kontroll* tézisének vallók vitatkoznak. A lijpharti logika a konszociális modellt a szubkulturális szegmentációra, illetve a benne rejlő veszélyre adott *válasznak* tekinti.¹² Az elitkontroll-elmélet viszont a pilarizá-

ció értelmét mindenekelőtt abban látja, hogy általa az elitek megszi-
lárdították hatalmukat követőik felett. Van Schendelen (1984) szerint
például az elitek által bevezetett konzociális technikák fő eredmé-
nye éppen az, hogy egy állandó vezetőség-szükségletet teremtettek, s
az elitek hatékonyságának látszatát keltették. Scholten (1980) cáfolta,
hogy 1917-ben bármiféle polgárháborús veszély lett volna Hollandiá-
ban¹³, s így a lijpharti „ön-megsemmisítő jóslat”-teória apologetikus
fikcióvá zsugorodik. Scholten (1980) és Kieve (1981) arra hívják fel
továbbá a figyelmet, hogy a pilarizáció előrehaladását nem kísérték
jelentős vallási és szociális ellentétek, tehát valójában nem volt olyan
konfliktus, amelyet az eliteknek nagy fáradtsággal és körültekintéssel
el kellett volna hárítaniuk.

Az elitkontroll iskolája hangsúlyozza a tömegek kiszolgáltatottsá-
gát az elitekkel szemben. A lakásügy, az egészségügyi ellátás, a
szociális gondoskodás területén a pillérek nemcsak jutalmazni, hanem
büntetni is tudtak. A felülről jövő nyomás legtöbbet idézett példája az
1954-es holland püspöki határozat. Ennek értelmében a római katoli-
kusoknak tilos szocialista szakszervezethez csatlakozni, szocialista
gyűléseket látogatni, szocialista újságot olvasni, szocialista rádióra
előfizetni. A szabályok ellen vétőket a szentségek kiszolgáltatásának
megtagadásával fenyegeti a püspöki kar¹⁴ (Goudsblom 1967: 122–
123).

Ebben a megközelítésben (ide tartozik még Van Doorn, Van Tijn,
Schöffner stb.) a pilarizáció az elit-magatartás *terméke*. Szemben
Lijpharttal, aki az elitek cselekedeteit a már létező intézményes szeg-
mentáltságra adott válasznak tekintette, Van Schendelen (1984: 45)
azt hangsúlyozza, hogy az elitek saját érdekükben intézményesítették
a problémákat, s hozták létre a pilarizáció rendszerét.

PÁRT ÉS PILLÉR

A kezdeti időszakokhoz képest, amikor az egyházat, a klérust tekin-
tették a pillérek központjának és fő cselekvőjének, később egyre
inkább a pártokra irányult a figyelem. Steinger már egyértelműen
leszögezi, hogy a pilarizáció párt-, nem pedig felekezeti jelenség. Ezt
fejezi ki definíciója is, mely szerint a pilarizáció ideológiai vagy
vallási csoportoknak a *politikai pártok általi* mobilizációja, valamely
kategorialis csoport szociális tevékenységének szinte teljes mértékű
koncentrációja révén. A társadalmi struktúráknak olyan polarizációjá-
ról, szegmentációjáról van tehát szó, melyet a politikai pártok straté-
giai céljaiknak megfelelően erősítenek, tartanak fenn (Steinger
1977: 250–252). A pártok termelik ki a pilarizációt, és nem fordítva.

Ebben a felfogásban a pilarizáció célja az, hogy az egyének
társadalmi koordinátáit közvetlenül összekapcsolja a politikai pártok
iránti lojalitással. Az így létrejövő lojalitás rendkívül tartós, hiszen

nem függ közvetlenül az egyének álláspontjától vagy a kurrens politikai ügyektől.

A fenti megközelítés révén a pilarizációs elméletek érintkezésbe kerülnek a mobilizációs technikákat, a pártokhoz kapcsolódó organizációs struktúrákat tárgyaló széles politológiai szakirodalommal. Számos kutató a párt-szervezetet tekinti a párt hatékonysága fő magyarázó változójának. A párt „artikulációnak” egyik dimenziója a „szervezeti áthatóság” (pervasiveness of organization). Duverger (1964: 106–107) a szatelit- („ancillary”, „auxiliary”) szervezeteket a párt által létrehozott és (formálisan is vagy csak a gyakorlatban) ellenőrzött testületekként definiálja, melyek szélesebb és nagyobb részvételt tesznek lehetővé, kiterjesztve a politikai szerveződést a családra, a szociális és kulturális szférákra is. A klikkek, egyesületek, szervezetek hálózatába olyanokat is be lehet kapcsolni, akik tagként nem vállalnák a pártot. Ezek a szervezetek egy politikai cél nem-politikai eszközei, fő feladatuk az ideológia elterjesztése, s ezért politikai jelentőségük különösen nagy. A pártrendszereket ezért a pártokhoz közelálló szervezetekkel, a környező politikai terükkel („politisches Umfeld”) együtt kell elemezni (vö. Rathmanné 1991: 26).

A pártok azon törekvése, hogy követőiket szorosan magukhoz kapcsolják, meglehetősen küzdelmes folyamat. Ezt a küzdelmet könnyíti meg, ha létrejön olyan szervezeti háló, mely független a kurrens politikai problémáktól, s képes elszigetelni a szavazókat a politikai folyamatoktól. Ha valamely kategoriális csoportot egy párt képes szervezetekkel behálózni, tulajdonképpen már nem pusztán megszólítja, hanem a csoport politikai dimenziójává válik.

Houska (1985) a „linkage” fogalmának segítségével, az elitek és a tömegek közti szervezeti kapcsolatok szempontjából vizsgálja a mobilizációs stratégiákat. Általános érvennyel kétféle politikust, illetve pártot különböztet meg: a vadászó-gyűjtőgető fajtát, ez a választási kampányra alapozza sikerét, és a szervezetépítőt, a politikai világ kultivátorát.

Az utóbbiak, a szatelit-szervezetek sorát irányító pártok a szubkulturális pártok. Az ilyen pártok rendkívüli sikereket mondhatnak magukénak a huszadik századi Európában. Szervezettségét tekintve kiemelkedik az osztrák szocialista politikai szubkultúra: 1975-ben a szocialista szervezetek tagjainak és a szocialista pártra szavazóknak a száma megegyezett (Houska 1985: 48). Éppen az osztrák pártokról jegyzi meg Engelmann (1988: 88): „A pártok a politikai nevelés hordozói voltak, de, s ez még fontosabb, tulajdonképpen monopolizálták tagjaik szociális életét. Ezt a kiegészítő szervezeteken keresztül tették, szó szerint a bölcsőtől a sírig.”

Ehhez hasonló jelenségek, ha nem is ilyen mértékben, számos európai országban megfigyelhetők. Barnes (1966: 319) például az olasz pártok elemzésénél hasznosnak tekinti a szubkultúra fogalmát, mivel ezek a kiterjedt másodlagos szervezeti hálóval rendelkező tagsági pártok, melyek materiális és szimbolikus javakat biztosítanak

a tagoknak. Például a dán SPD szisztematikus erőfeszítéseket tett, hogy „valóságos munkásosztályi szubkultúrát alakítson ki” (Pedersen 1987: 33). Dániában a szakszervezet, a (városi) szövetkezeti mozgalom és a párt egyazon mozgalom három ágának tekintették magukat, s kölcsönösen képviseltették magukat egymás vezetőségi testületeiben. Merkl (1986: 35) Németország kapcsán beszél a szocialista tömegszervezeteknek a gyerekbarát egyesülettől és a munkásoktatási társaságoktól a szocialista sportegyletekig, sőt a temetkezési egyletekig terjedő hálójáról („bölcstől a sírig”), mely lehetővé tette, hogy a hithűek távol tartsák magukat a társadalomban zajló konfliktusoktól. A szubkultúrák minden országban megpróbálnak követők összes lojalitásának a középpontjává válni, a szavazatokért való harc helyébe a lelkekért való harc lép.

Houska szerint a politikai szubkultúrák hierarchiájának tetején a pártelit áll, közvetlenül alatta a szakszervezeti és egyházi elit, utánuk következnek a középszintű elitek. Többnyire ezek az utóbbi csoportok testesítik meg a pártosságot, s általában konfliktusban állnak a mérsékletre, kompromisszumokra hajlamos vezetőréteggel. Ugyanakkor viszont a középelit egy részénél, a szakmai, többnyire közgazdász rétegnél az ellenkező veszély áll fenn: túlságosan hajlamosak a kompromisszumra, a más szubkultúrákkal való együttműködésre.

A szubkultúrák fennmaradása nagyban függ a vezető réteg által választott stratégiától, attól, hogy az elit mekkora energiát fordít a szubkulturálisan kötött (pilarizált) szervezetek életbentartására. Fontos ezeknek az intézményeknek a *fegyelmezése*, hiszen a szubkultúrán belüli elitek (pl. munkaadói és munkavállalói szervezetek vezetőségei) ellentétes érdekeltsége gyakran szétveri a szubkultúrát.

A politikai viselkedés befolyásolásának két módját különbözteti meg Houska: a nevelést (hitek, attitűdök, valamint a szubkultúra történetének transzmissziója) és az *izolálást* („encapsulation”). Az előbbi meglehetősen általános, minden országban használt stratégia, míg az utóbbi speciálisan a pilarizált társadalmakra jellemző. Az izolálás keretében az elitek szubkulturálisan kötött szervezetek széles hálójához vonzzák követőiket, s ezzel elejét veszik a rivális szervezetekkel, sőt a semleges csoportokkal való kapcsolatoknak is.

A szubkulturális különállóság érzésének a közvetítése, s ezáltal a szubkultúra specifikus gondolatmintájának a belenevelése az emberekbe persze összefonódik az izolációval, hisz a szocializáció, a családöt leszámítva, nagyrészt a pilarizált szervezetekben folyik. A két folyamat azonban szétválasztható. Houska például azt tapasztalta, hogy Ausztriában és Hollandiában a nevelésnek, a *tudatos elkülönülésnek*, nem volt döntő szerepe. Ezt a tényt illusztrálja a következő adat: sem a megkérdezett osztrákok, sem a hollandok nem tartották fontosnak, hogy saját szubkulturális csoportjukból válasszák meg a barátait (vagyis a tudatos elkülönülés nem volt jellemző) – s a gyakorlatban mégis többnyire ez történt. A sikeres izolációs stratégia eredményeként az ember egyszer csak „azon veszi észre magát”, hogy

minden barátja ugyanahhoz a csoporthoz tartozik, minden általa látogatott szervezet ugyanahhoz a pillérhez. A szubkulturális viselkedési normák mintegy *öntudatlanul* sajátítódnak el, s az ily módon *elsajátított normáknak a része a politikai viselkedés is*.

A választás ilyen körülmények között cenzus formáját ölti, s politikai állásfoglalás helyett a szubkulturális identifikációról árulkodik. A teljes pilarizáltság jele a politikában a merev szavazási magatartás, a statikus választási kép. A szegmentált társadalmakban a politikai magatartás az ideológiai vagy vallási meggyőződés és az ezzel együtt járó társadalmi kapcsolatok által predesztinált. Az emberek nehezen szánják rá magukat, hogy más pártra szavazzanak, hiszen a pártpreferenciában történő változás együtt jár az egyén összes társadalmi viszonyában és érték-hierarchiájában végbemenő változással. A szavazást vagy egy szakszervezethez csatlakozást pilarizált társadalomban nem mint az elkötelezettség jelét kell értelmezni, hanem mint a szociális miliővel szembeni konformizmust (Lorwin 1974b: 187).

Az izolációs stratégia nagy előnye tehát, hogy megvéd a külső befolyástól. Lehetővé teszi, hogy az elit nagy rugalmassággal kezelje eredeti politikai programját, s mégis megőrizzen jelentős mértékű támogatottságot. Ez azért lehetséges, mert a tagok nem pusztán racionálisan (a kínált javak miatt), és nem is tudatos, ideológiai alapon tartoznak az adott csoporthoz.

IDEOLOGIÁTLANODÁS ÉS DEPILARIZÁCIÓ

A szubkultúra tagjai nem életmód-változtató, hanem életmód-megőrző magatartásukért nyerik el társaik megbecsülését, ennek köszönhető a szubkulturális képletek merevsége és tartóssága. A statikus képlet ellenére a pillérek sokat változtak huszadik századi történelmük folyamán.

A változás iránya tulajdonképpen része a jelenség lényegének, mint ahogy ez egyes definíciókból ki is derül. A pillérek hitközösségek, melyek érdekképviselői szervezetté váltak, írta Kruijt (Post 1989: 14). Van Doorn (1956: 42) a pillérek alapjellemezőjének tartja azt a tendenciát, hogy az ideológia ideális értékei helyébe a szervezetet magát helyezték s a szervezeti hatalmat mint végcélként támasszák alá az ideológiával.

Ez a folyamat Belgiumban volt a legerősebb, ezért nem véletlen hogy főleg belga kutatók, Billiet és Huyse dolgozták fel a szervezeti érdek előretörését.

Billiet működésének korábbi szakaszában azokra a szociális relációkra koncentrált, melyek közösséget alkotva létrehozzák a szubkulturát. A merev organizációs struktúrák helyett ő az interperszonális szinten zajló mindennapi alkotó folyamatokkal, az individuális értelem-tulajdonítások révén létrejövő kollektív identitásokkal foglalko-

zott. A belga pillérek alapvető változásai azonban az ő figyelmét is másfelé fordították.

Kezdetben a pillérek a politikai harcok által életre hívott tömegmobilizáció önkéntes szervezeteinek hálózatai voltak, fokozatosan azonban a döntéshozási centrumokba igényeket közvetítő csatornákká váltak. Az érdekvédelmi szervezetek, pártok, kormánysszervek szimbiózis révén végül beépültek magába a centrumba. Billiet e folyamat tanulságaképpen azt vonja le, hogy az elkülönült szervezeti komplexumok ideológiai-filozófiai alapozottsága, valamint az egyéni részvétel problémája helyett a kutatóknak most már a döntéshozási rendszerbe beépült szervezeti hálók működésére kell koncentrálniuk.

Míg korábban a kollektív identitások látszottak a pillérek lényegének, ma már, Billiet szerint, a szervezeti struktúrák piac-részesedéssel, a kliensek létszámával legitimálják magukat: a pillérek szolgáltatási konglomerátumokká váltak. A szolgáltatásokat nyújtó szervezetek szempontjából a minél több tag a lényeg, ezért már nem ellenőrzik az egyes tagok meggyőződését. A pillérek mégsem vesztik el identitásukat, mert a szolgáltatásokat nyújtó funkcionáriusok (menedzserek, szóvivők, képviselők) viszont erős belső ellenőrzés alatt állnak. Mindez nem jelenti azt, hogy már ne lennének „hívők”, vagy hogy a kulturális sajátosság védelme és transzmissziója többé ne a pillér-szervezeteken belül történne. Mindössze arról van szó, hogy a szervezetek fennmaradását nem lehet elsődrendűen a tagok vallási és ideológiai meggyőződésével magyarázni. Az új kulcsfogalmak: kliens-elkötelezettség és szelektív szerkezeti kontroll (Billiet 1984). Ezzel a felfogással cseng egybe Huyse megállapítása is, mely szerint Belgiumban a lakosok inkább kliensek mint állampolgárok, s ilyen minőségükben vannak érdekelve a politikában is.

Az újfajta legitimitásra törekvést jól példázza a belga katolikus pillér esete. Ma már olyan érvekkel indokolják a szükségességét, hogy bővíti a választékot; nem állami, tehát hatékony; a „Gemeinschaftlichkeit” (itt: tolerancia, barátságosság) szellemét hordozza. A modern szociokulturális katolicizmus nem a hittanok közvetlen terjesztésére összpontosít, hanem a szolidaritás, harmónia és kooperáció elvére.

Míg Belgiumban a szekularizáció és a pilarizáció folyamata párhuzamosan erősödött a hatvanas évek után is, addig Hollandiában a hetvenes évektől a depilarizáció vált meghatározóvá. (Bár Shetter 1971-ben még azt írta: „A Verzuiling rendszere biztos lábakon áll, s nincs jele annak, hogy a holland társadalom a társadalmi szerveződés egy más formája felé haladna” – 1971: 20).

A mobilitás erősödése, a vallás szerepének csökkenése, a televízió elterjedése egyaránt hozzájárult a depilarizációhoz. A folyamat első jelei a pilarizált szervezetek önállóságának növekedése, a választási viselkedés megváltozása, új típusú (nem pillérek közötti) konfliktusok felerősödése, s az egyes politikusok szerepének felértékelődése volt. A pártpolitikában a hatvanas évek új, kis pártjainak megjelenése, s később a három felekezeti párt beolvadása a Keresztény Demokrata

Felhívásba (C.D.A.) jelezte a szubkulturális politika végét. A pilarizáció rendszerének összeomlása a konfliktuskezelés szempontjából nem jelentett problémát, hiszen a század elején oly fontos konfliktusok lényegében megoldódtak. A csoportszimbólumok elvesztették mozgósító erejüket, *a szavazók mint individuumok emancipálódtak* (Van der Eijk–Niemöller 1992).

A pilarizáció elméletének, illetve elméleteinek bemutatása után érdemes szemügyre venni, hogyan is működtek a pilarizált struktúrák a gyakorlatban Hollandiában és Belgiumban. Miután a Verzuiling-elmélet elsősorban a holland viszonyok tanulmányozásából nőtt ki, kezdjük Hollandiával.

II.

PILARIZÁLT RENDSZEREK MŰKÖDÉSBN: HOLLANDIA, BELGIUM

Sok holland szerző bírálta Lijphartot, hogy alaposan eltúlozta a pilarizáltság mértékét, leegyszerűsítő képletét pedig számos külföldi kutató kritikátlanul átvette. A kritikusok sem tagadják azonban, hogy a holland társadalom az elmúlt évtizedekig erősen megosztott társadalom volt. A katolikusok, a protestánsok, a szocialisták és (többé-kevésbé) a liberálisok nem csupán a politikában különültek el s álltak egymással szemben, hanem az élet számos egyéb területén is. Mindezt kifejlett intézményrendszer tette lehetővé. Az organizációs struktúrák kiterjedtségének illusztrálására álljon itt egy idézet Coleman könyvéből: A holland szubkulturális csoportoknak megvoltak a „saját iskoláik, saját politikai pártjaik, saját sajtójuk, továbbá: saját szakszervezeteik, farmerszövetségeik, munkáltató uniók, kereskedő szövetségeik, szövetkezeteik, mezőgazdasági hitelbankjaik, saját társadalomkutató intézeteik, saját orvos-, jogász-, tanár-, szociális munkás-, természet-tudós-, képzőművész-, zenész-, íróegyleteik; saját zenekaraik, kórusaik, felnőttoktatási klubjaik, sportegyleteik, színjátszó köreik, könyvtáraik, műsorszórási állomásaik; saját ifjúsági szervezeteik, nőklubjaik, diákszervezeteik ... saját kórházaik, szanatóriumaik, saját szervezeteik a legkülönbözőbb szociális és jótékonyossági tevékenységek számára stb.” (Coleman 1978: 60). Ezek a szervezetek kimondottan vagy hallgatólagosan (inkább az előbbi módon) kötődtek valamely fent említett csoporthoz.

A társadalmi-politikai élet négyes tagoltságának kimondásához azonban meglehetősen nagyvonalúság szükséges. Hollandiában valójában csak a katolikus tömb volt „teljes”, bár a szocialisták is rendkívül kiterjedt szervezeti struktúrával rendelkeztek. A protestáns tömbhöz több, párhuzamos szervezeti háló tartozott, míg a liberálisok csak bizonyos területeken (párt, munkaadói, szakmai szervezetek stb.) jelentek meg saját szervezettel. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a liberális szervezetek gyakran nem liberálisoknak, hanem „mindenféle meggyőződés előtt nyitottaknak” hirdették magukat.

A képet színesíti, hogy a nagy társadalmi csoportok mellett kisebb csoportok (liberális protestánsok, zsidók, etnikai csoportok, humanisták, homoszexuálisok) is bejelentették igényüket, hogy a tradicionális tömbökhöz hasonló módon és szerkezetben részesüljenek kormánytámogatásból, adásidőből.

Az alapvető problémát azonban a holland vallási élet bonyolultsága jelenti. Két fő protestáns egyház létezik, az egyik az angol anglikán egyházhoz hasonlítható Holland Református Egyház (Hermvorden), melynek viszonylag kevés világi intézménye volt, s tagjainak többsége a liberális vagy a szocialista tömbhöz tartozott. A szigorúbb felfogású, kálvinista egyház (Gereformeerden) volt a protestáns pillér fő létrehozója, bár ehhez a pillérhez tartoznak az államegyház szigorúbb irányzatának hívei is.

A fenti megoszlásnak megfelelően a parlamentet a huszadik század nagy részében öt párt uralta. A Katolikus Néppárt (K.V.D.), a szocialista párt (S.D.A.P., majd 1945 után P.V.D.A.), a liberális párt (V.V.D.) és a két protestáns párt, a főleg a szigorúbb protestáns egyház tagjaiból verbuvált antirevolúciós párt (A.R.P.) és az elsősorban a Holland Református Egyház tagjaiból álló Keresztény Történelmi Unió (C.H.U.) képviselte a pilléreket az országgyűlésben. Az antirevolúciós párt mögött a szegényebb és radikálisabb rétegek álltak, míg a középosztályi C.H.U. gazdaságpolitikailag konzervatívabb, vallásilag kevésbé harcias volt.

Az öt pillér-párt rendszeresen megkapta a szavazatok 90 százalékát és az ötből négy párt kizárólag saját blokkjából kapta szavazatainak mintegy 90 százalékát. A hatvanas évekig, amikor aztán új, kis pártok sora jutott be a parlamentbe, töretlen volt ez az ötpárti uralom.

Ugyancsak ötös felosztás jellemezte a rádiózást. A katolikus K.R.O., a szocialista V.A.R.A., a liberális A.V.R.O., az ortodox protestáns N.C.R.V., és a szabadelvű protestáns V.P.R.O. műsorszóró vállalatok monopolizálták ezt a szférát.

Az egyes társadalmi terek korántsem egybevégezően osztoztak meg. Például a kiskereskedők, munkaadók szervezetei katolikusok, protestánsok és liberálisok, míg a mezőgazdasági munkások szervezetei s a szakszervezetek katolikusok, protestánsok és szocialisták voltak.

A pilarizáltság fokát mutatja, hogy a személyes kapcsolatokat, barátságokat, házasságokat mennyiben határozták meg a pillérek. Lijphart (1968) és Gadourek (1961) amellet sorakoztattak fel adatokat, hogy a hollandok jelentős része szubkultúrán belül házasodott és barátkozott.

A Houska könyvéből vett táblázat azt mutatja, hogy a különböző csoportokhoz tartozó hollandok milyen arányban voltak hűségesek saját szubkulturális szervezeteikhez. Például az első adat azt jelzi, hogy a szakszervezeti tagsággal rendelkező katolikusok 99 százaléka tartozott katolikus szakszervezethez. A táblázat felső részéhez pártválasztás alapján történt a besorolás, az alsó részéhez pedig egyház-tag-ság alapján.

	katolikus (%)	protestáns (%)	szocialista (%)
szakszervezet tagság (1964)	99	90	87
műsorszóró vállalat (1964)	95	85	58
általános iskola (1947)	97	100	73
napilap (1957)	65	65	64
	katolikus (%)	kálvinista (%)	
politikai párt (a)	96	99	
szakszervezeti tagság (b)	89	92	
műsorszóró vállalat (c)	89	94	
munkaadó szervezet (c)	90	90	
farmerszövetség (c)	95	90	
általános iskola (c)	90	90	
napilap (c)	79	58	
zenei klub (b)	83	84	
sportklub (b)	61	36	
nőklub (b)	97	99	
ifjúsági klub (b)	96	87	

Forrás: Houska 1985: 42. o.

(a) 1962-es adat, (b) 1964-es adat, (c) 1955-ös adat

Természetesen jelentős területek maradtak érintetlenek a pilarizációtól. Az ötvenes években az emberek mindössze 9 százaléka olvasott másik blokkhoz tartozó újságot, de a sajtó soha nem volt teljesen pilarizált, nagy volt a semleges lapok aránya. Főleg azokon a területeken bizonyult sikertelenebbnek a pilarizáció, amelyek a gazdagabb, értelmiségibb rétegek számára voltak nyitottak (beiratkozás az egyetemekre, újságszerkesztőségek összetétele stb.). A holland pillérek felül nyitottak, alul zártak voltak.

Az azonos pillérhez tartozó szervezetek együvé tartozását jelzik az „összekapcsolódó vezetőségek” („interlocking directorates”). A pártvezetésben jelen voltak a szakszervezeti vezetők, a műsorszóró vállalat kuratóriumában a pártvezetők stb.

Miután még a kisebb településeken is a tevékenységek többsége (a pilléreknek megfelelően) duplán, triplán volt megszervezve, számos helyi vezetőségre volt szükség. A pilarizáció egyik pozitív hatása éppen az volt, hogy ezeknek a vezetőségeknek a révén hozzájárult sokak társadalmi felemelkedéséhez.

A különböző szubkultúrák, bár mindannyian kisebbséget alkottak, korántsem voltak szimmetrikusak, sem történetükben, sem szerveztségükben. A rendkívül kifejtett katolikus szervezeti háló nagyon rövid múltra tekintett vissza: 1853-ig egyházi hierarchia sem létezhetett. A 16. századtól kezdve erős formális diszkrimináció érvényesült a katolikusokkal szemben (pl. nem viselhetek köztisztviséget), ugyanakkor a társadalmi életet az informális tolerancia jellemezte. Az emancipáció után a katolikus szubkultúra összetartónak és hatékornak bizonyult. A katolikusok a katolikus tejesembert, a katolikus trafikost preferálták. A templomépítésekre vonatkozóan nem csupán informális, hanem formális előírások is szabályozták a katolikus építészek, mesteremberek alkalmazását. A Katolikus Néppárt rendszeresen meg-

kapta a katolikus szavazók többségét, s így minden kormány automatikus résztvevőjévé is vált.

A protestáns pillérhez több egyház, szervezeti háló is tartozott. A katolikus egyház formálisan is, míg a protestáns egyházak inkább csak informálisan ellenőrizték a pillérükhöz tartozó szervezeteket. A katolikus szubkultúra egyedülálló kohézióját az egyház erős vezető szerepe biztosította, ezért az egyház stratégiaváltása után a katolikus pillér gyakorlatilag összeomlott. A protestáns szervezetek közti laza, informális kapcsolatok sokkal jobban túlélték az egyházak kivonulását a politikából.

Időben a protestáns pillér szerveződött meg először. Groen van Prinsterer kálvinista vezér még a pilarizáció kibontakozása előtt jelentette ki: az izolációban rejlik az erőnk. Kissé meghökkenítő módon, ezt a pillért szinte egyszemélyben építette fel Abraham Kuyper, aki protestáns újságot (1872), Iskolatörvény Ellenés Ligát (1872), az új liberális iskolai törvények elleni petíciós mozgalmat (1878), pártot (Anti-Revolúciós Párt 1879), és egyetemet (Amszterdami Protestáns Szabad Egyetem 1880) alapított. A katolikus intézményi struktúra kicsit később, a huszadik század elején alakult ki (pl. a nijmegeni katolikus egyetemet 1926-ban alapították). A szocialista szubkultúra a nemzetközi munkásmozgalom sikerei nyomán szerveződött meg.

A szegmentáció logikáját támogatta a kormánypolitika azzal, hogy az állami támogatások szétosztásával és a tanácsadó testületek felállításával automatikusan igazodott a szubkulturális törésvonalakhoz. A kormány hozzáállását mutatja, hogy amikor a pillérek médiamonopóliuma 1965-ben veszélybe került egy független műsorszóró vállalat megjelenése nyomán, a kormány a közvélemény ellenében is megvédte ezt a monopóliumot.

A pilarizáció rendszerének kialakulásakor nagy szerepe volt az esetlegességeknek, a rendszer azonban fokozatosan önmozgásra tett szert. Ez az önmozgás olyan erős volt a század derekán, hogy a rendszert elítélők és az ellene fellépők (liberálisok, egy időben szocialisták) is hamar egy-egy pillérben találták magukat.

Belgiumban a nyelvi/etnikai konfliktusok dominánssá válásáig a három spirituális család, a katolikus, a liberális és a szocialista uralta a társadalmi és politikai élet minden szféráját. Lorwin (1966) „külön világoknak” nevezi a plébánia (katolikusoknál), párt, iskola, ifjúsági mozgalom, szakszervezet, farmerszövetség vagy más szakmai szervezet, fogyasztási társaság, segélyegylet, klinika és kórház, kulturális szervezet, nőmozgalom, nyugdíjas szervezet stb. által határolt szociális egységeket. A század elején a két fő (katolikus és liberális) erőközpont az egyház és (kisebb jelentőséggel) a szabadkőművesség volt, míg a második világháború után a Gemeenschappelijke Actie (Közös Akció) a szocialista oldalon, az Agenda-committee a katolikus

oldalán töltötte be a koordináló ún. ernyő-szervezet szerepét. Hollandiához és Ausztriához képest figyelemreméltó a liberális szubkultúra intézményesültségének a foka. A szocialista szubkultúra erősödésében fontos szerepe volt annak a proudhoni felfogásnak, mely a kapitalisták melletti békés *különélést* szorgalmazta.¹⁵

Miként Hollandiában, Belgiumban is az egyházi iskolák állami finanszírozásának a kérdése állt hosszú ideig a szubkulturális harcok középpontjában. A konfliktus elhúzódott a második világháború utánra. Az 1954-től 1958-ig tartó iskolaháborút egy tipikusan konszociációs megegyezés (az „iskola-paktum”) zárta le. A konszociációs logika tovább erősödött, s 1972-ben a három belga pillér megkötötte a „kulturális paktumot”, melyben szabályozták a közjavak elosztását (tisztviselői állások, pénz) és felparcellázták a kulturális tevékenységeket érintő döntéshozási centrumokat. Ennek az egyezménynek az eredményeképpen ha az egyik pillér megjelenik a kulturális élet újabb területén, például a felnőttoktatásban, a többinek is követnie kell. Ezt a folyamatot nevezik „reaktív pilarizációnak”.

A pillérek belső összetettségét példázza a katolikus pillér. A társadalmi rétegek („rendek”) hármassága jellemzi: a munkásoknak, a parasztnak, valamint a középosztálynak egyaránt megvan a maga katolikus szervezeti rendszere. A munkásoknak például saját oktatási szervezeteik (külön a fiatalok, a férfiak és a nők számára), gazdasági szervezeteik vannak (szövetkezet, biztosító cég, takarékpénztár), továbbá sajtójuk, s ezeket külön szervezet, a Keresztény Munkás Liga fogja össze. Ezek a rétegszervezetek a világháború előtt közvetlenül, a kollektív tagságon keresztül képviseltették magukat a belga katolikus pártban, azóta pedig közvetlenül.

Már utaltam a belga pilarizációs rendszer meglepő vitalitására (szemben a hollanddal és valamelyest az osztrákkal). A kor követelményeinek megfelelően a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években a pillérek benyomultak az öregeket, fogyatékosokat gondozó intézményekbe, alsóbb rétegeket támogató jogi tanácsadó irodákat nyitottak stb. A pillérek tehát fennmaradtak, de átalakultak. A belga katolikus pillér image-ét például „katolikus”-ról „keresztény”-re, majd „humanista”-ra cserélte, s már nem a vallásra hivatkozva indokolja létét, hanem a jobb szolgáltatásokkal, a lehetőségek bővítésével. Ilyen értelemben ma már a pilarizáció rendszerének egésze is azért helyeslendő, mert nagyobb választási lehetőséget ad és hatékony.

Az olyan közjavak, mint oktatás, egészségügyi ellátás, kultúra, állami lakások és kormányhivatalok, elsősorban a pillérekben keresztül jutnak el a polgárokhoz. A munkánélküli segélyek szétosztása (a szakszervezeteken keresztül), az egészségügyi biztosítás menedzselése (önsegélyező egyleteken keresztül) az ezeket összefogó pártok fő funkciójává vált. A szakszervezetek finanszírozták a jóléti rendszert működtető pártokat, s mint azt a rendszer kritikussai gyakran hangoztatták, az egyes polgároknak szinte semmi rálátásuk nem maradt a közpénzek e gyararanyú áramlására.

A szélesen értelmezett kulturális területen kormánytámogatást csak valamely ideológiai családhoz tartozó szervezet kaphatott, illetve ha egy „semleges” szervezet jött létre, akkor annak irányító testületébe meg kellett hívni az ideológiai családok képviselőit. Ezzel a gyakorlattal összefüggésben épült ki a kliens-rendszer. Az úgynevezett amigokrácia révén lehetett szert tenni építési engedélyre, nyugdíjra, katonai szolgálat alóli felmentésre, oktatásügyi vagy köztisztviselői kinevezésre. Covell (1988:111) a belga szubkulturákat nem is nevezi másnak, mint hatalmas klientalista miniállamoknak.

A negatív következmények ellenére nem lehet tagadni, hogy a pilarizáció a növekvő számú szavazótömegek integrálásának fő eszköze volt. A polgárok a pilléreken keresztül vettek részt az Államban. Mára a helyzet a nyelvi autonómiák megalakulása, a federalizációs folyamat előrehaladottsága következtében némileg átalakult, az elosztó mechanizmusok azonban lényegükben azonosak maradtak.

III.

MAGYARORSZÁG

Az egzotikumon túl mi haszna lehet a bemutatott pilarizációs modellnek Magyarországon? Első pillantásra nem sok. Magyarország tradícióit és jelen valóságát tekintve messze nem olyan szegmentált, mint a tárgyalt országok. Ha ehhez hozzátesszük, hogy Magyarország nemcsak szubkulturálisan, hanem általában is kevésbé szervezett, s hogy mind a nacionalizmus, mind a liberalizmus, tehát a Magyarországon befolyásos két politikai orientáció, ellenséges az elkülönüléssel szemben, nem sok esélyt adhatunk egy analóg jelenség kibontakozásának.

De ha elismerjük is, hogy a magyar társadalom valószínűleg soha nem fog nagyon közel kerülni a pilarizált társadalmakra jellemző valósághoz (s még messzebb van a pilarizáltság ideáltipikus modelljétől), felfigyelhetünk a napjainkban zajló folyamatok olyan fontos elemeire, melyek a fenti irányba mutatnak. Ezeknek az elemeknek a megkülönböztetése és elemzése megvalósítható a magyar realitás és a pilarizált társadalmak szélsőséges képének összevetésével. A szubkulturális, világnézetileg kötött intézmények létrehozását célzó sporadikus kísérleteket együtt tudjuk kezelni, hogyha egy, a szegmentált társadalmak kialakulása felé vezető hipotetikus út elejére helyezzük őket. S végül, de nem utolsó sorban, ennek a modellnek a használatával rá lehet irányítani a figyelmet azokra az erőkre és körülményekre is, melyek Magyarországon a szubkulturális elv ellen dolgoznak.

Számos új, inspiráló szempont meríthető a pilarizációs/szubkulturális fogalomrendszer használatából. Ebből a szempontból végiggondolva az elmúlt évszázad magyar történelmét, szembeütnik az agráriusok, a politikai katolicizmus, a liberálisok, majd a szocialisták és a szélsőjobb különálló, fejlett intézményrendszere. Bár Magyarország

az első világháború óta nem tekinthető szegmentált, plurális társadalomnak, nagyapáink még járhattak liberális sportklubba, szocialista színházba, hogy a kiterjedt felekezeti intézményi rendszerekre itt ne is utaljunk.

Ez a színes szervezeti világ szinte nyomtalanul eltűnt négy évtizeddel ezelőtt, s az elmúlt évek nagy társadalmi változásai sem hozták magukkal a civil társadalom intézményesültségének magas fokát. Ugyanakkor azt figyelhetjük meg, hogy csökken a „semleges” szervezetek aránya. Nyugat-Európára vonatkoztatva pilarizációról többnyire akkor beszélnek, ha hasonló tevékenységekre egynél több ideológikus szervezet jön létre, ha az alaptevékenységüket tekintve világnézetileg semleges szervezetek is valamely világnézetileg definiált blokk részeként jelennek meg (protestáns horgászegylet, szocialista takarékbank). Magyarország esetében szerencsésebb a „keményebb” ideológikum helyett a „puhább” világnézetiségre és a kulturális orientációra helyezni a hangsúlyt. De válasszuk akár a szigorúbb, akár a tágabb definíciót, semmiképp nem okoz nehézséget bármelyikre példát találni a mai Magyarországon. Számos, alaptevékenységét tekintve szakmai, oktatási vagy érdekképviselői intézménynél (kamarák, szakszervezetek, gazdakörök stb.) megfigyelhető egy speciális kulturális identitás megteremtésére törekvés, s ezzel párhuzamosan, bizonyos politikai-ideológiai eszmék népszerűsítése. Ugyancsak dicséretes fejlődés tapasztalható a mentális pilarizáció területén. Figyelembe véve, hogy a magyar állampolgárok évtizedekig ki voltak zárva a közéleti tevékenységek egész sorából, bámulatos gyorsasággal alakult ki emberek tízezreiben a kollektív identitásnak valamilyen formája.

A fenti jelenségre vonatkozóan elterjedt, főleg a publicisztikában a „szekértábor” megjelölés. Számos olyan döntést hoznak a magyar pártok, melyek sem a közvéleménnyel nem találkoznak, sem a gazdasági/kormányzati racionalitás nem indokolja őket, s nem következik a pártok írott programjából sem. A „szekértábor” kifejezés egyfajta magyarázatot ad erre a jelenségre, utalva az *interperszonális kapcsolatok* és a *tradíciók* fontosságára. Mégsem helyeselném, ha ez a megnevezés válna általános érvényűvé, pejoratív konnotációi miatt, és mert túlságosan kötődik az értelmiség belső megoszlásához. Olyan fogalomra van szükségünk, mely képes megragadni s a politika egészébe integrálni a felekezetek (s itt mindenképp a robbanásszerűen fejlődő katolikus szervezeti hálóra gondolok) és etnikumok (elsősorban cigányok) újjászületett, politikával átítatott közéletét is.

Erre a szerepre a „*politikai szubkultúra*” fogalmát látom a legszerencsésebbnek. Ez a terminus utal az adott csoport szociokulturális és politikai-ideológiai koherenciájára. Mint tanulmányom első részében már említettem, ezt a fogalmat a politikatudomány a szociológiától, a szociálpszichológiától meglehetősen eltérő értelemben használja. A fentebb idézett szakirodalom fogalomhasználatának mindenképp arra a sajátosságára hívnám fel itt a figyelmet, hogy távolról sem a

periferiális, elnyomott vagy a hivatalos, nemzeti kultúra ellen szerveződő csoportok számára tartja fent a szubkultúra terminust.

Az általam javasolt definícióban egy adott csoport annyiban rendelkezik politikai szubkultúrával, amennyiben nem csupán uniform politikai attitűdöket mutat fel, de közös értékek, normák és morális meggyőződések által uralt uniform magatartási mintákat a politikán kívül is (életstílus, szokások, kulturális fogyasztás); csoportontudatot (kollektív identitás); közös múlttudatot, éthoszt, rítusokat és szimbólumokat; ezen szimbólumok egy meghatározott használatát (egy sajátos „nyelvet”); az egymás iránti szolidaritás és lojalitás érzését; és (mint a szubkultúra materializálódása) speciális szervezeteket. Mint látható, nem járunk messze a weberi rend fogalmától, a szubkultúrák egymásközi szerveződése azonban alapvetően elkülöníti őket a privilegiumokhoz és monopóliumokhoz kötődő rendektől. Nem valóságos közösségekről van szó (a társadalom nagy blokkjai is képezhetnek szubkultúrát),¹⁶ azonban egyes emberek pusztá (demográfiai, attitudinális, magatartási stb.) hasonlóságát nem tekintem elégséges kritériumnak; a politikai szubkultúrák létrehozásában és definíciójában az önreflexió mozzanata a kulcsfontosságú.

A nemzetközi szakirodalom egy részével ellentétben, mely gyakran összemossa a szubkultúra és *pillér* fogalmait, én a pillért mint egészében intézményesült, hierarchikus szervezeti struktúrával bíró szubkultúrát tartom helyénvalónak definiálni. Az intézményi struktúra azt teszi lehetővé, hogy az emberek az élet legkülönbözőbb területein mint adott szubkultúra részei jelenjenek meg. A *pilarizáció* pedig az a folyamat, mely az újabb és újabb társadalmi terek szubkulturális alapú szegmentációjához vezet.

A szubkultúrának ez a fogalmi elkülönítése a szervezeti, hierarchizált *struktúrától* azzal az előnnyel jár, hogy értelmesen feltehető a kérdés: miért (nem) sikerült egyes szubkultúráknak betömi az intézményi szférába?

A merev definíciókkal szemben szerencsésebb graduális változóként kezelni a politikai szubkultúrát; így a kérdés nem az, hogy egy csoport, egy párt politikai szubkultúra-e, hanem, hogy milyen mértékben az?

Ennek a fogalmi rendszernek a bevezetése azzal a nyilvánvaló előnnyel jár, hogy ráirányítja a figyelmet az intézményesülés irányába mutató lépésekre. Kétségtelen, hogy Magyarországra inkább az informális elkülönülés a jellemző. De ennek az elkülönülésnek a vizsgálatát is segíti, ha tudjuk, hogy nem valami teljesen speciális magyar vagy kelet-európai jelenségről van szó. Lorwin (1974a: 45) írja például, hogy a belga pártok olyan Proporzot gyakorolnak, mely nemcsak az egyének párt- vagy szakszervezeti tagságát veszi figyelembe, hanem identitását is: azt, hogy gyakorló katolikus vagy szabadgondolkodó-e az illető.

A proporcionális elvét Magyarországon is alkalmazzák időnként a társadalmi és félkormányzati szervezetekben. A reprezentatívnak szánt

testületek összeállításának gyakorlata minden bizonnyal sokat elárul arról, hogy Magyarországon milyen szempontok alapján számítódnak az emberek ehhez vagy ahhoz a csoporthoz, s hogy melyek egyáltalán a számításba veendő csoportok. A nyugat-európai pilarizált társadalmakhoz képest Magyarországon az *alapítványok* kapnak különleges szerepet a pillér-építésben, ezért ezeknek az intézményeknek a rendszerezése sokban hozzájárulna a magyarországi pilarizáció mélységének a felméréséhez. Ugyancsak rendszerbe foglalva kellene feltérképezni a szervezetek vezetőségeinek összekapcsolódását, a személyi átfedéseket, a párhuzamos szerveződések rekrutációját. *A szubkulturális/pilarizációs nézőpont ráirányítja a figyelmet a pártokhoz kapcsolódó szervezetekre (környező politikai tér), a politikai szervezetekben folyó kultúra és identitás termelésre, valamint a nem-politikai szervezetekben folyó politikai szocializációra.*

Számos elemző felhívta már a figyelmet a kulturális tagozódás különleges szerepére a magyar politikában. A szubkulturális értékekhez, érdekekhez és kapcsolatokhoz való lojalitás fontos, a társadalom gazdasági-szociális tagolódásánál talán fontosabb meghatározója a politikai szféra törésvonalainak. Az értelmiségi szubkulturális törésvonalak és a magyar pártrendszer összefüggéseire mutatott rá Körösi András (1991). Átlépve az értelmiségen belüli különbözőségeken, általános érvénnyel állapítja meg, hogy a háború előtti szubkulturák az attitűdök, szokások és informális lojalítások szintjén túlélték az elmúlt negyven évet. A „cultural politics” dominanciáját hangsúlyozza G. Márkus György (1992), akinek terminológiája („camps, milieu parties”) is a szociokulturális entitások központi szerepét sugallja. Talán még határozottabban fogalmaz Fricz Tamás (1992), aki a magyar pártrendszert egyértelműen a történelmi eredetű integrációs struktúrákból, az eltérő életmintákból vezeti le.

Mindezt elfogadva, a következőkkel szükséges kiegészíteni a fentieket. Igaz ugyan, hogy az eltérő szociokulturális mintákat hordozó értelmiségiek rányomták a bélyegüket a politikai rendszerekre, s így a pártrendszerre is, a folyamat azonban mára megfordult. A pártelíték azok, amelyek a rendelkezésükre álló hatalmat felhasználva, megkísérelnek szociokulturális identitásokat létrehozni a politikán kívül is. Egy ilyen hipotézis elfogadásához persze evidensnek kell tartani azt a tételt, hogy a pártok nem egyszerűen kifejeznek bizonyos társadalmi különbségeket, hanem képesek azokat manipulálni, sőt, a politikán túlnyúló törésvonalakat *létrehozni* is. A politikai szubkultúra fogalma alkalmasnak tetszik azoknak a kísérleteknek a leírására, melyek révén az egyházi és pártelíték kollektív identitásokat próbálnak generálni.

A pilarizáció elmélete megtanít arra is, hogy értékeljük a pillér-készítő „kőművesek” munkáját. Szükség lenne a „kultivátor” típusú politikusok és pártok munkájának mélyebb elemzésére. Az általuk életrehívott újabb és újabb alapítványokat, szavalóversenyeket, díjkiosztásokat, népfőiskolákat stb. nem csupán a rövid távú pártharcok fényében, hanem a politikai szubkulturák kormányzati ciklusokon

túlmutató intézményesülésének állomásaiként lenne érdemes szemügyre venni.

Mint a tanulmány első részében tárgyalt országok (s különösképpen a helyszűke miatt kimaradt Ausztria) esete mutatja, a pilarizáció nem premodern, hanem kifejezetten a modernizáció következtében fellépő jelenség¹⁷. A modernizációt azonban többnyire a társadalmi alrendszer elkülönülésével, differenciálódásával szokás azonosítani, míg a pilarizáció éppen a különböző szférák összekapcsolódásával jár. A pilarizáció folyamatának ismerete és számításvétele azzal kecsegtet, hogy jobban megértjük az egysíkú modernizációs várakozásokat keresztbe metsző magyarországi jelenségeket.

A pártok által követett stratégiák elemzését segíti annak a tudatosítása, hogy valóságos alternatívaként áll a pártelit előtt, hogy (1) a párttagok számát vagy (2) a szervezeti hálózatot növeli, vagy pedig (3) a médiára koncentrálnak.¹⁸ Az egyik lehetséges, bár bonyolult stratégia: megtartani a szubkulturális szervezetekben a szavazók egy részét és emellett nem-szubkulturális kampányt folytatni (Houska 1985: 145).

A különböző alternatívák persze nem egyformán adóttak a különböző pártok számára. Meghatározó körülménynek tűnik a nyugat-európai szubkulturális pártok esetében, hogy a polgárok többnyire előbb lehettek párttagok, mint szavazók. Nyilvánvalóan Magyarországon is azoknak a pártoknak van esélyük inkább a 2-es stratégia követésére, amelyek a civil társadalmi szférából nőttek vagy nőnek ki.

Kérdés, hogy milyen következményei lehetnek a pilarizáció folyamatának olyan társadalomban, melynek centrális problémája a nemzethez való viszony. Ahogy Lipset és Rokkan szellemesen megjegyzték, a nacionalisták is pilarizációt akarnak, de csak egy pillérrel. Amíg kevés olyan magyar szubkultúra van, amely hajlandó elismerni saját rész-létét (*szubkulturáságát*), addig minden egyes újabb pilarizált szervezet¹⁹ megjelenését belső bizonytalanság és külső kritika fogja kísélni.

A kommunizmus időszakában atomizált magyar társadalom jövőjére vonatkozóan végül megfogalmazható két hipotézis.

Az első szerint a szubkulturális szegmentáció átmeneti, konjunkturális jelenség. Az ország várható modernizálódása, a nyugati fogyasztói kultúra további gyors elterjedése esélyt sem ad a zárt csoportidentitások kialakulásának, a piac szétrombolja a nem racionális szerveződések.

A másik hipotézis szerint az elkülönülés folyamata tovább fog erősödni, a (poszt)modernizáció minden ellentétes irányú tendenciája dacára. Igaz lehet az egész régióra, hogy a diktatúra által atomizált társadalomnak túl kell esnie a részegységekbe tömörülés fázisán, hogy aztán, évtizedek múltán, egy újfajta atomizálódás szubjektumává váljék.

Nyugat-Európában a pilarizáció a politikai mobilizációval járt együtt, valószínűleg annak egyik formája volt. A magyar társadalom

viszont nem tekinthető még politikailag mobilizált társadalomnak. Innen nézve a kérdés a következő: az előttünk álló évtizedek a mobilizáció jegyében fognak-e telni, s ha igen, a pilarizáció lesz-e a mozgósítás fő formája vagy valami más, vagy a nyugat-európai példának ellentmondva Magyarországon átfogó mobilizáció nélkül fog stabilizálódni a demokrácia.

Bár egyértelmű választ ezekre a kérdésekre még jó néhány évig nem kaphatunk, a szubkulturálisan kötött, világnézeti, politikailag orientált csoport-szervezetek tanulmányozása és pilarizált szervezetként való vizsgálata minden bizonnyal valószínűsítene a fenti hipotézisek valamelyikét.

JEGYZETEK

- ¹ Lijphart könyvéről lásd még Steiner ismertetőjét a *Comparative Politics*ben (1981), és az *Acta Politica* tematikus számát: (XIX, January 1984, ed. by M.P.C.M. van Schendelen): Consociationalism, pillarization and conflict-management in the Low Countries.
- ² Ezt a sajátos demokratikus berendezkedést a hatvanas évek második felében tulajdonképpen két tudós, Arend Lijphart és Gerhard Lehmbruch „fedezte fel”: egymástól függetlenül dolgozták ki a konszociacionitás elméletét. Lehmbruch 1967-es könyvében a „proporzdemocratie” kifejezést használja, illetve később angolul az „amicable agreement” terminust, míg a konszociacionális szerzők egy másik része „szegmentált pluralizmus”, „intézményesült szegmentáció”, vagy „konkordanzdemocratie” cím alatt tárgyalja a törésvonalak által mélyen tagolt nyugat-európai társadalmakat, de a mechanizmus lényegét mindannyian Lijpharttal azonosan látják. A konszociacionális iskola számos irányadó művet hozott létre a hetvenes években, lásd Daalder 1971; Huyse 1970; Lorwin 1971; McRae 1974; Nordlinger 1972; Powell 1970; Stieffbold 1973; Steiner 1974 stb.
- ³ A pilarizáció rendszere csak olyan társadalomban épülhet ki, mely elismeri a világnézeti pluralizmus elvét.
- ⁴ Lijphart a *Politics of Accomodation*ban a „bloc” terminust használja, de ezt később megbánja, s a *Democracy in Plural Societies*ben már felváltja a politikai szubkultúra kategóriájával, így kapcsolódva Almond terminológiájához.
- ⁵ A pillér és a szubkultúra fogalma összefonódik, ahogy ez látszik Pijenburg (1984: 67) megállapításában is: „A pillér társadalmi viszonyok és hálózatok sokasága, mely a szubkultúrát hordozó közösséget alkotja.”
- ⁶ Steininger három diszciplinárisan kötött tradíciót különböztet meg a pilarizáció kutatásában. Az első az empirikus tanulmányok tradíciója, melyeket J. P. Kruijt kezdett meg. A második (Goddijn, Hendriks, Thurlings) a történeti vizsgálatok csoportja, ez elsősorban a vallási eredetre koncentrál. A harmadik a politikai megközelítés tradíciója (Daalder, Lijphart, Huyse), mely azonban inkább a pilarizáció hatásait elemzi.
- ⁷ Flanagan például a faji, nyelvi és vallási törésvonalakat tekinti szegmentális törésvonalaknak, míg Eckstein szerint szegmentális törésvonal az, ahol a politikai megoszlás közvetlenül hozzásimul az objektív társadalmi különbségekhez (törzs, faj, régió, vidék-város, nem, öreg-fiatal, nyelv, vallás, foglalkozás) (Lane-Ersson 1991: 54).

- ⁸ A politikai szubkultúrák többsége (lásd Ausztriát és Belgiumot is) a liberalizmus ellenében jött létre.
- ⁹ "Verzuiling azt a szituációt jelöli, amelyben a ideológiával vagy vallással közvetlenül össze nem függő társadalmi tevékenységek olyan egyesületek mentén szerveződnek, melyek ideológiai megalapozottságúak" (Mady-Otterloo meghatározását idézi Coleman 1978: 61).
- ¹⁰ A pillérek: „azonos ideológiához kötődő szervezetek összefüggő hálózata” Bax (1988:99), „intézmények integrált komplexumai” Lijphart Post (1989:136), „egyesületek és intézmények vertikális hálói” Lipset-Rokkan (1967: 15-16), „sűrű szervezeti hálók, melyekben a politikai, szakmai és kulturális egyesületek és érdekszervezetek szilárdan összefonódnak” Huysse (1984: 146).
- ¹¹ A korporativizmus és a pilarizáció rokonságát mutatja, hogy Lehbruch, 1967-es könyve után a korporációk tanulmányozása felé fordul.
- ¹² Urwin (1970: 321, 326) általánosabb szinten fogalmazta meg Lijphart pozitív értékelését a pilarizációról: ha a központi törésvonalak intézményesülnek, nagyobb esély van a konfliktusok kezelésére. Ha a vezetők bölcssek és mérsékelték, jó ha van mögöttük erős szervezeti struktúra, hogy a megegyezéseknél valóban képviselhesék az adott társadalmi csoportot.
- ¹³ Lijphart tételét, hogy a holland elitek a polgárháborús veszélyt elkerülendő vezették be a konzociációs technikákat, szabályozva a szegmensek közti konfliktusokat, többen, többfelől is támadták. Daalder például elsősorban a holland elitek megegyezési konfliktuskezelésének hagyományaira, a 16. század óta meghatározó toleranciára hívta fel a figyelmet.
- ¹⁴ Később (1965-ben) visszavonták ezt a püspöki határozatot.
- ¹⁵ Kruijt nagy hangsúlyt fektetett azoknak az ideológikus elemeknek az elkülönítésére, melyek az adott szubkultúra szempontjából pozitívan értékelik az elkülönülést, az elkülönülés rendszerét. A későbbi kutatók már nem tartották a jelenség lényegének a pilarizáció folyamatát legitimáló tantételeket, noha kétségtelen, hogy a holland katolikusok és ortodox protestánsok esetében bizonyos teológiai tételeknek, Bibliamagyarázatoknak lényeges szerepük volt az intézményes elkülönülés elfogadásában.
- ¹⁶ A politikai szubkultúrák a fentiekben vázolt értelmezésében a személyes kapcsolatoknak nincs központi szerepük, a politikai szubkultúrák gyakran média-közösségek. Ugyanakkor a szubkultúra-vezérek egyik legfontosabb feladata, hogy az interakció *lehetőségét* megteremtsék (klubok, gyűlések, demonstrációk stb.). Az elit, a szubkulturális mag persze ismeretségi szálakból van összeszöve, s az elithez tartozó személyek kapcsolati hálói minden bizonnyal szubkulturálisan erősen zártak. Ennek a magnak a megragadásában segíthetnek sokat a network-elemzések, különösen az Angelusz Róbert és Tardos Róbert (1991) által kifejlesztett technikák, melyek alkalmasak nagyszámú interakciós csoportok körvonalainak megrajzolására.
- ¹⁷ Mint Németalföldön, Ausztriában is a 20. század első éveiben indult meg a szubkulturális szervezetek erősödése. 1900-ban még csak az iskolák 31 százaléka nem volt állami, 1930-ban azonban már 62 százaléka. A pilarizáció folyamata fokozatosan erősödött a szociális élet bővülésével (sport, turizmus stb.), s különösen a jóléti állam megjelenésével. A rendszer abszorbeálta ezeket a területeket is.
- ¹⁸ Nem teljesen felel meg az igazságnak az a mostanában Magyarországon elterjedt nézet, hogy a tagság növelése valamiféle őskori pártstratégia. 1960 és 1980 között a CDU/CSU például megkészserezte tagságát.
- ¹⁹ Pilarizáltként kezelendő egy szervezet például akkor, ha tagjai kizárólag egy adott világnézethez, ideológiához tartozókból rekrutálódnak.

HIVATKOZÁSOK

- Almond, G. A. 1956. Comparative Political Systems, *Journal of Politics*, 18, 391–409.
- Almond, G. A.–S. Verba 1963. *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- — (eds.) 1989. *The Civic Culture Revisited*. Boston/Toronto: Little, Brown and Company
- Angelusz R.–Tardos R. 1991. *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet, MKI
- Bakvis, H. 1981. *Catholic Power in the Netherlands*. Montreal: McGill-Queen's, U. P.
- Barnes, S. H. 1966. Italy: Oppositions on Left, Right and Center. In: Dahl, R. A. (ed.) *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press 303–332.
- Barry, B. 1975a The Consociational Model and Its Dangers. *European Journal of Political Research*, 393–412.
- 1975b Review Article, Political Accomodation and Consociational Democracy. *British Journal of Political Science*, 477–505.
- Bax, E. H. 1988. *Modernization and Cleavage in Dutch Society*. Groningen
- Billiet, J. 1984. On Belgian Pillarization: Changing Perspectives. *Acta Politica*, (XIX) 1, 117–128.
- Coleman, J. A. 1978. *The Evolution of Dutch Catholicism, 1958–1974*. Berkeley: University of California Press
- Covell, M. 1988. Stability and Change in the Belgian Party System. In: Wolinetz, S. B. (ed.) *Parties and Party Systems in Liberal Democracies*. London, New York: Routledge, 104–139.
- Daalder, H. 1966. The Netherlands: Opposition in a Segmented Society. In: Dahl, R. A. (ed.) *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 188–237.
- 1971. On Building Consociational Nations: The Cases of the Netherlands and Switzerland. *International Social Science Journal*, (23) 3, 355–370.
- 1974. The Consociational Democracy Theme. *World Politics*, 26, 604–621.
- 1984. On the Origins of the Consociational Democracy Model. *Acta Politica*, (XIX) 1, 97–117.
- 1987. The Dutch Party System: From Segmentation to Polarization – And Then? In: Daalder, H. (ed.) *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium*. London: Frances Pinter, 193–285.
- Dewachter, A. 1987. Changes in Particratie: The Belgian Party System from 1944 to 1986. In: Daalder, H. (ed.) *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium*. London: Frances Pinter, 285–365.
- Diamant, A. 1974. *The Three Lager and the First Republic*. In: McRae, K. 1974.
- Doorn, J. A. A. van 1956. Verzuiling: Een eigentijds systeem van sociale controle. *Sociologische Gids*, 3, 41–49.
- Duverger, M. 1964. *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. London: Methuen
- Eckstein, H. 1966. *Division and Cohesion in Democracy. A Study of Norway*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Eijk, C. van der–K. Niemöller 1992. Netherlands. In: Franclin, M.–T. Mackie–H. Valen (eds.) *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge: Cambridge University Press, 255–284.

- Ellemers, E. J. 1984. Pillarization as a process of modernization. *Acta Politica*, (XIX) 1, 129–144.
- Engelmann, F. C. 1966. Austria: The Pooling of Opposition. In: Dahl, R. A. (ed.) *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 260–284.
- 1988. The Austrian Party System: Continuity and Change. In: Wolinetz, S. B. (ed.) *Parties and Party Systems in Liberal Democracies*. London, New York: Routledge, 84–104.
- Fricz T. 1992. Pártideológiák és párttagoltság. In: Bihari M. (ed.) *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991*. Budapest: Kossuth
- Gadourek, I. 1961. *A Dutch Community: Social and Cultural Structure and Process in a Bulb-Growing Region in the Netherlands*. Groningen: Wolters
- Gerlich, P. 1987. Consociationalism to Competition: The Austrian Party system Since 1945. In: Daalder, H. (ed.) *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium*. London: Frances Pinter, 61–107.
- G. Márkus, Gy. 1992. Parties, Camps and Cleavages in Post-Communist Hungary: Is the Weakness of Social Democratic Forces Systemic? In: Szoboszlai, Gy. (ed.): *Democracy and Political Transformation*. Budapest: Hungarian Political Science Association
- Goudsblom, J. 1967. *Dutch Society*. New York: Random House
- Houska, J. J. 1985. *Influencing Mass Political Behaviour: Elites and Political Subcultures in The Netherlands and Austria* Berkeley: University of California Press
- Huysse, L. 1970. *Passiviteit, pacificatie en verzuiling in de Belgische politiek*. Antwerpen, Utrecht: Standaard
- 1984. Pillarization reconsidered. *Acta Politica*, (XIX) 1, 145–158.
- Kemenade, J. A., van (ed.) 1969. *Verzuiling in Nederland*. Hilversum: KRO
- Kieve, R. 1981. Pillars of Sand, a marxist critique of consociational democracy in the Netherlands. *Comparative Politics*, 2, 313–337.
- Körösényi, A. 1991. Revival of the Past or New Beginning? In: Berglund, S.–J. A. Dellenbrant (eds.) *The New Democracies in Eastern Europe*. Aldershot: Edward Edgar, 165–192.
- Kruijtt, J. P. et. al. 1959. *Verzuiling*. Zaandijk: Heijnis
- Lane, J. E.–S. O. Ersson 1991. *Politics and Society in Western-Europe*. London: Sage
- Lehmbruch, G. 1967. *Proporzdemocratie: Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich*. Tübingen: Mohr
- Lijphart, A. 1968. *The Politics of Accomodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press
- 1977. *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven, London: Yale University Press
- 1984. Time Politics of Accomodation: reflections – fifteen years later. *Acta Politica*, (XIX) 1, 9–18.
- Lipset, S. M.–S. Rokkan 1967. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. In: Lipset, S. M.–S. Rokkan (eds.) *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*. New York: The Free Press, 1–66.
- Lorwin, V. R. 1974a Segmented Pluralism: Ideological Cleavages and Political Cohesion in the Smaller European Democracies. In: McRae, K. 1974. 33–70.
- Lorwin, V. R. 1974b *Belgium: Conflict and Compromise*. In: McRae 1974: 179–206.
- McRae, K. (ed.) 1974. *Consociational Democracy*. Toronto: McClelland & Stewart
- Merkl, P. H.(ed) 1986. *West European Party System. Trends and Prospects*. New York: The Free Press
- Nordlinger, E. A. 1972. *Conflict Regulation in Divided Societies*. New York: Praeger

- Obler, J.–J. Steiner–G. Dierick 1977. *Decision-Making in Smaller Democracies: The Consociational „Burden“*. Beverly Hills, London: Sage
- Pedersen, M. N. 1987. The Danish Working Multiparty System: Breakdown or Adaptation. In: Daalder, H. (ed.) *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium*. London: Frances Pinter, 1–61.
- Pijnenburg, B. 1984. Pillarized and Consociational-democratic Belgium: The Views of Luc Huysse. *Acta Politica*, (XIX) 1, 57–73.
- Post, H. 1989. *Pillarization: An Analysis of Dutch and Belgian Society*. Aldershot: Avebury
- Powell, G. Bingham, Jr. 1970. *Social Fragmentation and Political Hostility, An Austrian Case Study*. Stanford, California: Stanford University Press
- Rathmanné Túry M. 1991. *Pártok és pártrendszer Ausztriában*. Budapest: MTA PTI
- Rokkan, S. 1966. Numerical Democracy and Corporate Pluralism. In: Dahl, R. A. (ed.) *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press, 70–116.
- 1967. Geography, Religion and Social Class: Cross-Cutting Cleavages in Norwegian Politics. In: Lipset, S. M.–S. Rokkan (eds.) *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*. New York: The Free Press, 367–445.
- 1977. Towards a Generalized concept of Verzuiling: a preliminary note. *Political Studies*, 25, 563–576.
- Schendelen, M. P. C. M., van 1984. The views of Arend Lijphart and collected criticisms. *Acta Politica*, (XIX) 1, 19–56.
- Schetter, W. Z. 1971. *The Pillars of Society, six centuries of civilization in The Netherlands*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schmitter, P. 1979. Still the Century of Corporatism? In: Lehbruch, G.–P. Schmitter (eds.) *Trends Toward Corporatist Intermediation*. London: Sage
- Scholten, I. 1980. Does Consociationalism Exist? A Critique of Dutch Experience. In: Rose, R. (ed.) *Electoral Participation* London, Beverly Hills: Sage
- Steiner, J. 1974. *Amicable Agreement versus Majority Rule*. Chapel Hill: North Caroline UP
- 1981. Review Article: The Consociational Theory and Beyond. *Comparative Politics*, 339–354.
- Steininger, R. 1977. Pillarization (verzuiling) and political parties. *Sociologische Gids*, 1977, 4, 242–257.
- Stiefbold, R. 1973. *Segmented Pluralism, Consociational Democracy and Austrian Electoral Politics*. Ann Arbor: Michigan University
- Urwin, D. 1970. Social Cleavages and Political Parties in Belgium: Problems of Institutionalization. *Political Studies*, (18) 3, 470–492.

ALFRED STEPAN–CINDY SKACH

Alkotmányos keretek és a demokrácia megszilárdulása*

BEVEZETÉS

Az új demokráciák megszilárdulásáért folytatott harc, különösen Kelet-Európában, Latin-Amerikában és Ázsiában, széles körű vitákat váltott ki a gazdaság átalakítását, a gazdasági intézményeket és a piacokat érintő nehéz döntésekről (lásd például Haggard–Kaufman 1992; Przeworski 1991; Clague–Rousser 1992). Hasonló vita bontakozott ki a demokrácia *politikai* intézményeiről és *politikai* jellegű piacairól. Az erre vonatkozó szakirodalom merész hipotéziseket vetett fel az intézményeknek a demokráciára gyakorolt hatását illetően. Jelenleg e munkák elsődlegesen a fejlett országok választási rendszereire, pártrendszereire és törvényhozó testületeire összpontosították figyelmüket (lásd Duverger 1954)¹, s ezáltal az összehasonlító politikaelméletnek ahhoz a „neo-institucionalista” irányzatához csatlakoznak, amely abból indul ki, hogy „a politikai demokrácia nem csak a gazdasági és társadalmi feltételektől függ, hanem a politikai intézmények szerkezetétől is” (March–Olsen 1984: 738).

Alapvető jelentőségű politikai kérdés, amely csak az utóbbi időben vált behatóbb tudományos vizsgálatok tárgyává, hogy a különböző alkotmányos keretek milyen hatást gyakorolnak a demokrácia meg-

* Ez a cikk a Budapesten 1990 decemberében tartott, az „East-South System Transformations Project” keretében szervezett tanácskozás nyomán született; a rendezvényen Kelet-Európából, Dél-Európából és Dél-Amerikából egyaránt részt vettek szakemberek. Köszönettel tartozunk a kézirat gondos elolvasásáért és a hozzá fűzött megjegyzésekért Adam Przeworskinak, Douglas Rae-nak, Juan Linznek, Mike Alvareznek, Martin Gargiulonak, Lisa Andersonnak, Anthony Marxnak, Gregory Gause-nak, és Joel Hellmannak.

szilárdulásának folyamatára.² Mindeddig kevés anyagot gyűjtöttek módszeresen a különféle régiók tapasztalatairól. Ez azért sajnálatos, mert az alkotmányok alapvetően „meta-intézményi keretek”. A működő demokráciákban az alkotmány rögzíti az alapvető döntéshozatali szabályokat, a kormányalakítást elősegítő rendszerek érvényesülésének, valamint a kormányzati tevékenység és a kormány leváltásának demokratikus feltételeit. Az alkotmány nem pusztán a demokratikus rendszer számos dimenziójának egyike.³ Megteremti az ösztönző-segítő tényezőknek és szervezeti megoldásoknak azt az általános rendszert, melynek határai között a demokrácia számos típusában megtalálható többi intézmény és dimenzió elnyeri strukturáját és kialakítja működésének kereteit.

A behatóbb vizsgálat azt mutatja, hogy a hosszú múltra visszatekintő demokráciákban a bevált alkotmányos megoldások száma kisebb, mint ahogy azt feltételezhetnénk.⁴ Svájc kivételével minden ma működő demokrácia vagy prezidenciális (azaz elnöki) rendszerű (mint pl. az Egyesült Államok), vagy parlamentáris (mint a nyugat-európai országok zöme), vagy pedig e kettőnek valamilyen félprezidenciális keveréke (pl. Franciaországban és Portugáliában, ahol egyszerre van jelen a közvetlenül megválasztott államfő és a törvényhozásban többséggel rendelkező miniszterelnök).⁵ Ebben a tanulmányban elsősorban a „tisztán prezidenciális” és a „tisztán parlamentáris” rendszer szembeállítására fordítjuk figyelmünket.⁶ Mindegyik típusnak két alapvető jellegzetességét vizsgáljuk; céljaink szempontjából ezek figyelembevétele szükséges és elégséges a csoportosítás elvégzéséhez.

A „tisztán parlamentáris” rendszer a demokráciában a kölcsönös függőség rendszere:

1. A végrehajtó hatalom fejét támogatni kell a törvényhozás többségének, és ha bizalmatlansági indítvány keretében leszavazzák, akkor megbukik.

2. A végrehajtó hatalomnak (általában az államfővel együttesen) joga van feloszlatni a törvényhozást és új választásokat kiírni.

A „tisztán prezidenciális” rendszer a demokráciában a kölcsönös függetlenség rendszere:

1. A törvényhozó hatalom a választóktól kap meghatározott időre felhatalmazást; ez legitimitásának a forrása.

2. A végrehajtó hatalom feje a választóktól kap meghatározott időre felhatalmazást; ez legitimitásának forrása.

Ezek a szükséges és elégséges ismérvek nem pusztán megkülönböztető jegyek: egyúttal kényszerítő feltételek, amelyek között a fejlődő demokráciák óriási többségének egyidejűleg kell végrehajtania a lényeges gazdasági-társadalmi változásokat és megszilárdítani a demokratikus intézményeket.⁷

A tisztán parlamentáris rendszer a második világháború óta általános gyakorlatnak számít a demokratikus világban.⁸ Ezzel szemben Latin-Amerikában és Ázsiában (Koreában és a Fülöp-szigeteken) az összes demokratizálódó ország a tisztán prezidenciális rendszert

választotta. A Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban található mintegy 25 állam közül egyelőre kizárólag Magyarország választotta a tisztán parlamentáris rendszert.⁹

Kérdéses, hogy a legtöbb új demokrácia elvetette volna a tisztán parlamentáris rendszert. Ebben a cikkben azt az elméleti tételt igyekszünk bizonyítani, hogy a parlamentáris rendszerek növelik a gazdasági és társadalmi átalakítás roppant nehéz feladatához szükséges cselekvési szabadság mértékét – az új demokráciáknak e feladatok megoldását a demokratikus intézmények megerősítésével párhuzamosan kell megkísérelnünk. Valójában a rendelkezésünkre álló bizonyítékok azt a következtetést támasztják alá, hogy felül kellene bírálni azt az álláspontot, amely elhamarkodottan elfogadja a prezidenciális, és csaknem teljesen elutasítja a parlamentáris rendszert.

E cikkben nem törekszünk arra, hogy teljes képet adjunk a parlamentáris és a prezidenciális rendszerek előnyeiről, illetve hátrányairól. Vizsgálódásaink során arra a következtetésre jutottunk, hogy sokkal közvetlenebb összefüggés mutatható ki a demokrácia megszilárdulása és a tisztán parlamentáris rendszer, mint a demokrácia megszilárdulása és a tisztán prezidenciális rendszer között. Úgy gondoljuk, kutatásunk eredményei elégséges alapul szolgálnak olyan nagyobb igényű vizsgálatok elindításához, melyek az általunk javasolt feltevésekre alapozott indítványok érvényességét kívánják ellenőrizni.¹⁰

ALKOTMÁNYOS KERETEK: A RELEVÁNS ADATOK RENDEZÉSE

Sikerült egy adatsort összeállítanunk a pártrendszerekről és a kialakult demokráciákról. Mivel minket a régóta kialakult demokráciák pártrendszereinek tanulságai érdekelnek, bevettük az OECD-tagállamokat ebbe az adatsorba. 1979 és 1989 között a világon 42 szilárd demokrácia létezett.¹¹ Ha kizárjuk Svájc és Finnország „vegyes” rendszereit, összesen 34 parlamentáris demokráciával, két fél-prezidenciális demokráciával és mindössze négy tisztán prezidenciális rendszerű demokráciával¹² számolhatunk. Markku Laakso és Rein Taagepera viszonylag egyszerű, ám produktív formulája segítségével mérni tudjuk, hány „effektív” politikai párt vett részt e 41 politikai rendszer törvényhozásában (Laakso–Taagepera 1979).¹³ A vizsgált 34 parlamentáris rendszerű demokráciából 11-nek 3–7 „effektív” politikai pártja volt.¹⁴ A fél-prezidenciális rendszerek közül mindkettőben három-négy „effektív” politikai párt működött. Egyetlen tisztán prezidenciális rendszerű demokráciában sem volt azonban több 2,6 „effektív” politikai pártnál. Ezek az adatok arra utalnak, hogy a szilárd parlamentáris és fél-prezidenciális rendszerű demokráciák törvényhozó testületeiben többnyire nagy számú párt foglal helyet, míg a szilárd prezidenciális demokráciákra nem jellemző az a fajta sokpárti koalíciós magatartás, amely megkönnyíti a gazdasági, társadalmi, ideológiai és nemzetiségi problémák demokratikus megoldását, és így

1. táblázat

A Laakso-Taagepera index a törvényhozásban részt vevő „effektív” politikai pártokról, szilárd parlamentáris, fél-prezidenciális és prezidenciális demokráciák (1979–1989)

	3 vagy több párt	kevesebb, mint 3 párt
PARLAMENTÁRIS	Nyugat-Németország 3,2 Norvégia 3,2 Svédország 3,4 Luxemburg 3,4 Izrael 3,6 Hollandia 3,8 Olaszország 3,9 Pápua Új-Guinea 4,0 Izland 4,3 Dánia 5,2 Belgium 7,0	Kiribati Nauru Tuvaku Botswana 1,3 St. Vincent 1,4 Dominika 1,5 Jamaica 1,5 Bahama-szigetek 1,6 Trinidad és Tobago 1,6 Barbados 1,7 St. Lucia 1,7 Új-Zéland 2,0 Kanada 2,0 Egyesült Királyság 2,1 India 2,1 Görögország 2,2 Ausztria 2,4 Ausztrália 2,5 Salamon-szigetek 2,5 Mauritius 2,5 Spanyolország 2,7 Írország 2,7 Japán 2,9
FÉL-PREZIDENCIÁLIS	Franciaország 3,2 Portugália 3,6	
PREZIDENCIÁLIS		USA 1,9 Dominikai Köztársaság 2,3 Costa Rica 2,3 Venezuela 2,6

Megjegyzés: Svájc és Finnország „vegyes” rendszerű 5,4, illetve 5,1 „effektív” politikai párttal.

Források: Laakso-Taagepera 1979; Denis-Derbyshire 1989: 724; Banks 1989: 422, 627.

törvényhozásukban is kevesebb párt van képviselve. Az, hogy a nagy múltú prezidenciális rendszerű demokráciák közül jelenleg egy sincs, amelyben „három vagy több” „effektív” politikai párt foglalna helyet a törvényhozásban, valószínűleg nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy oly kevés a folyamatosan működő prezidenciális demokrácia.

Fontos tanulmány a demokrácia tartósságáról Tatu Vanhanen finn politológus munkája; „A demokratizálódás folyamata: 147 állam összehasonlító vizsgálata, 1980–1988” (1990). Az egyes országok társadalmi-gazdasági struktúráiban megmutatkozó finom különbségeket elemzi és lehetővé teszi, hogy további adatokkal teszteljük az alkotmányos keretekkel kapcsolatos hipotézisünket.

Vanhanen egy demokratizálódás-indexet készített (DI), amely egyrészt az összes párt által elnyert voksok összesített százalékára épül – a legtöbb szavazathoz jutott párt nélkül –, másrészt pedig bemutatja a szavazásban részt vevő lakosság százalékos arányát. Vanhanen megalkotta az erőforrások 6 változóra épülő indexét (EI) is. Az említett 6 változó: a nem-mezőgazdasági erőforrások decentralizáltságának foka, a családi farmok által birtokolt mezőgazdasági terület aránya, az egyetemeken levők, a városi lakosság, az írni-olvasni tudók, valamint a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak aránya. A finn szerző fő hipotézise úgy szól, hogy mindazon országoknak, amelyek az EI 6,5-es küszöbértéke fölött állnak, „demokráciáknak kell lenniük”, míg azok, amelyek a 3,5-es minimumszint alatt vannak, a „nem-demokráciák vagy fél-demokráciák” közé számíthatnak. Indexét 147 ország tekintetében készítette el, az 1980-as és az 1988-as évről.

Vanhanen hipotézise nagyjából-egészéből be is igazolódott; az EI-skála 6,5-es küszöbértéke fölött álló országok 73,6 százaléka, a demokratizálódási index szerint is demokráciának minősült. Ezekkel az indexekkel regressziós analízist végezve, Vanhanen azt találta, hogy a korreláció (r 2) a DI és az EI között 1980-ban 707, 1988-ban pedig 709 volt. A Vanhanen által vizsgált 147 ország körülbelül 76 százalékában a reziduális index alacsony, a regressziós vonaltól való eltérés pedig kisebb a becsült standard hibánál.

Ezzel szemben 1980-ban 36, 1988-ban pedig 34 ország esetében nagyobb pozitív vagy negatív reziduális index volt a becsült standard hibánál. Ez az összesen 70 eset azt jelzi, hogy a Vanhanen regressziós analízisében található mintegy 24 százalékos eltérésre nincs magyarázat. Vanhanen megállapítja: „míg a magas pozitív reziduális index azt jelzi, hogy a demokratizáció szintje jóval magasabb annál, mint amit a DI és az EI közötti átlagos viszony alapján várni lehetne (ezeket nevezzük a »demokráciát túlteljesítőknak«), addig a nagy negatív reziduális indexek a vártnál alacsonyabb értékre utalnak (ezeket »alulteljesítőknak« tekintjük)” (Vanhanen 1990: 84).

A Vanhanen által meg nem magyarázott eltérés esetei, a demokráciát „túl-”, illetve „alulteljesítő” olyan adatsort alkotnak, amelynek segítségével ellenőrizhetjük hipotézisünket az alkotmányos kereteket illetően. Az 1980-as és az 1988-as vizsgálatok összesen 70 deviáns esetéből 59 az általunk „tisztán parlamentárisnak” (37), illetve „tisztán prezidenciálisnak” (22) minősített alkotmányos keretek között működött (amabba 37, emebbe 22 volt sorolható). Vanhanen adatsorában az „alulteljesítő” 3,4-szer gyakrabban fordulnak elő a prezidenciális rendszerek között, mint a parlamentáris rendszerek körében. Megállapítható továbbá, hogy Vanhanen adatsorában a parlamentáris rendszerek 1,8-szer gyakrabban minősültek „túlteljesítőknak”, mint a prezidenciális rendszerek (lásd 2. táblázat).

2. táblázat

A jelentősebb „túlteljesítők” és „alulteljesítők”
a „tisztán parlamentáris” és a „tisztán prezidenciális” rendszerekben
a Vanhanen-féle EI és DI (1980; 1988) reziduális indexeinek
különbsége alapján

	összes ország	„alulteljesítők”	„túlteljesítők”	összes %
tisztán parlamentáris	37	6 (16,2%)	31 (83,8%)	100
tisztán prezidenciális	22	12 (54,6%)	10 (45,4%)	100
összes eset	59	18	41	–

Forrás: Vanhanen 1990: 75–79, 94–97.

Egy másik adatsor arra vonatkozik, hogy a rendszerek mennyire képesek megőrizni demokratikus mivoltukat, és mennyire vannak kitéve a katonai puccsok veszélyének. Mivel minket elsősorban a demokrácia kiépítésén fáradozó országok érdekelnek, vizsgálódásunkat a világ azon államaira korlátozzuk, amelyek a Gastil-féle politikai jogok skáláján 1973 és 1989 között legalább egy évre demokráciának minősültek. A világ 168 országából mindössze 62 tett eleget e feltételnek. Ha figyelembe akarjuk venni a gazdasági fejlődésnek a politikai stabilitást önmagában is befolyásolni képes változóját, vizsgálatunknak ebben a részében el kell tekinteniünk a 24 OECD-tagországtól. Az így adódó adatsort kétfelé osztjuk: arra a 38 nem-OECD-tagra, amely 1973 és 1979 között, és arra a 47 nem-OECD-tagországra, amely 1973 és 1989 között legalább egy évig kísérletezett a demokráciával. Az első 38-ból 23 ország tisztán parlamentáris, 15 tisztán prezidenciális rendszerű volt, meglepő módon azonban egyetlen fél-prezidenciális vagy vegyes rendszerű sem akadt közöttük. A 15 prezidenciális berendezkedésből csak három (20%) volt demokrácia az 1980 és 1989 közötti tíz évben, viszont a 23 tisztán parlamentáris rendszer közül már 15 működött (65%) demokráciaként, mindvégig e periódusban. A parlamentáris demokráciák fennmaradási rátája háromszor volt magasabb, mint a prezidenciális demokráciáké. Ami a második csoport 47 országát illeti, a tisztán prezidenciális rendszerek több, mint kétszer olyan gyakran voltak kitéve a katonai államcsíny veszélyének, mint a tisztán parlamentáris demokráciák (lásd 3. és 4. táblázat).

3. táblázat

Az a 38 nem-OECD-tagország, amely 1973 és 1979 között legalább egy éven át demokratikus rendszerű volt, továbbá az összes szilárd demokrácia e csoportból 1980 és 1989 között (Rendszertípus a demokrácia időszakában)

	Tisztán parlamentáris	Tisztán prezidenciális	Fél-prezidenciális v. vegyes
Az összes nem-OECD-tag, amely 1973–1979 között legalább 1 évig demokratikus volt	23	15	0
Azon országok száma a fenti csoportból, melyek folyamatosan demokráciák voltak 1980 és 1989 között	15	3	0
A demokrácia fennmaradási rátája	65%	20%	NA

Megjegyzés: A fenti besorolás kritériumai a Gastil-féle demokrácia-skálán alapulnak. Az 1979 után függetlenné vált országokat kihagytuk mindkét fenti csoportból.

4. táblázat

Az a 47 nem-OECD-tagország aránya százalékban, amely 1973 és 1989 között legalább egy éven át demokrácia volt és katonai puccsot élt át (Rendszertípus a puccs időszakában)

	Tisztán parlamentáris	Tisztán prezidenciális	Fél-prezidenciális v. vegyes
Az összes nem-OECD-tag, amely 1973 és 1989 között legalább 1 évig demokratikus volt	23	24	0
Azon országok száma a fenti csoportból, amelyek katonai puccson estek át, miközben demokráciák voltak	4	10	0
A katonai puccsok kitettségi rátája	17%	42%	NA

Forrás: A katonai puccsokra vonatkozó adatokat lásd Banks 1989; Taylor 1990. Az államcsíny időszakában fennálló rendszertípushoz lásd az 1. táblázatnál idézett forrásokat.

Megjegyzés: Katonai államcsínynek azt tekintjük, ha a végrehajtó hatalom képviselőit alkotmányellenes eszközökkel távolítják el a hazai fegyveres erők aktív szolgálatban álló tagjai.

A témába vágó adatoknak egy másik forrását az 1945 és 1979 között függetlenné vált országok – szám szerint 90 – csoportja alkotja.¹⁵ Az 1980 és 1989 közötti tíz éves időszakban e 90 állam közül mindössze 15 méltó rá, hogy folyamatosan működő demokráciának minősítsük. Csoportunkból 34 országban működött függetlensége első évében tisztán parlamentáris rendszer. A többi 56 a független életet különböző formákban kezdte meg: prezidenciális demokráciaként, fél-prezidenciális demokráciaként, nem-demokratikus „parlamentáris berendezkedésként”, valódi hatalommal rendelkező uralkodó királyságként, egypártrendszerként vagy katonai rezsimeként. Ebben a kutatási fázisban jelentős körülménynek tartjuk, hogy akármilyen volt is politikai rendszerük eredeti típusa, a „nem-parlamentáris demokráciák” csoportjának 56 országa közül egyetlen egy sem fejlődött folyamatosan működő demokráciává az 1980–1989 közötti periódusban. Ezzel szemben a függetlenségének első évétől parlamentáris demokráciaként működő 34 rendszerből 15 (44%) folyamatosan működő demokráciává vált.

Vizsgálataink egyik fontos tanulságaként fel kell ismernünk azt a körülményt, hogy a „nem-parlamentáris demokráciák” kategóriája néhány olyan országot is tartalmaz, amely mindig is nélkülözötte a demokratikus hagyományokat, sőt kifejezetten antidemokratikus volt (egypártrendszerű államok, katonai rezsimek és a legtöbb olyan királyság, ahol az uralkodó gyakorolja jogait).

A különböző alkotmányos kereteket abból a szempontból is érdemes összehasonlítani, hogy milyen mértékben segítik elő többségek kialakulását a törvényhozásban. Ez annyiban érinti fő témánkat, hogy feltételezzük: a kormányzatoknak nem elég végrehajtaniuk politikai programjaikat, hanem azt demokratikusan kell megtenniük. A törvényhozásbeli többségek segítenek e folyamatban. Ha megvizsgáljuk az adatokat azon nem-OECD-tagországok csoportjában, amelyek 1973 és 1987 között legalább egy éven át demokráciák voltak, azt állapíthatjuk meg, hogy a prezidenciális rendszerben a végrehajtó hatalmat birtokló párt a szóban forgó időszaknak kevesebb, mint a felében (a demokratikus évek 48%-ában) rendelkezett többséggel a törvényhozásban. Ezzel szemben a parlamentáris rendszerek ugyanennek az időszaknak legalább 83 százalékában rendelkeztek többséggel (lásd 5. táblázat).

5. táblázat

Azon évek száma, melyeket a nem-OECD-tagországok prezidenciális és parlamentáris rendszerben töltöttek 1973 és 1987 között, továbbá azon évek száma, melyek során a végrehajtó hatalmat birtokló párt többséggel rendelkezett a törvényhozásban

	A demokráciában töltött összes év	Az összes demokratikus év, amikor a végrehajtó hatalom mögött törvényhozási többség állt	Azon demokratikus évek százalékos aránya, melyek során a végrehajtó hatalom mögött törvényhozási többség állt
Parlamentáris rendszerben töltött évek	208	173	83%
Prezidenciális rendszerben töltött évek	122	58	48%

Forrás: A törvényhozásbeli helyeket és a végrehajtó hatalmat birtokló párt politikai kapcsolatait illetően az adatok a következő forrásokból származnak: *Keesing's Contemporary Archives*; Gorvin 1989; Mackie–Rose 1991; *Chronicle* 1973, 1989.

Ez a táblázat tartalmazza mindazon nem-OECD-tagországokat, amelyek 1973 és 1987 között legalább egy évig demokráciának minősültek a Gastil-féle poliarchikus skála tízéves értékelése alapján. Az 1979 után függetlenné vált országokat nem vettük figyelembe.

Megjegyzés: Akkor tekintjük úgy, hogy a végrehajtó hatalom (miniszterelnök, elnök) mögött törvényhozási többség áll, amikor pártja az adott évben az alsóházban (parlamentáris rendszerek), illetve mindkét házban (prezidenciális rendszerek) a képviselői helyek legalább 50 százalékával rendelkezik. A koalíciós többségeket, melyeket a választások után a parlamenti mandátumok megszerzésére a parlamentáris rendszerekben hoztak létre, figyelmen kívül hagytuk. Ezért azon „parlamentáris évek” aránya, amelyek során a miniszterelnökök törvényhozási többséggel a hátuk mögött kormányozhattak, valójában meghaladja a 83 százalékot. Nyugat-Európában például a koalícióra, nem pedig az egyetlen pártra épülő törvényhozási többség számát általános gyakorlatnak.

Az utolsó adatsorok egyike a kormánytagok megbízatásának időtartamát és újrakinevezésüket mutatja be a prezidenciális és a parlamentáris rendszerekben egyaránt. Ezek az adatok a kormányzati folyamatosság kérdéséhez kapcsolódnak. A miniszteri tevékenység folyamatossága és/vagy az előzetes tapasztalatok erősítik az adott kormányzat politikai kapacitását, megkönnyítik az állami bürokratikus apparátusokkal, a nemzeti és a transznacionális vállalatokkal való tárgyalásokat. Néhány közelmúltban befejezett vizsgálat lehetővé tette számunkra, hogy elemezzük a demokratikus rendszer éveinek 1950 és 1980 közötti összes miniszteri kinevezését Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és Latin-Amerikában. Két lényeges eredmény kelti fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a miniszterek „visszatérési rátája” (azok százalékos aránya, akik pályafutásuk során többször is miniszteri funkciót töltöttek be) csaknem háromszor olyan magas a parlamentáris, mint a prezidenciális rendszerekben. A második pedig

az, hogy a miniszterek átlagos szolgálati ideje – bármely kormányról legyen szó – a parlamentáris rendszerekben csaknem kétszer olyan hosszú, mint a prezidenciális rendszerekben. Ha csak azokat az országokat vonjuk be vizsgálatunk körébe, amelyek több, mint 25 éve folyamatosan demokráciák, az eredmények akkor is érvényesek maradnak.¹⁶ Az ebből adódó következtetés egyértelmű: a prezidenciális demokráciákban a végrehajtó hatalom képviselőinek jóval kevesebb tapasztalata van, mint a parlamentáris rendszerekben.

A TISZTA PARLAMENTARIZMUS ÉS A TISZTA PREZIDENCIALIZMUS LOGIKÁJA

Tekintsük át röviden, milyen típusú megállapításokat tehetünk a politikai intézmények és a demokrácia megszilárdulása közötti összefüggésről. Az intézmények hatásaira vonatkozó állítások nem oksági determinációra utalnak (*A oka B-nek*), hanem probabilisztikus jellegűek, azaz valószínűsíthető hatásra utalnak (*A tendenciaszerűen összekapcsolódik B-vel*). Így például probabilisztikus jellegű Maurice Duverger jól ismert megállapítása, miszerint azok a választási rendszerek, amelyekben egyképviselős választókerületek vannak, és amelyekben a mandátum elnyeréséhez egyszerű többség is elegendő, tendenciaszerűen kétpártrendszert eredményeznek, míg azok a választási rendszerek, melyek többképviselős választókerületekre épülnek a voksokkal arányos képvisellel, tendenciaszerűen sokpártrendszert eredményeznek. Az a tény, hogy Ausztria és Kanada kivételt jelent, kevésbé fontos, mint az, hogy a világháború óta folyamatosan demokráciaként működő 21 fejlett ipari állam közül 19 igazolja tézisét.¹⁷

A probabilisztikus állítás a politikában természetesen többet jelent, mint pusztán statisztikai valószínűséget. Magába foglalja azoknak a specifikus politikai folyamatoknak az azonosítását és magyarázatát, amelyek tendenciaszerűen létrehozzák a valószínűsíthető eredményeket. És ha még bizonyosabbak akarunk lenni állításunk igazságában, akkor konkrét eseteken kell bemutatnunk, megjelennek-e, s ha igen, miként a fontosabb feltételezett intézményi jellemzők.

A demokrácia megszilárdítása a világ ipari centrumának határain kívül, nehéz és veszélyekkel terhes feladat, bármilyen alkotmányos keretben történjék is. A prezidencializmussal kapcsolatos kvantitatív bizonyítékok nagyobb teoretikus és politikai jelentőségre tennének szert, ha meggyőzően lehetne bizonyítani: az empirikusan megfigyelt, tényeszerűen dokumentált tendenciák logikus, előre megjósolható eredményei maguknak az alkotmányos kereteknek. A magunk részéről úgy véljük, hogy ez bizonyítható.

A tiszta parlamentarizmus lényege a kölcsönös függőség. Ebből a meghatározó feltételből megjósolható módon következik az ösztönzésre és döntésre nézve egy sor szabály, amelyek elősegítik az

egypárti vagy a koalíciós többségek megteremtését és fenntartását, a törvényhozói tevékenységben adódó üresjáratok minimalizálását, megakadályozzák, hogy a végrehajtó hatalom kijátssza az alkotmányt, s távol tartják a politikai társadalmat attól, hogy katonai államcsínyeket támogasson.

A tiszta prezidencializmus lényege a kölcsönös függetlenség. Ebből a meghatározó (és korlátozó) feltételből megjósolható módon következik az ösztönzésnek és döntésnek egy sor szabálya: a szabályok kisebbségi kormányok kialakítására, a koalícióalkotás elvetésére serkentenek, maximalizálják a törvényhozási üresjáratokat, arra biztatják a végrehajtó hatalmat, hogy játssza ki az alkotmányt, s felbátorítják a politikai társadalmat arra, hogy időről időre követelje a katonai hatalomátvételt. Az elnököket és a törvényhozó gyűléseket közvetlenül választják, rögzített időtartamú mandátummal. Ez a kölcsönös függetlenség lehetőséget ad arra, hogy politikai pathhelyzet jöjjön létre a végrehajtó hatalom feje és a törvényhozó testület között, mely utóbbi nem rendelkezik semmilyen alkotmányos eszközzel a helyzet orvoslására. És ebben rejlik az ellentmondás. Számos új demokrácia azért választja a prezidencializmust, mert erős végrehajtó hatalmat remél tőle. A mi adataink viszont azt mutatják, hogy a prezidenciális rendszerű demokráciák esetében 1973 és 1987 között az időszaknak alig a felében volt többsége valamely pártnak a törvényhozásban. A „támogatott időszak” alacsony arányának s a prezidenciális struktúra rögzített mandátumainak a következménye az, hogy ezekben az országokban a végrehajtó és a törvényhozó hatalmi ágak egymást bénítják, és a végrehajtó hatalom birtokosai kénytelenek teljes mértékben kitölteni szolgálati idejüket. Vajon milyen gyakran találtak szükségesnek e végrehajtó hatalom letéteményesei, hogy az alkotmányosságot is kockáztatva, rendeleti úton kormányozzanak, s végrehajthassák a gazdaság átalakítását meg azokat a takarékosági programokat, melyeket nélkülözhetetlennek tartottak fejlesztési terveik szempontjából?

A prezidencializmussal ellentétben – bizonyítékaink tanúsága szerint – a parlamentáris rendszerekben a végrehajtó hatalmat birtokló párt a vizsgált időszak több, mint 83 százalékában rendelkezett többséggel a törvényhozásban. A vizsgálatba bevont évek fennmaradó 17 százalékában a parlamentáris rendszerek végrehajtó tényezői – a bizalmatlansági szavazásokat átvészelve – koalíciós kormányokat és pártszövetségeket hoznak létre a szükséges támogatás biztosítása érdekében. Ha ez nem sikerül, a rögzített idejű mandátumok hiánya és az intézményesített parlamentáris keret lehetővé teszi, hogy gyorsan kiírják az új választásokat és a népszerűtlen, a támogatás nélkül maradt kormányokat alkotmányos módon eltávolítsák, bizalmatlansági indítvány révén, vagy pedig egyszerűen úgy, hogy valamelyik nélkülözhetetlen koalíciós partner kilép a kormányból.

A parlamentarizmus kölcsönös függőséget von maga után. A miniszterelnök és a kormány nem maradhat a helyén anélkül, hogy

legalább passzívan ne támogató a törvényhozás többsége. A parlamentarizmusnak a kölcsönös függőségi viszonyba foglalt belső mechanizmusai – a végrehajtó hatalomnak az a jogosultsága, hogy feloszlassa a parlamentet, és a törvényhozásnak az a joga, hogy megvonja bizalmát a kormánytól – alkalmasak a patthelyzet feloldására. E döntéshozói szabályok nem garantálják, hogy valamennyi kormány képes lesz hatékonyan kidolgozni politikáját, mint ahogy nem biztosítják a kormány stabilitását sem. A parlamentáris rendszerben rendelkezésre álló döntési mechanizmusok a „patthelyzetbe” került vagy a nem kellően hatékony kormányzatok (a végrehajtó hatalom és a törvényhozás) elmozdítására kínálnak alkotmányos megoldást. Az a veszély, hogy a többség nélküli kormány rendeleti úton kezd kormányozni, számottevően csökken azáltal, hogy a parlamenti többségnek (vagy a miniszterelnök saját pártjának) módjában áll bármely konkrét kormányt eltávolítani.

Miért logikus és előrelátható, hogy katonai államcsínyt jóval gyakrabban hajtanak végre a tisztán prezidenciális, mint a tisztán parlamentáris metaintézményi keretek között? Azért, mert – ahogy fentebb már volt róla szó – a parlamentáris demokráciák rendelkeznek két olyan döntéshozatali szabállyal, amelyek segítségével a kormányválságok még az előtt megoldhatók, hogy az egész rendszert válságba sodornák. Először is, addig nem alakulhat meg egy kormány, amíg nem szerzett legalább egy „támogatott kisebbséget” a törvényhozásban; másodsor: azt a kormányt, amelyről feltételezik, hogy elvesztette a törvényhozók bizalmát, el lehet mozdítani hivatalából a bizalmatlansági indítvány egyszerű politikai eszközzel (vagy – mint Németországban és Spanyolországban – egy alternatív kormánynak bizalmat szavazó konkrét törvényhozói szavazással).

A prezidencializmus, ezzel szöges ellentétben, módszeresen hozzájárul a patthelyzetek kialakulásához és a demokrácia eróziójához. Az elnök, mivel ő és a törvényhozás egymástól független, határozott idejű mandátummal rendelkezik és mivel a törvényhozási többség támogatása híján többnyire akadályoztatva van hatalma érvényesítésében, gyakran esik abba a kísértésbe, hogy kikerülje a törvényhozást, és rendeleti úton kezdjen kormányozni. Roppant nehéz dolog még egy olyan elnöknek az eltávolítása is, akinek gyakorlatilag nincs konszenzuson alapuló támogatottsága az országban, vagy aki alkotmányellenesen jár el; ez általában politikai-jogi-büntetőjogi tárgyalás révén (vádemeleléssel) oldható meg, amihez viszont különlegesen nagy parlamenti többség mozgósítására van szükség.¹⁸ Így még ha a társadalmi-gazdasági válság azonos jellegű is két különböző országban, az, amelyik prezidenciális rendszerű, könnyebben kerül kormányzati válságba, és nehezebben fogja megoldani a krízist, mielőtt még az az egész rendszert megrendítené.¹⁹ Emiatt mind az elnök, mind az ellenzék gyakrabban érzi magát indítatva arra, hogy katonai úton próbáljon meg úrrá lenni a válságon, elsősorban a saját érdekét szem előtt tartva.

Guillermo O'Donnel egyik roppant érdekes (és riasztó) cikkében az új latin-amerikai demokráciák sajátos jelenségére hívta fel a figyelmet. Az írás a „jogátruházó” demokráciáról szól, amely elvi ellentéte a reprezentatív (képviseleti) demokráciának (O'Donnel 1991). A „jogátruházó demokrácia” fő vonásai a következők: *a)* olyan elnökök, akik magukat „pártok fölött állónak” állítják be; *b)* az olyan intézményeket, mint a törvényhozás és a bírói kar, „zavaró tényezőként” kezelik, és az előttük való felelősséget felesleges akadállynak tekintik; *c)* az elnök és stábjja a politikai élet alfáját és ómegáját jelenti; *d)* az elnök izolálja magát a legtöbb működő politikai intézménytől és szervezett cselekvéstől, és egyedül visel felelősséget „saját” politikájáért. Véleményünk szerint a „jogátruházó demokrácia” O'Donnel által felsorolt jellemzői azon patológikus jelenségek közé tartoznak, melyeket a prezidenciális struktúra összetett logikája teremt meg.

A prezidenciális demokráciát, saját szerkezetéből fakadóan, mindig is jellemezték az olyan elnökök, akiket *a)* közvetlenül választanak meg, *b)* rögzített időtartamú mandátummal ruháznak fel. A prezidenciális demokráciát gyakran jellemzik az olyan elnökök, akik *a)* úgy gondolják, hogy személyes mandátumuk van teendőik ellátására, *b)* nem tudnak maguk mögött törvényhozási többséget.

Így a prezidencializmus logikája határozott tendenciát mutat arra, hogy az elnökök *a)* olyan nyelvezetet használjanak, amely támadja a politikai társadalom kulcselemeit (a törvényhozást és a pártokat), *b)* fokozott mértékben támaszkodjanak az „állami emberek” politikai stílusára és nyelvezetére, marginalizálva a politikai és a civil társadalom szervezett csoportjait. A „jogátruházó demokrácia” kétségtelenül létezhet más típusú metaintézményi keretekben is, a „tisza parlamentarizmus” összetett logikája azonban a jelek szerint az „átruházott” demokrácia ellen fejt ki hatását.

Miért van számos sokpárti parlamentáris demokrácia, de nincsenek hosszú időn át fennálló prezidenciális rendszerek? A parlamentáris struktúrában a kormánykoalíció kisebb politikai pártjai, intézményes tagjai a kormányzatnak és gyakran képesek beleszólni nemcsak a tárcák elosztásába, hanem abba is, hogy kiket neveznek ki e tárcák élére. A koalícióban mindenkinek érdeke a többiekkel való együttműködés, ha nem akarja, hogy az adott kormány megbukjon. Ilyen körülmények között a demokráciák meglehetősen jól funkcionálhatnak négy, öt vagy hat párttal a törvényhozásban.

Lényegesen kevesebb tényező ösztönöz a prezidenciális rendszerekben a koalíciós együttműködésre. Az elnöki hivatal oszthatatlan. Az elnök nemcsak saját pártjának tagjai közül választhat embereket a kormányba; a kiválasztott személyeket egyéenként, nem pedig egy kitartó és fegyelmezett koalíció tagjaiként kezeli. Így aztán ha az elnök pártjának (mint például Brazíliában) a mandátumok kevesebb, mint 10 százalékaival rendelkezik a törvényhozásban, állandó kisebbséggel kormányoz, anélkül, hogy késztetést érezne koalíció megalakítására. Az elnök egyenként megszerezheti ugyan csábítással vagy

vásárlással a többséghez szükséges szavazatokat, de ez a gyakorlat nemigen egyeztethető össze a legtöbb kelet-európai és latin-amerikai ország elvi alapokon nyugvó, takarékossgot igénylő átalakítási terveivel.

Azok a kelet-európai vagy latin-amerikai politikai vezetők, akik szerint országuknak történelmi okokból elkerülhetetlenül sokpárti képviseleti rendszerre van szükségük, nagy kockázatot vállalnak, ha a prezidenciális rendszer mellett döntenek – amint azt az iméntiekben felsorakoztatott bizonyítékok mutatják. Brazília nagyfokú pártfragmentációja például hozzájárult az elnök és a törvényhozás közötti patthelyzet kialakulásához, ami megbénította a törvényalkotási folyamatot ebben az amúgy is törekeny demokráciában. A pártok szétforgácsolódása, a pártfegyelem hiánya és a pártok általános fejletlensége Brazíliában csak tovább fokozódott az arányos képviseletet a nyílt listával összekapcsoló választási rendszer következtében. Az 1990-es választások 8,5 „effektív” pártot juttattak a képviselőházba és 6-ot a szenátusba.²⁰ Ezek a számok nyugtalanítóan magasnak tűnnek, ha arra gondolunk, hogy a régóta fennálló tisztán prezidenciális demokráciákban összesen kevesebb, mint 2,6 „effektív” politikai párt működött.

Ráadásul minél jobban megközelíti egy ország a „szultánátus”, a „totalitarizmus” vagy a korai „poszt-totalitarizmus” állapotát, annál „szegényesebb” a civil és a politikai társadalma.²¹ Ilyen feltételek között a prezidencializmus alkotmányos kereteinek elfogadása a „szultánátusból”, a „totalitarianizmusból” vagy a „poszt-totalitarianizmusból” való átmenet időszakában akadályozza a kialakuló civil és politikai társadalmakat a követett politikai kurzusváltásban, mivel a kormányfő megbízatása határozott időre szól (mint például Grúziában). Ezzel szemben a bulgáriai átmenetnek fontos parlamentáris vonásai voltak, és ezek lehetővé tették a kibontakozó politikai társadalomnak a miniszterelnök (és a közvetett módon választott elnök) „lecserélését” az új igényeknek megfelelően.

Lengyelországban, ahol az alkotmány-reformerek azzal a gondlattal játszanak, hogy megerősítik az elnöki intézményt, a pártok szétforgácsolódása még nagyobb mérvű, mint Brazíliában; a lengyel szejmben az 1991-es törvényhozási választások után az „effektív” pártok száma 10,8 volt.²² A lengyel törvényhozás pártjainak döntő többsége – akárcsak a braziliai pártok – híján van világos programoknak, és pusztán arra szolgál, hogy a politikusokat hivatalba juttassa.²³ Adataink arra utalnak, hogy Lengyelország igen nagy történelmi kockázatot vállalna, ha a tisztán prezidenciális rendszer kiépítésének útjára lépne.

Miért szolgálnak a miniszterek csak rövid ideig a prezidenciális demokráciában, és miért van az, hogy csak ritkán nevezik ki őket újra életük során? Ez ugyancsak a metaintézményi szerkezet logikájából következik. Mivel az elnökök általában nem rendelkeznek többséggel a törvényhozásban, a miniszterek sűrű váltogatásával igyekeznek támogatáshoz jutni a kulcskérdésekben. A parlamentarizmusban a

koalíciós többségek indokolatlanná teszik az ilyen sűrű változásokat; a kucstárcák minisztereit ráadásul többnyire régi és erős kapcsolatok fűzik a politikai pártokhoz, és gyakran nevezik ki őket újra életük során, ahogy a kormánykoalíciók meg- és újjáalakulnak. A prezidenciális rendszerekben a miniszterek egy adott elnökhöz kötődnek, vele együtt hagyják el hivatalukat, és általában soha többé nem térnek vissza.

KÖVETKEZTETÉS

A bemutatott táblázatok némileg meglepő eredményeiből úgy tűnik, hogy a tiszta parlamentarizmus kedvezőbb evolúciós keretet biztosít a demokrácia megszilárdulásának, mint a tiszta prezidencializmus. Most már kijelenthetjük: a parlamentarizmus a következő elméletileg megjósolható és empirikusan megfigyelhető tendenciák miatt előnyösebb: a benne működő kormányzatoknak nagyobb esélyük van arra, hogy többséget szerezzenek a törvényhozásban és ezáltal megvalósítsák programjukat; a parlamentarizmus elősegíti a többpártrendszerű kormányzást; akadályozza, hogy a végrehajtó hatalom az alkotmányosságot kockáztatva kormányozzon; nagyobb lehetőséget ad a végrehajtó hatalom fejének eltávolítására, ha az mégis ilyen módon próbálna kormányozni; csökkenti a katonai puccs veszélyét és perspektivikusabb párt-kormányzati karriert tesz lehetővé, amivel erősíti a politikai társadalom lojalitását és gyarapítja tapasztalatait.

Hatásmechanizmusuk révén a parlamentarizmus analitikusan elkülöníthető tulajdonságai olyan rendszert alkotnak, melynek elemei kölcsönösen támogatják egymást. Ez a rendszer önmagában növeli a politikusok mozgásszabadságát a demokrácia megszilárdítására tett erőfeszítéseik során. A prezidencializmus analitikusan egymástól elkülöníthető tulajdonságai szintén rendszert alkotnak, melyben az egyes elemek szoros kölcsönhatásban állnak, ám ez a rendszer a politikusok mozgásszabadságának korlátozásával akadályozza a demokrácia megszilárdulását.

JEGYZETEK

¹ Duverger úttörő jelentőségű munkája mellett további fontos művek, amelyek feltárják az oksági összefüggést a választási rendszerek, politikai pártok és a demokratikus stabilitás között: Sartori 1976; Rae 1967; Riker 1962; Grofman–Lijphart 1986; Taagepera–Shugart 1989; Shugart–Carey 1992.

Fontos munka még ezen a szakterületen Shepsle tanulmánya (1986), amely a törvényhozó testületekre és a struktúra által teremtett egyensúlyi állapotra összpontosít; lásd továbbá McCubbins–Sullivan 1987.

² A kérdés egyre bővülő szakirodalmának összefoglalását lásd Linz–Valenzuela 1992. Az értékes munkák közül azonban egyetlen egy sem kísérli meg, hogy az egész világról módszeresen gyűjtött kvantitatív adatok fényében tárgyalja a könyv címben és a Przeworski által felvetett témát.

- ³ Egyetértünk Philippe C. Schmitter érvével (1991), miszerint a demokráciának számos típusa van és „a megszilárdulásához sokféle intézmény együttesére van szükség”. Lásd még Terry Karllal együtt írt cikkét (Schmitter–Karl 1991), ebben 11 lényeges dimenziót sorolnak fel az olyan potenciális kombinációk mátrixaként, amelyek lehetővé teszik a politikai rendszerek különböző demokratikus szerveződéését.
- ⁴ Tudatában vagyunk annak, hogy roppant nehéz minden olyan kísérlet, mely a „demokrácia” fogalmát a világ összes országának csoportosítási céljaira kívánja operacionalizálni. Szerencsére azonban erre két, egymástól függetlenül kidolgozott kísérlet is történt. Az egyik Michael Coppedge és Wolfgang Reinicke nevéhez fűződik; mindketten nemrég szerezték meg Ph.D. fokozatukat a Yale Politikatudományi Tanszékén. A kutatópáros megkísérelte operacionalizálni azt a nyolc „intézményi garanciát”, melyeket Robert Dahl a poliarchia számára szükségesnek tekint. A poliarchikus skálán 137 országnak utaltak ki értékeket, a minősítést az 1985 közepén fennállott politikai feltételekre alapozva. Az eredményeket lásd Coppedge–Reinicke 1988; 1990.
- A Freedom House évenkénti értékelése, melyet gyakorlatilag a világ összes országáról elkészítenek, szintén a demokrácia mértékének operacionalizálására tesz kísérletet. A tanácsadó bizottság az utóbbi években olyan neves szakembereket is magába foglalt, mint Seymour Martin Lipset, Giovanni Sartori és Lucian W. Pye. Ebben a tanulmányunkban akkor tekintünk egy országot „folyamatosan demokratikusnak”, ha a Coppedge–Reinicke-féle poliarchikus skálán nem kapott a 3-as fokozatnál magasabb értékelést 1985-re és a Gastil-féle demokrácia-skálán az 1980–1989-es időszakban alatta maradt a 2,5-es átlagosított fokozatnak a „politikai jogok” és a „szabadságjogok” tekintetében.
- ⁵ A fél-prezidencializmus meghatározó jegyeiről lásd Maurice Duverger magvas cikkét (1980); lásd továbbá Duverger 1974.
- ⁶ A fél-prezidenciális alkotmányos keret értékeléséhez, a „végrehajtó hatalom dualizmusának” inherens problémájához, továbbá azokról a rendkívüli körülményekről, amelyek lehetővé tették Franciaország számára, hogy megbirkózzon e nehézségekkel, lásd Stepan–Suleiman 1993.
- ⁷ Alfred Stepan részletesebben ki fogja fejteni érveit *Democratic Capacities – Democratic Institutions* című készülő könyvében.
- ⁸ Abból a 21 országból például, amelyek Arend Lijphart szerint (1984: 38) a második világháború óta folyamatosan demokratikusnak tekinthetők, 17 volt tisztán parlamentáris, 2 vegyes, 1 fél-prezidenciális és csak egyetlen egy, az Egyesült Államok volt tisztán prezidenciális.
- ⁹ Az általános gyakorlat a közvetlenül választott elnök nagyon erős de jure és de facto előjoggal, a parlament támogatására szoruló miniszterelnökkel párhuzamosan. 1992 novemberében a rövidesen megteremtendő Cseh Köztársaságban arról folyt a vita, hogy közvetlenül válasszák-e az elnököt vagy sem. Szlovénia, Észtország és Bulgária annak ellenére, hogy közvetlenül választott elnökeik vannak, markáns parlamentáris vonásokat mutatnak fel. A kelet-európai átmenetek alkotmányozási fejleményeinek politikai, jogi és szociológiai elemzéséhez lásd a Kelet-Európai Alkotmányosság Kutató Központja gondozásában negyedévenként megjelenő *East European Constitutional Review*-t; az intézetet a Chicagói Egyetem a Közép-Európai Egyetemmel közösen alapította 1990-ben.
- ¹⁰ Különösképpen indokolt lenne az időtartam vizsgálata, mert megbecsüli az események bekövetkezésének feltételes valószínűségét (így például egy demokrácia „halálát”, katonai államcsíny bekövetkeztét), feltéve, hogy a szóban forgó ország már eltöltött bizonyos időt demokratikus keretek között. Ez a feltételes valószínűség bizonyos külső magyarázó erejű változók (például az alkotmányos keretek) következményének tekinthető. Egy megbecsült koefficiens jele így megmutatja, hogy a magyarázó erejű változó milyen irányba fejti ki hatását a demokrácia bukásának feltételes valószínűségére. Az ilyen modellek alkalmazásának egyik előnye az, hogy

megbecsülhetjük, vajon a demokráciák pozitív vagy negatív „időtartam-függőséget” mutatnak-e: konkrétan, hogy egy demokrácia bukásának a valószínűsége nő vagy csökken, az időtartam növekedésének függvényében. Az adatok rendezése és az időtartam-vizsgálathoz szükséges statisztikai eljárások kiválasztása e fő feladatok egyike. Megoldására Mike Alvarez, a Chicagói Egyetem politikatudományi Ph. D. aspiránsa vállalkozott disszertációjában, Adam Przeworski szintén kutatott ebben az irányban. Lásd még Kiefer 1988.

¹¹ Akkor tekintünk egy országot „szilárd demokráciának”, ha az 1985-re nem kapott magasabb értékelést a Coppedge–Reinicke-féle poliarchikus skála 3-as fokozatánál és alatta maradt a „politikai jogok” és a „szabadságjogok” tekintetében a 2,5-es átlagosított fokozatnak a Gastil-féle demokrácia-skálán. Azok az országok, amelyek az összes kritériumnak 1979 és 1989 között megszakítás nélkül eleget tettek, „folyamatosan szilárd demokráciának” minősülnek.

¹² Duverger Finnországot azért nevezi fél-prezidenciális rendszerűnek, mert az elnöknek fontos *de jure* és *de facto* hatalma van, rá kell azonban mutatnunk, hogy 1925 és 1988 között a finn államfőt nem közvetlenül, hanem közvetett módon választották meg a párttömörülések. A jelöltek általában nem folytattak kampányt az országban, és bár a pártok ráírták jelöltjük nevét a szavazócédulára, a választói kollégiumok szavazatai nem voltak kötelező erejűek, és gyakran vitákhoz és többszöri voksoláshoz vezettek. E szempontok alapján jutott Shugart és Carey arra a következtetésre, hogy Finnországban az elnökválasztási rendszer 1925 és 1988 között pártcentrikus jellege miatt nem sokban különbözött a parlamenti választástól (lásd Shugart–Carey 1992: 221). Finnországot a maguk részéről 1988-ig „vegyes” alkotmányos rendszerűnek tekintjük.

¹³ A formula figyelembe veszi minden egyes párt viszonylagos súlyát a törvényhozáásban, ami az általa nyert mandátumok százalékos arányából következik. A pártok „effektív” száma „azoknak a hipotetikusan azonos méretű pártoknak a számát jelzi, amelyeknek feltételeken ugyanakkora az összhatásuk a rendszer szétforgácsolására, mint amekkora a valóságosan létező, egyenlőtlen méretű pártoké”. A formula a pártok „effektív” számának kikalkulálására (N) a következő:

$$N = \frac{1}{\sum_{i=1}^n p_i^2}$$

ahol p_i = az i -edik párt által birtokolt törvényhozási helyek összeségének százalékos aránya.

Az 1. táblázatban felsorolt összes állam esetében megállapítottuk, hogy hány hely várt betöltésre a képviselőházban (ill. az alsóházban) az 1979 és 1989 között tartott törvényhozási választásokon. A politikai pártok „effektív” számát (N) minden egyes választási évre kiszámoltuk, majd megszoroztuk a következő választásig eltelt évek számával.

¹⁴ Bár Ausztriának, Írországnak és Izlandnak közvetlenül választott elnöke van, mégsem tekintjük őket fél-prezidenciális rendszerűnek, mivel egyetértünk Duverger álláspontjával, miszerint *de facto* nem fél-prezidenciális jellegűek, hiszen „a politikai gyakorlatuk parlamentáris” (lásd Duverger 1980: 167).

¹⁵ A függetlenné válás időpontját azért használjuk, mert az új alkotmányokat általában a függetlenség elnyerését követő első évben megszerkesztették és elfogadták ezekben az országokban. Kizárjuk vizsgálódási körünkől azokat az országokat, amelyek csak 1979 után váltak függetlenné.

¹⁶ Lásd Blonde 1985, főképp pedig a II. függelék, 277–281.; Dogan 1989, továbbá Suárez 1987; 1985; 1982.

- ¹⁷ Duverger álláspontjának a modern iparosított demokráciák szempontjából történő megvitatásához lásd Lijphart 1984: 156–159.
- ¹⁸ Schmitter és Karl, nagyon helyesen, a felelősségre vonhatóság gondolatát is beépítik demokrácia definíciójukba. Az Egyesült Államok kivételével azonban – ahol az elnököt még egyszer meg lehet választani közvetlenül – a világ egyetlen nagy múltú demokráciájában sem lehet a már hivatalban lévő elnököt politikailag felelősségre vonni az állampolgárok képviselőinek szavazatai révén. A felelősségre vonhatóság mechanizmusa annyira különleges és bonyolult – politikai, jogi és büntetőjogi tárgyalást igényel, amelyhez rendkívüli többségre van szükség – (vádemelési eljárás), hogy a felelősségre vonhatóság elve a prezidencializmusban gyengébb, mint a parlamentarizmusban (lásd Schmitter–Karl 1991).
- ¹⁹ A kormányválság és a rendszerválság közötti különbség elméleti elhatárolásához lásd Linz–Stepan 1978.
- ²⁰ Ezeket a mutatókat a Laakso–Taagepera-formula, valamint azon adatok alapján számítottuk, melyek forrásai: *Keesings Record of World Events, 1990* és Banks 1989.
- ²¹ Ezt az érvet Juan J. Linz és Alfred Stepan fejti ki *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Eastern Europe, Southern Europe and South America* című munkájának első fejezetében – a könyvnyi terjedelmű kézirat 1993-ban készül el.
- ²² Ezt a gondolatot részletesen fejti ki Alfred Stepan és Ezra N. Suleiman fentebb idézett munkája (1993).
- ²³ Annak áttekintéséhez, hogy a politikai kultúra és az intézményi struktúra hogyan járult hozzá Brazília gyenge pártrendszeréhez lásd Mainwaring 1992; 1991.

HIVATKOZÁSOK

- Banks Arthur 1989. *Political Handbook of the World*. Binghamton: State University of New York, CSA Publishers
- Blonde, Jean 1985. *Government Ministers in the Contemporary World*. Beverly Hills: Sage Publication
- Chronicle of Parliamentary Elections and Developments*. Genèva: International Centre for Parliamentary Documentation
- Clague, Christopher–Gordon C. Rausser (eds.) 1991. *The Emergence of Market Economies in Eastern Europe*. Cambridge: Blackwell Press
- Coppedge, M.–W. Reinicke 1988. *A Measure of Polyarchy*. Conference On Measuring Democracy, Hoover Institution, Stanford University, May 27–28.
- 1990. A Scale of Polyarchy. In: Gastil, Raymond D. (ed.) 1990. *Freedom in the World: Political Rights and Civil Liberties, 1987–1988*. New York: Freedom House, 101–128.
- Denis, J.–Ian Derbyshire 1989. *Political Systems of the World*. Edinburgh: W&R Chambers Ltd
- Dogan, Mattei 1989. *Pathways to Power: Selecting Rulers in Pluralist Democracies*. Boulder: Westview Press
- Duverger, Maurice 1954. *Political Parties*. New York: Wiley
- 1974. *Le Monarchie Républicaine*. Paris: R. Laffont
- 1980. A New Political System Model: Semi-Presidential Government. In: *European Journal of Political Research*, 8, 165–187.
- Gorvin, Ian 1989. *Elections since 1945: A Worldwide Reference Compendium*. Chicago: St. James Press

- Grofman, B.–A. Lijphart (eds.) 1986. *Electoral Laws and Their Political Consequences*. New York: Agathon
- Haggard, Stephan–Robert Kaufman (eds.) 1992 *The Politics of Economic Adjustment*. Princeton: Princeton University Press
- Kiefer, Nicholas M. 1988. Economic Duration Data and Hazard Functions. *Journal of Economic Literature*, XXVI. 646–679.
- Laakso, Markku–Rein Taagepera 1979. „Effective” Number of Parties: A Measure With Application to West Europe. *Comparative Political Studies*, (12) 1 (April), 3–27.
- Lijphart, Arend 1984. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven: Yale University Press
- 1985. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries*. New Haven and London: Yale University Press
- Linz, Juan J.–Alfred Stepan (eds.) 1978. *The Breakdown of Democratic Regimes*. Baltimore: John Hopkins University Press
- Linz, Juan J.–Arturo Valenzuela (eds.) 1992. *Presidentialism and Parliamentarism: Does it Make a Difference?* Baltimore, London: The John Hopkins University Press
- Mackie, Thomas T.–Richard Rose 1991. *The International Almanach of Electoral History*. London: Macmillan Press
- Mainwaring, Scott 1991. Politicians, Parties, and Electoral Systems: Brazil in Comparative Perspective. *Comparative Politics*, October, 21–43.
- 1992. Dilemmas of Multiparty Presidential Democracy: The Case of Brazil. *Kellogg Institute Working Paper*, 174, University of Notre Dame
- 1993. Presidentialism, Multipartism, and Democracy: The Difficult Combination. *Comparative Political Studies* (forthcoming).
- March, James G.–Johan P. Olsen 1984. The Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *American Political Science Review*, (Vol. 78.) September, 734–749.
- McCubbins, Matthew D.–Terry Sullivan (eds.) 1987. *Congress: Structure and Policy*. Cambridge, New York: Cambridge University Press
- O’Donnel, Guillermo 1991. Democracia Delegativa. *Novos Estudos CEBRAP*, 31, 25–40.
- Przeworski, Adam 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press
- Rae, Douglas 1967. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven: Yale University Press
- Riker, William H. 1962. *The Theory of Political Coalitions*. New Haven: Yale University Press
- Sartori, Giovanni 1976. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schmitter, Philippe C. 1991. The Consolidation of Democracy and the Choice of Institutions. *East-South System Transformations Working Paper*, 7 (September) Department of Political Science, University of Chicago
- Schmitter, C. P.–Terry Karl 1991. What Democracy Is...And Is Not. *Journal of Democracy*, Summer, 75–88.
- Shepsle, Kenneth 1986. Institutional Equilibrium and Equilibrium Institutions. In: Herbert F. Weisberg (ed.) *Political Science: The Science of Politics*. New York: Agathon Press, 51–81.
- Shugart Matthew Soberg–John Carey 1992. *Presidents and Assemblies*. Cambridge: Cambridge University Press

- Stepan, Alfred-Ezra N. Suleiman 1993. The French Fifth Republic: A Model for Import? Reflections on Poland and Brazil. In: Chehabi, H. E.-Alfred Stepan (eds.) *Politics, Society and Democracy: Comparative Studies*. Boulder and London: Westview Press (forthcoming).
- Suárez, C. Waldino 1982. El Poder ejecutivo en América Latina: Su capacidad operativa bajo regimenes presidencialistas de gobierno. *Revista de Estudios Políticos*, 29 (September-October), 109-144.
- 1985. El gabinete en América Latina: Organización y cambio. *Contribuciones*, 1 (January-March), 31-55.
- 1987. Argentina: Political Transition and Institutional Weakness in Comparative Perspective. In: Baloyra, Enrique A. (ed.) *Comparing New Democracies: Transition and Consolidation in Mediterranean Europe and the Southern Cone*. Boulder and London: Westview Press, 269-296.
- Taagepera, Rein-Matthew Soberg Shugart 1989. *Seats and Votes*. New Haven, London: Yale University Press
- Taylor, Peter J. 1990. *World Government*. Oxford: Oxford University Press
- Vanhanen, Tatu 1990. *The Process of Democratization: A Comparative Study of 147 States, 1980-1988*. New York: Crane Russak

---

VITA

KOVÁCS IMRE ÉS A NÉPI MOZGALOM

A Magyar Politikatudományi Társaság „Politikaelmélet és történet”
szakosztálya 1993. március 10-én emlékülést rendezett
Kovács Imre születésének 80. évfordulóján.
A szerkesztőségünkbe beérkezett hozzászólásokat közöljük.

SZABÓ A. FERENC

Kovács Imre és a politikatudomány

Kovács Imrével eddig a politológusok nemigen foglalkoztak. Rábízták életművének vizsgálatát a történészekre és a szociológusokra, pedig tevékenysége legalább annyi, ha nem több indokkal sorolható a politikatudomány érdeklődési körébe is. Persze ilyenfajta mérítségnek nem biztos, hogy sok értelme van. Kelet-Közép-Európában vagyunk, ahol ezek a tudományos diszciplínák csak napjainkban kezdenek úgy-ahogy szétválni. Szerzőnk életében, különösen ami magyarországi működését illeti, ez a szétválás még egyáltalán nem történt meg.

Anélkül, hogy szempontjainkat szaporítani szeretnénk, még munkásságának irodalmi aspektusait is figyelembe kell vennünk, bár a magyar népi mozgalomban talán az ő művei elemzésekor beszélhetünk a legvilágosabban a szépírói és a politikai szempontok szétválásáról. Nem mintha Kovács Imrének nem lettek volna szépírói ambíciói. Regényeket is írt, sőt élete végén készült nagy összegzését, a *Magyarország megszállását* is nyugodtan tekinthetjük irodalmi igényű emlékiratnak, amelynek inkább a tárgya, mintsem megformálásának módja politikai.

A harmincas évek falukutató népi szociográfiáinak jellegzetessége a sokműfajúság vagy más szóval a műfajköziség. Kovács Imre könyveinek sajátossága – korán megnyilvánuló politikai érdeklődésének megfelelően – az irodalmi igényességen túlmutató politikai megközelítés célkitűzése és többé-kevésbé sikeres megvalósítása. Ez talán annak is köszönhető, hogy tulajdonképpen előbb írt tudományos igényű szociológiai elemzést, mint szociográfiát. Az 1936-ban megjelent *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* című kollektív munkára gondolunk, amelyet szerzői tiszteletreméltó előkészületek után nagy gondossággal, sikeres tudományos monográfiává formáltak. Ennek feszesességéből, szakszerűségéből, látszólag sokat engedett Kovács Imre a *Néma*

forradalom megírásakor. De nincs ez így, ha a gondolati tartalmak eredetiségére figyelünk. Egyáltalán, nem túlságosan szerencsés politikai tárgyú műveket egyoldalúan a megformálás oldaláról megítélni. Elterjedt vélemény a két világháború közötti népi szociográfiákkal kapcsolatban, hogy valójában szépirodalmi művek, csak tárgyválasztásuk és a korabeli magyar történelmi helyzet sajátos alakulása miatt emelkedtek politikai jelentőségre. Ezzel a leegyszerűsítéssel vitázott Bibó István Borbándi Gyulához írt híres levelében a következőképpen: „...a népi mozgalom szociográfiai műveivel szemben, legfőképpen Féja Géza *Viharsarok*-jával és Kovács Imre *Néma forradalmá*-val szemben, de a többiekkel szemben is állandóan a szőnyegen volt az a vád, hogy ezek újságírói demagóg művek, lényegében nem tudományos szociográfiák. Ezt hangoztatta például Rézler Gyula is. Bírósági eljárások is zajlottak, de soha senki egyetlen adatukat ezeknek az állítólagos nem tudományos szociográfusoknak megcáfolni nem tudta, s a bíróság sem tudott okosabbat tenni, mint azt megállapítani, hogy a valóságot tendenciózusan tálalják és csoportosítják ... ez a vád, ha valamennyire komoly tudományos emberek hangoztatták is, nem más, mint a Magyarországon elég mélyen begyökerezett német tudományos vaskalaposság terméke. Sem Franciaországban, még kevésbé az angolszász világban ezt a vádat komolyan fölvetni nem lehet. Egyetlen kritérium érvényes, az igazság kritériuma, az pedig a falukutató írók, újságírók mellett szólt” (Bibó 1983: 841).

A „műfaji tisztaság” egyik hazai bajnoka a *Néma forradalmat* egyenesen „könyv-konglomerátumnak” minősítette, hiányolván belőle az állítólag hiányzó világos vonalvezetést, megszürt témaválasztást. Megfeleledkezvén arról, hogy éppen abban van – többek között – az újdonságértéke, hogy egy szála, a „néma forradalom” metaforára képes fölfűzni a közvetett politikai cselekvés első pillanatra talán egymástól távol álló, olyan megnyilvánulási formáit, mint az egykezés, a kivándorlás, a nemzetiségi küzdelmek, vagy a szélsőséges politikai- vagy vallási szektázás terjedése (Némedi 1985: 200).

Talán ennyi is elég annak jelzésére, hogy a népi írók politikai tárgyú szociográfiáit – különösen Kovács Imre műveit, mert azok kiemelkednek közülük totális történelmi és társadalmi ábrázolásukkal – a politikai irodalom részének tekinthetjük. Szerzőnk esetében annak a vizsgálatára is ki kell térni, vajon mennyiben befolyásolja a politikai elemző által felrajzolt kép hitelességét, ha maga is résztvevője a politikának, nem elégedvén meg a csupán kontemplatív és deskriptív szereppel. Éppen Kovács Imre példa erre a kettős szerepválasztásra, aki, miközben könyvet ír, politikai programpontokat szövegez, sőt ki is áll a Nemzeti Múzeum lépcsőjére 1937. március 15-én, s még annyi más helyre s annyiszor, szónoklatot tartani. Ezen a téren sem szabad leegyszerűsítéssel élni, hiszen a politikai élet szereplői szinte annyiféleképpen alakítják pályájukat, ahányan vannak. S ez csaknem független a politikai tevékenység sikerességétől. A harmincas években

a magyar népi mogaalmárok általában többes szereposztásban tevékenykedtek. Kovács Imre az egyik legszínesebb egyéniség volt közöttük. Meglepő magabiztossággal sétált át egyik szerepből a másikba. Nem rontotta, inkább javította, hitelesítette politikai munkáját az a körülmény, hogy kutatott, elemzett, közben arra is ügyelt, hogy írásművei megfogalmazásukkal kielégítsék a magasabb olvasói igényeket. Kissé korhoz és mozgalomhoz kötött volt ez a jelenség nálunk a harmincas években, de megláthatjuk a sokarcúság mögött a jellegzetes magyar, sőt közép-európai helyzetképet is, ahol a tennivalók, a működési terület és a szereplők nem váltak még úgy szét, mint más, korábban polgárosodott területein a világnak.

Egyébként ebben a problémában van valami örök és visszatérő azonosság. Elég, ha csak a mai magyar helyzetre utalunk, ahol szintén megtalálhatók az elemző politikusok éppúgy, mint a politikacsinálásra törő politológusok.

Kovács Imre nagyon korán, még falukutató egyetemista korában felismerte, hogy sikeresebb politikát lehet folytatni originális tárgyi ismeret birtokában, mint anélkül. A kemsei táborozásra készülve nyilatkozta, hogy „a politika a valóság ismerete nélkül kuruzslás, első teendőnk a valóság feltárása kell hogy legyen. Hogyan? – Menjünk a nép közé” (Borbándi 1983: 209). Ha szinkronitás is figyelhető meg Kovács Imre politikai elemzéseket készítő munkássága és gyakorlati politikai tevékenysége között, azért, természetesen különböző korszakokban, különböző mértékű e kettős tevékenység életművében. Ennek vizsgálatát is elvégezhetjük, ha megkíséreljük munkásságát főbb szakaszokra bontani.

*

Politikusi és politikai szerzői tevékenységét 1935-től számítjuk. A 22 éves, tehát igen fiatalon céltudatos munkába kezdő író-politikus 1935 nyarán megy társaival az Ormánságba anyagot gyűjteni. Alapos felkészültség jellemzi a kutatócsoportot. Kovács Imre az egyke-kérdés vizsgálatát és feldolgozását vállalja. Maximálisan hasznosítja az egyetemen tanultakat. Kiváló érzéke mutatkozik meg abban, hogyan kell egy bizonyos területen megszerzett ismeretet alkalmazni új helyzetben, esetleg más politikai előjellel, mint ahogyan azt először hallotta. Olyan konzervatív tudósoktól hallgatott agrárgazdaságtant, gazdaságföldrajzot, demográfiát az egyetemen, mint Czettler Jenő vagy Kenéz Béla, mégsem vált konzervatív személetűvé. A professzorai által előadott ismereteket szuverén módon használta fel, megszabadulván azok eredendően más célú sugallataitól. Elfogadta számítási módszereiket, definícióikat, szakmai alaposságukat, de azokat teljes mértékben saját koncepciójának szolgálatába állította. Elfogadta, hogy az egyke-kérdés a földbirokok egyenlőtlen eloszlásának problémája, de hogy honnét ered, s főleg, hogy milyen politikai eszközöket lehet felhasználni a megoldására, abban már nem támasz-

kodott tanítómestereire. Igen fiatalon képes volt arra, hogy tanult ismereteit újracsoportosítsa, s a megélt, megismert valóságjegyek alapján önálló következtetésekhez jusson. Élményeit viszonylag könnyen és logikusan csoportosította a mindennapi valóság fölé emelt politikai szociológiai elemzés rendjébe, anélkül, hogy tapasztalatai frissességüket a leírás által elveszítették volna. Könnyedén kapcsolt össze egymástól látszólag távol eső dolgokat. Olvasóit nemcsak a tárgyismeret újdonságélményével, hanem a felismerés, elfogadás gyötrő gyönyörűségével is megajándékozta. Szívesen élt azzal a módszerrel, hogy egy korábbi művében csak felületesebben érintett, vagy különböző okok miatt részletesebben ki nem fejtett problémájához tért vissza új írásában. Például a Kemse-könyvben feldolgozott egyke-kérdést továbbvitte *A néma forradalomba*, de természetesen egy másik szinten s összekapcsolva újabb társadalmi problémákkal. *A Néma forradalomban* megpendített kivándorlás-problematikáról pedig a következő esztendőben, 1938-ban külön monográfiát jelentett meg.

Három év, három könyv! S ha *A kivándorlás* valamivel halványabbra sikerült is, mint a kollektív falukutató munka, vagy *A néma forradalom*, soha rosszabb könyvet ne írjanak Magyarországon! Az utóbbi megírásával Kovács Imre nemcsak a hazai politikai szociológia, hanem a politikai demográfia alapjait is lerakta. Statisztikus-demográfus tanárai tanításainak a segítségével a XX. századi magyar népesedési-nemzeti problematika elemzését végezte el. Az ormánsági helyzetről készült műben az egykézés lokális, falusi okait tárta fel. Ezt a jelenséget *A néma forradalomban* általánosította az ország más területeire vonatkozóan, s összekapcsolta a kivándorlás és a német nemzetiségi terjeszkedés motívumaival, hogy aztán a harmadik könyvben a magyarság hatalmas népveszteségeinek arányait most más, európai méretekben is felrajzolja, bizonyítván, hogy a szomszédos államokban ezek a folyamatok nem okoztak olyan mértékű emberveszteséget, mint Magyarországon.

1937 és 1938 a programkészítés évei Kovács Imre életében. Társai segítségével ő fogalmazta meg a Márciusi Front követeléseit. Programkészítés közben hajlandó volt egyezkedni, konszenzusra jutni, sőt engedményeket is tenni, de csak akkor, ha meggyőzték. Nagy vitát váltott ki, és évtizedeken keresztül felemlgették a Rákosi-, majd a Kádár-korszakban neki, hogy nacionalista elhajló volt, amikor a Front nevezetes 12. programpontjában mereven, s eredményesen küzdött azért, hogy mind a fasiszta, mind a „pánszláv”-nak nevezett kommunista veszély bekerüljön a programba. Kommunista társai, a kiváló Donáth Ferencsel az élen nem tudták lebeszélni erről, s talán ma már nem kell külön indoklás annak elfogadtatására, hogy igaza volt. A magyar sajtó addigra már részletesen beszámolt nemcsak a németországi, hanem a szovjetunióbeli változásokról is. Kollektivizálás, s az éhínség rémtörténeteiről csakúgy, mint a perekről vagy Sztálin hatalmának egyre diktatórikusabbá válásáról. Látta a különbségeket a

két politikai rendszer között, de az azonosságokról nem volt hajlandó megfedkezni, és azokat az ország népének figyelmébe ajánlani.

A németek hatalmának növekedésekor, s a hazai nyilasok előretérésekor, mintegy kiegyensúlyozásra törekedve, arra hívta fel a figyelmet, hogy a szovjet agrárpolitikának is vannak Magyarországon hasznosítható tapasztalatai. Ezt írta meg az 1940-ben megjelent *Szovjet-Oroszország agrárpolitikája* című könyvében.

A politikai kérdések közül elsősorban az agrárpolitika kötötte le a figyelmét. A falusi Magyarország helyzetével kapcsolatban voltak életélményei, szociográfusi tapasztalatai, s az egyetemen is agrárgazdaságtant tanult. Magát kezdettől fogva a parasztság írójának és agrárpolitikusként tartotta. A népi mozgalomhoz tartozó többi társával együtt a parasztság felemelkedésének szolgálatát határozta el. Kettős megfontolásból, részben azért, mert a legrosszabb helyzetű, felemelkedésre váró osztálynak tekintette, másrészt azért, mert az ország felemelkedését is elképzelhetetlennek tartotta a parasztkérdés megoldása nélkül, hiszen a legnépesebb osztály helyzetének javítása, rendezése nélkül az egész magyar társadalom helyzetének megváltozása sem mehet végbe – vallotta. Annak ellenére, hogy jól látta a parasztság különböző rétegei közötti különbségeket, nem fogadta el azokat az érveket, amelyek a parasztságon belül tapasztalható érdeellentétek létéből azt a következtetést vonták le, hogy ezek a differenciák mélyebbek, mint a társadalom nagyobb egységei, az osztályok közötti ellentétek.

A legjobban – hiszen egy dunántúli főhercegi uradalomban gyerekeskedett – a cselédség életviszonyait ismerte. Róluk írta első tanulmányait, nem máshová, mint a konzervatív tudományosság fórumának számító *Magyar Szemlébe*. Nincs terünk a közte és Szekfű Gyula között kialakult személyes vonzalom és kölcsönös politikai érdeklődés részletezésére, csak jelezzük, hogy a Horthy-rendszer ismert merevségei és tradícionálizmusa ellenére a harmincas évek végén, bizonyos szinteken rendelkezett már olyan liberális politikai jegyekkel is, amelyek gazdagították azok politikai fegyvertárát, akik akkoriban politikai pályára adták fejüket. Így Kovács Imre tevékenysége sem merült ki a forradalmi múlt, Dózsa György s az agrárszocialisták emlegetésében, hanem igencsak árnyalt elemzésekkel bővült. Főleg akkor, amikor – 1938 után – bonyolultabbá vált a politikai helyzet mind az országban, mind a világban. Németország s a hozzá kötődő Magyarország átmeneti politikai sikerei a kitartó, hétköznapi aprómunka feladatait helyezték az előtérbe, a frontális szervezkedések helyébe. A kis lépések, a politikai keretek éppenhogy fenntarthatóságának az ideje jött el, még akkor is, ha Kovács Imre azon kevesek közé tartozott az országban, akik meg voltak győződve arról, hogy a tengelyhatalmak, minden átmeneti siker ellenére, el fogják veszíteni a háborút.

A közgazdász jól ismerte az ipari és a nyersanyag-kapacitásokat, tudta jól, hogy a nagy számok törvénye alapján fog a második világháború konfliktusa is elrendeződni.

A népi mozgalom – vagy mai szóhasználattal a populisták – nem adták fel. A nagy háború előestéjén megalakították a Nemzeti Parasztpártot. A terület-visszacsatolások felett érzett nemzeti eufória s a hadi készülődés nyomán bekövetkezett konjunktúra nem tette lehetővé a Márciusi Front népfrejt-politikájának további fenntartását, de Kovács Imre azok között volt, akik nem magát a további politizálást adták fel, hanem csak annak elavult keretét. A mozgalomban komoly vita bontakozott ki akörül, hogy párt vagy mozgalom lehet-e eredményesebb az adott politikai helyzetben. (Ugye ismerős a kérdésfeltevés 1988–89-ből, amikor szintén nem minden nézeteltérés nélkül jutottak a politikai élet szereplői arra a felismerésre, hogy már nem elég a további eszmei készenlét, összetartás, hanem nyílt cselekvésre van szükség? Ennyiben persze ki is merül a két történelmi helyzet közötti analógia, de látunk kell, hogy Kovács Imre milyen jó politikai érzékkel ismerte fel a változtatás szükségességét.)

Bár a Márciusi Front megalakítása is jórészt az ő nevéhez fűződött, nem sajnálta megtenni az elkerülhetetlen lépést. Ismét döntő szerepe volt a politikai helyzet felismerésében. Jó érzékkel választotta ki a párt nevét, egyszerre utalván annak osztály-hovatartozására és megkérdőjelezhetetlen nemzeti pozíciójára, amelynek révén a falusi származású értelmiséget is vonzáskörébe vonhatta.

A háborús évek nem kedveztek az elmélyült politikai elemző munkának. Kovács Imre egy fontos írását mégis említenünk kell ebből a korszakból. A *parasztéletforma csődjéről* van szó, amely köré aztán újabb írásait is elrendezve ismét kötetet jelentetett meg. Az agrárkérdés hazai fejleményeit látva, a népi mozgalom felkészültebb tagjai felismerték, hogy a parasztság sem létformájában, sem létszámában nem maradhat fenn akkori minőségében. Elkerülhetetlen az urbanizáció, a városokba tömörülés, az ipari munka primátusa a mezőgazdasági tevékenység fölött, írja meg ebben a munkájában. A paraszti életforma bizonyos mértékű konszolidálására azonban szükség van, hiszen maga a mezőgazdasági termelés is szükséges. Természetellenes viszont, hogy a parasztok tömegesen menekülnek a faluból. Csak a fokozatos, természetes mobilizáció lenne az elfogadható. A földreformra nem azért van szükség – írja –, hogy örökre fennmaradjon a paraszti életforma, hanem azért, hogy az iparosodás kiegyensúlyozott formában mehessen végbe, virágzó falusi társadalommal a háttérben. „A földreform egymagában nem megoldás; a megoldásnak csak egy vékony szektora. Az új birtokosok a feudális munkarendszer és az elavult termelési technika hínárjába akadnak, ha a földreformmal párhuzamosan nem indul meg a termelés átszerveződése, indusztrializálása és a mezőgazdasági szociálpolitika törvénybeiktatása... Az új termelés azonban csak egy új gazdasági és társadalmi rendben lesz megvalósítható... Végeredményben a parasztságot új életformába kell

átmenteni. Ez az új életforma ledönti a társadalmi, gazdasági, szociális és kulturális korlátokat, a parasztságot ténylegesen felszabadítja, s a város és a falu ellentétét lényegesen csökkenti. A menekülés megakadályozásának ez az egyetlen megoldása” (Kovács 1939: 23–24). Hasonló értékelést a mozgalomban csak Erdei Ferenc végzett, de az ő végkövetkeztetése eltért Kovács Imréétől. Míg Erdei a hagyományos paraszti társadalom teljes felszámolásának szükségességét vallotta, hiszen a nagy társadalmi átalakulást szocializmusként tételezve, a falun maradó, kollektív gazdaságokba tömörített parasztokat már nem tekintette volna többé parasztnak, hanem falusi proletárnak, addig Kovács éppen a parasztság értékesebb elemeinek megőrzése érdekében kívánt agrárforradalommal felérő földosztást. Nála az új társadalmi rend megteremtése a feudális maradványoktól való megszabadulást jelentette. Erdeinél egy ugrással a szocialista–kommunista társadalom volt soron. Egy ideig ez a nagy különbség nem mutatkozott meg, mert mindketten a régi rend gyökeres átalakítását követelték. Új társadalomról írtak, de elképzeléseiket nem részletezhették az adott háborús politikai helyzetben. Az alapvető stratégiai különbség majd csak a háború vége után mutatkozik meg a Nemzeti Parasztpárt két vezető egyénisége között.

Kovács Imre politikusi és politológusi pályájának első, leggazdagabb szakasza 1944. március 19-ével lezárult.

*

Tevékenységének második fejezete mindössze két és fél évet foglal magába. A szovjet fogságból való szabadulástól 1947 októberéig tart, amikor kénytelen elhagyni hazáját, s új életet kezdeni. Ez az időszak az intenzív politizálást hozza Kovács Imre életébe. Könyvírásra nincs ideje, csupán régebbi munkáit adja ki újra. Tanulmányt is csak egyet-kettőt tesz közzé, annál több viszont a napi politikai csatározások közepette született újságcikke. Két nagy téma foglalkoztatja ekkoriban: a békeszerződés előkészítése és lehetőség szerint Magyarországra nézve előnyös alakítása, és a demokrácia kérdése.

Pártjában nemzetközi ügyekben jártas szakértőnek számít, s mivel nyíltan megfogalmazza, hogy azt látná méltányosnak a magyarságra nézve, ha az új békeszerződésben – Trianonnal ellentétben – végre etnikumok és határok fednék egymást, reá hárul a Nemzeti Parasztpárt külpolitikai és békekoncepciójának a kialakítása. Ez irányú politikai tevékenysége során mindvégig arra törekszik, hogy a Szovjetunió képviselőivel korrekt, nyílt és őszinte kapcsolatot alakítson ki, nem rejtve véka alá, hogy eszménye a nemzeti függetlenség, amelynek megőrzését az adott helyzetben is fontosnak tartja. Egyenessége és szókimondása nem is volt hatástalan. Amikor szembekerült több kérdésben a Szövetséges Ellenőrző Bizottság magyarországi szovjet képviselőjével, érezhető volt, hogy nem kedvelik, de mint politikai ellenfelet respektálják. Talán ennek köszönhetette, hogy a legsötétebb

politikai üzemlemből kihagyták, nem érték olyan vádaskodások, mint jó néhány kiscgazda és szociáldemokrata képviselőtársát. Például fennen hirdetett nemzeti elkötelezettsége ellenére nem keverték bele a Magyar Közösség perébe. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha megjegyezzük, hogy több félnivalója volt ennek következtében Rákosiéktól, mint a megszálló szovjet csapatok képviselőitől. Menekülésre is csak akkor szánta el magát, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalom megszerzése érdekében ellenfelei – a hazai kommunisták – a demokratikus politikai megoldásoknak még a látszatát is elvetik.

A jó politikai elemző felismerhető arról, hogy eredeti és kifejező kategóriákkal képes megragadni a feltárt összefüggéseket. A második világháború után megindított békefolyamat legfontosabb jellemzőjének azt tartotta, hogy ellenmondás feszült a háború progresszív célkitűzése és lefolyása, s a békecélok konzervatívizmusa között. Rátapintott arra, hogy a fasizmus elleni összes haladó politikai erő összefogásának politikájával nehezen volt összeegyeztethető az a tradicionálisan ódsi törekvése a Szovjetunióknak, amellyel területek megszerzésére törekedett, tulajdonképpen függetlenül attól, hogy milyen nemzetek lakják azokat. Mivel a legyőzött Németországgal nem volt határos – Kelet-Poroszország kivételével –, ezeket a területi aspirációkat a közvetlenül szomszédos államokkal szemben valószínűsítette meg. Ennek az lett a következménye, hogy azokat viszont kárpótolnia kellett az így elszenvedett érzékeny veszteségekért. Ez a kompenzációs szisztéma vezetett el a párizsi béketárgyalásokon a szovjet határok minden ponton tapasztalható nyugatra tolásához. Kovács Imre megpróbálta a lehetetlent, felvette a küzdelmet ez ellen az elképzelés ellen. Progresszív békét követelt, amelynek nyomán egyszer s mindenkorra kiküszöbölhetőek lettek volna a közép- és kelet-európai kis népek közötti nemzeti ellentétek. Sajnálatos módon ezek az elképzelések nem feleltek meg a Szovjetunió érdekeinek. Nemcsak a területi kérdések vonatkozásában, hanem a mély, történelmi ellentétek megszüntetésének vonatkozásában sem. Mivel Észak-Bukovina és Besszarábia újbóli bekebelezését célozta meg, Észak-Erdélyt Romániának szánta kárpótlásul. Mivel Csehszlovákiától elcsatolta a hadfelvonulási terepnek kiszemelt Kárpátalját, támogatta a cseheket a magyar lakosság kitelepítésének kérdésében, s a pozsonyi hídfő kiszélesítésében, amelynek hazánkra nézve tragikus, hosszú távú következményét most is nyögjük a bős–nagymarosi probléma képében.

A szovjet külpolitika valóságos dimenziói majd csak emigrációs éveiben világosodnak meg a számára, azért foglalkozik akkor újra behatóan a problémával. Akkor már a jaltai megállapodások szemszögéből nézi a dolgokat, és felismeri a magyar érdekek ez irányú képviselőtének reménytelenségét.

A határkérdések helyett akkoriban az foglalkoztatja, vajon minek köszönhette a magyar nép, hogy egyedülként a térségben szabad és

demokratikus választásokat tarthatott 1945 őszén. Talán mégsem történt az országra nézve végzetes megállapodás Jaltában – vélte 1956 után –, s kínálkozhat némi lehetőség a finn, az osztrák vagy legalább a jugoszláv státus megszerzésére.

Kovács Imréhez hasonló szívós következetességgel az ország nemzetközi helyzetének javításával – kortársai közül – csak Bibó István foglalkozott. Szintén Bibó nevét kell említenünk, ha Kovács demokráciafelfogását vizsgáljuk meg. 1946 őszén nagy tanulmányt jelentetett meg a *Válaszban* „A demokrácia magyar útja” címmel, amely több ponton emlékeztetett Bibó egy évvel korábbi, nagy port és vitát felkavart tanulmányának gondolatmenetére (Bibó 1945). Bibó Istvánhoz hasonlóan Kovács Imre a magyarországi politikai helyzet legaggasztóbb vonásának a szélsőségek felülkerekedésének veszélyét tartotta. Az egyik szélsőséget az 1946-ban már egyre leplezetlenebbül a hatalomra törő kommunista pártban, a másikat a régi társadalmi-politikai rendszer restaurálására törekvő erők között találta meg. Az az év, ami a két írás megjelenése között eltelt, ennek a folyamatnak, polarizálódásnak az előrehaladását mutatta, azzal a módosulással, hogy a fő veszéllyé ezalatt egyértelműen a szélsőbaloldali hatalmi ambíciók váltak. Kovács Imre jó érzékkel tapintott rá arra a politikai pontra, amelynek segítségével ez a tendencia megragadható volt. Emlékiratában maga is meglepéssel emlékezett vissza tanulmánya logikus okfejtésére, amikor megjegyezte: „Mindmáig büszke vagyok rá!” (Kovács 1990: 305).

Ebben a munkájában szembeállította egymással a kommunisták demokrácia-koncepcióját, amelyet „*totális*” jelzővel illetett, az ő, nyugati demokráciákban alkalmazotthoz hasonló „*globális*” demokráciafelfogásával. Rákosiék szalámitaktikájuk minden lépését a demokrácia védelmének jelszavával indokolták. Kovács Imre írásában rámutatott arra, hogy mennyire válságos ez a nagy demokráciavédelem. Valójában már régen nem ugyanarról a demokráciaértelmezésről van szó, amiben a koalícióra lépett pártok 1944-ben még egyetértettek. Emlékiratában a következőképpen foglalta össze tanulmányának erre vonatkozó részét: „Szegeden 1944 őszén a függetlenségi frontba (a koalíció kerete) tömörült pártok *demokráciára* szövetkeztek; a kommunisták ezt a formulát rövidesen ejtették és *népi demokráciáról* kezdtek beszélni, amit Rákosi a párt első legális kongresszusán (1946 tavaszán) úgy fogalmazott meg, hogy *út* a »szocializmushoz«. Bolsevik gyakorlatban a »szocializmus« még a kommunizmus első, »fejtlenebb« szakasza, így a Rákosi-féle *út* oda vezet. Amit mi akartunk, az a demokrácia klasszikus fogalmán alapult, s én a *Válasz*-beli tanulmányomban globális demokráciának neveztem. Amit a kommunisták hirdettek, az totális demokrácia. A globális demokráciában elfér az egész nemzet, a totális demokrácia *Prokrusztész-ágy*, amibe csak »felesleges« részeinek amputálásával lehet belegyömöszölni” (Kovács 1990: 310).

A tanulmány másik alapgondolata a politikai erők optimális csoportosítására vonatkozott, arra az esetre gondolva, ha a klasszikus demokrácia veszélybe kerülne. Kovács ezzel kapcsolatban teljes mértékben a magáévá tette Bibó 1945-ös elemzésének a lényegét. Eszerint a demokráciát veszélyeztető szélsőségek elkerülésére centripolitikai szükség van. Ezt a politikát pedig azokban a pártokban lehet megtalálni, amelyek nem törekszenek a háború után kialakult politikai viszonyok radikális megváltoztatására. Ilyen párt – Kovács szerint – 1946 őszén kettő volt, a szociáldemokrata párt és a Nemzeti Parasztpárt, amely utóbbinak pozíciója megerősítésére szövetkeznie kellene a másik parasztpárt, a Független Kisgazdapárt demokratikus erőivel. Ezt a Bibó által teoretikusan körvonalazott, és Kovács Imre tanulmányában gyakorlati javaslatként formált stratégiát azóta szinte az egész mai magyar politikai mezőny a magáévá tette, azzal megtoldva, hogy a választók többsége mérsékelt centripolitikát kíván. Ezért annak a pártnak van a legnagyobb esélye a kormányzás jogának megszerzésére, amelyik ezt a centripozíciót hitelesen el tudja foglalni.

A magyar politikatudomány két klasszikusa tulajdonképpen készen nyújtotta át műveiben ezt a sikert ígérő formulát az utókornak.

*

Kovács Imre elméleti munkásságának utolsó, emigrációs szakasza még csak főbb vonalaiban ismeretes előttünk. Cikkeinek, tanulmányaik gyűjteménye még nem készült el, s hiányzik többé-kevésbé annak az emigrációs politikai háttérnek a felrajzolása is, amelyben évtizedekig élt és alkotott. Borbándi Gyula monográfiája csak a legfontosabb erővonalakat rajzolta fel. Az a konkrét közeg, ahol Kovács Imre dolgozott (Egyesült Államok, Szabad Európa Rádió stb.), még kevésbé feltárt a hazai kutatás számára.

Kovács Imre az emigrációban sem tört meg, aktivitása, szervező-készsége már az ötvenes évek elején kibontakozott. Ahogy Borbándi Gyula megfogalmazta; „Gyakran hallatta a hangját az emigráns sajtóban. Nem egy cikkét heves vita követte. Nagy Ferencen kívül ő lett a legtöbbet támadott koalíciós politikus.” (Borbándi 1989: I, 145.) Végig demokrata maradt, továbbra sem vált tekintélytiszteletővé, ha úgy látta szükségesnek, akár az Egyesült Államok politikáját is megbírált. Hadba szállt azokkal a jobboldali emigráns körökkel, amelyek visszasírták a régi, korszerűtlen magyar politikai rendszert, vagy az ország háború alatti teljesítményét értékelték hamisan úgy, hogy a szovjetellenes háborút megpróbálták valamiféle kommunizmus-elleni jogos keresztsháborúnak beállítani, mintegy előképeként a hidegháborús nemzetközi szembenállásnak. Részt vett azokban a kísérletekben, amelyekkel az egységes parasztmozgalmat kívánták létrehozni, legalább az emigrációban, ha már otthon nem sikerült.

1956 cezúra volt az emigrációs mozgalmak történetében is. Egy időre a szemben álló csoportok elásták a csatabárdot, és megpróbálták

egységesen fellépni a forradalom követeléseinek védelmében. Kovács Imre azzal segített, amihez legjobban értett, politikai elemzéssel és kiadványok szerkesztésével. Gazdag antológiát állított össze a világ számára a magyarországi politikai helyzetről (Kovács Imre 1958a).

Az *Új Látóhatáron* kívül az 1956-os menekült írók által újraalapított *Irodalmi Újságban* is számos cikket publikált. 1958 nyarán jelent meg például itt „A magyar kérdés önmagában” című három részletben közölt írása, amelyben megkísérelte fölvezetni azt a második világháború után kialakult nemzetközi konfliktushálót, amelyben a magyarországi események is elhelyezhetők voltak. Kiindulópontja a jaltai egyezmény volt, amelynek nyomán fő vonalaiban kialakult a Szovjetuniót körülvevő szatellitállamok köre, amely aztán szembekevertül a Nyugattal. Fontosnak ítélte azokat a politikai réseket, amelyeket ezen a totálisan egybefont szövetségi rendszeren a titoizmus ütött, mintegy példát mutatva más kelet-európai országoknak arra, hogy lehet nemzetibb arcú kommunizmust csinálni. Ezen a téren kell keresni a magyar forradalom egyik ihlető előzményét – írta. Elemezte a lengyel eseményeket is. A szovjet táborban észlelt ellenállást elsősorban olyan mentalitásbeli eltérésekkel magyarázta, amelyeket ezek a népek hosszú történelmi fejlődésük során alakítottak ki. A lengyel és a magyar néptől – értelmezése szerint – eleve idegenebb a kommunizmus bizantinus teóriája, mint a balkáni népektől. Kovács Imre még 1958-ban is arra gondolt, hogy meg kellene győzni a Szovjetuniót arról, hiábavaló a törekvése a magyar nép betagozására. Jobban tenné, ha finlandizálná az országot, így kereskedelmi és kulturális folyosót nyithatna a Kárpát-medencén keresztül a nyugati világ felé. Akkor még függőben volt a magyar kérdés az ENSZ-ben, tehát aki nagyon akart hinni a magyar probléma nemzetközi megoldásában, az reménykedhetett. Nem lehet ezeket az illúziókat vagy mondhatjuk úgy is, politikai tévedéseket könnyedén az emigráns politikusok fejére olvasni, anélkül, hogy ne számolnánk az emigráns-lét sajátos szociálpszichológiai körülményeivel. A haza sorsán érzett aggodalom, a reménykedés annak jobbrafordulásán, szinte szükség-szerűen vezetett el az ábrándok kergetéséhez. Néhány év múltán már Kovács Imre is sokkal reálisabban ítélte meg az ország valódi helyzetét.

Kritikai beállítottsága a Kádár-rendszer viszonylagos bel- és külpolitikai sikereinek idején is fenntartotta gyanakvását, távolságtartását. Pedig egyre jobban vágyódott haza. Röviddel halála előtt nyilatkozta Bokor Péternek, hogy Magyarország olyan ország lett, amelyre ugyan még nem vágyik, de lehet, hogy már nem hagyná el.

Nagy sikerű emlékirata, utolsó könyve, a *Magyarország megszál-lása* (1979) fülszövegét dacosan azzal fejezte be, hogy: „Nincs honvágym!” 1980-ban ragadta el a halál. Születésének 80. évfordulóján – pályájának felelevenítésével – egy jelentős XX. századi magyar politikusra, politológusra emlékezünk.

HIVATKOZÁSOK

- Bibó István 1945. A magyar demokrácia válsága. *Valóság*, (1. évf.) okt.–dec.
- 1983. Levél Borbándi Gyulához. In: *B. I. Összegyűjtött munkái*, 3. Bern: EPMSZ
- Bokor Péter 1981. Egy év Kovács Imre életéből. *Kritika*, 3.
- Borbándi Gyula 1983. *A magyar népi mozgalom. (A harmadik reformnemzedék.)* New York: Püski
- 1989. *A magyar emigráció életrajza. 1945–1985. I–II.* Európa Kiadó
- Erdész Ádám 1989. Útban a szociográfia felé. In: Kovács Imre: *A néma forradalom. – A néma forradalom a bíróság és a Parlament előtt.* Cserépfalvi–Gondolat–Tevan (Utószó)
- Hovanyecz László 1984. Kovács Imre. In: *Politikuspályák.* Kossuth Könyvkiadó
- Huszár Tibor 1983. Beszélgetés Kovács Imrével. In: H. T. *Beszélgetések.* Budapest: Magvető Könyvkiadó
- Némédi Dénes 1985. *A népi szociográfia. 1930–1938.* Budapest: Gondolat
- Kovács Imre 1937. *A néma forradalom.* Cserépfalvi
- 1938. *A kivándorlás.* Cserépfalvi
- 1939. Menekülés a faluból. *Magyar Szemle*, 1.
- 1940a *Szovjet-orszország agrárpolitikája.* Cserépfalvi (Kék könyvek 7)
- 1940b *A paraszteleforma csódjé.* Bolyai Akadémia (Bolyai Könyvek)
- 1946. A demokrácia magyar útja Magyarországon. *Válasz*, november
- 1958a *Facts about Hungary.* New York
- 1958b A magyar kérdés önmagában. *Irodalmi Újság*, (Párizs) június 1., június 15., július 1.
- 1980. *A Márciusi Front.* New Brunswick, New Jersey: Magyar Öregdiák Szövetség. Bessenyei György Kör
- 1990. *Magyarország megszállása.* Katalizátor Iroda
- 1992. *Radikalizmus, népiség, demokrácia.* Válogatott publicisztikai írások. Vál.: Valuch Tibor. Századvég Kiadó (Ars Scribendi sorozat)
- Kovács Imre és Társai 1936. *Elsüllyedt falu a Dunántúlon.* Budapest: Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt.
- Némédi Dénes 1985. *A népi szociográfia. 1930–1938.* Gondolat
- Pomogáts Béla 1988. Egy néptribun. Kovács Imre 75 éves volna. *Élet és Irodalom*, április 1., 10.
- Salamon Konrád 1980. *A Márciusi Front.* Akadémiai Kiadó
- Szabó A. Ferenc 1985. Kovács Imre pályakezdése. Az egyke-kérdés. *Tájékoztató*, 4.
- 1993. Tételek Kovács Imre életművére. *Európai Utas* (10) 1.
- Tóth István 1972. *A Nemzeti Parasztpárt története.* Kossuth Könyvkiadó

„Álljunk ennekokáért mindenek felett, s mennyire csak képesek vagyunk, minden tetteinkben, az értelem mezejére, s legyünk, valamint több előkelő nemzetek, természeti hangulat és régibb surlódás után felette sokban, legyünk mi a kelet népe elv szerint, s ekkép ha lehet mindenben: az oknak népe.”

gr. Széchenyi István (1925: 402)

TÓTH PÁL PÉTER

A népi mozgalom történelmi háttéréről

1944–1945 fordulóját követően – éppen úgy, mint létrejöttétől egész fejlődéstörténetén keresztül – a népi vagy népi írói, szellemi mozgalom¹ számos alkalommal a társadalmi, politikai élet gyújtópontjába került. Szerepét, jelentőségét – a napi politika szükséglete szerint – torzították, azaz vagy felértékelték, vagy lebecsülték.

Azok az okok és feltételek, amelyek e mozgalom megjelenését a húszas évek végére, a harmincas évek elejére „kikényszerítették” és a benne résztvevők tevékenységét, törekvéseit, az általuk megfogalmazott társadalmi, gazdasági, politikai reformelképzeléseket meghatározták, részben a történelmi múlthoz, részben pedig az első világháborút követő időszakhoz kapcsolódtak.

Ebben a tanulmányban nem foglalkozom azokkal a legújabbkori történelmünkben lejátszódott folyamatokkal, amelyek közvetlenül hozzájárultak a népi mozgalom megszerveződéséhez. Feladatomnak tekintem viszont azoknak a mélyebben fekvő okoknak a feltárását, amelyek a népi mozgalom megjelenését közvetett módon befolyásolták, kondicionálták.

Melyek voltak tehát azok a legfontosabb történelmi folyamatok, amelyek a népi mozgalom létrejöttét és fejlődését alapvetően meghatározták s amelyekre a mozgalom történetével foglalkozó kutatók eddig nem vagy kevés figyelmet fordítottak? (Lásd Borbándi 1986; Laczkó 1975.)

A népi mozgalom és az Elbától keletre eső európai területek hasonló indíttatású és természetű mozgalmi alapvetően a megkésett, hátráltatott vagy zsákutcás társadalmi fejlődés eredményei. Ennek következtében az Elbától nyugatra és keletre eső területek intézményei, az ott élők szokásrendszere és mentalitása eltérő, más típusú fejlődés következményei. Ezzel függ össze az is, hogy Közép- és

Kelet-Európában a nép fogalma „az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzeteset, etnikait, nyelvit, valamiféle sajátosságokat hordozókat, és jelenti mindazt a felfogást, hogy a többé-kevésbé megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van” (Bibó 1986a: III. 295).

Az európai kontinensen Kelet és Nyugat elválása, elkülönülése a korai középkorban megkezdődött. A határ a görög ortodox egyház és a katolicizmus, azaz a bizánci keresztény, illetve a katolikus kultúra között húzódott. E határ mentén, a nyugati zóna keleti felén egy átmeneti övezet jött létre, ahol hasonló folyamatok (keresztény civilizáció, feudális társadalmi rendszer stb.) – igaz megkésetten és nem abban a kifejtett formában, mint az e területtől nyugatra eső tájakon – váltak meghatározókká. Ennek következtében e régió periferikus, félperiferikus helyzete immár közel egy évezrede tart, s Nyugat-Európához viszonyított mássága nem egyszerűen elmaradottságban, hanem azokban a sajátosságokban is megragadható, amelyek e térség eltérő történelmének következményei. A kezdeti időszak tendenciájában – ezeken a területeken, így Magyarországon is – az eltérő és sajátos társadalomfejlődés mellett a Nyugaton lejátszódó folyamatok is meghatározókká váltak. Ennek megfelelően a magyar parasztság, a jobbágyság egységes rendje – az Árpád-kori társadalom különböző szabad és szolga állapotú elemeiből – a 14–15. században jelent meg, s már ekkor nemcsak két nagy rétegre oszlott, hanem mindkét réteg „felső szintjén olyan feltörő elemek foglaltak helyet, amelyek előbbutóbb a nemesi vagy a polgári rendbe emelkedtek” (Szabó I. 1948: 12). Mellettük pedig olyanok is megjelentek, akik „a telkes jobbágy és a birtoktalan zsellér merev meghatározottságát nehezen vállalhatják: elég e tekintetben a telkes jobbágyinak számító mezővárosi parasztpolgárokra és a zselléreknek nevezett diákemberekre rámutatnunk” (Szabó I. 1948: 27). A polgárosodás a fentiek mellett természetesen az ország urbanizáltságában is tetten érhető volt. S ebben a települések mezőgazdasági vásárhely funkciója szintén fontos szerepet játszott. Szabó István adatokkal támasztja alá, hogy az alföldi mezővárosokban már a középkor végén tőkeerős parasztpolgárság élt, mely az ekkor felvirágzó állatkivitelnek is szervezője és haszonélvezője volt (Szabó I. 1948: 30).

A magyar társadalom megkésett fejlődésének fennmaradásában az 1514-es parasztforradalmat követő jogi szabályozás is fontos szerepet játszott. E szabályozás következtében ugyanis az 1405-ben biztosított költözködési szabadságot az örökös röghöz kötöttség váltotta fel. Ezzel a parasztnép természetes átrétegződése, polgárosodása, ha nem is véglegesen, hosszú időre megakadt. Az 1514-es forradalom azonban önmagában nem volt és nem is lehetett egyedül oka az európai fejlődés elvesztésének, mert a fejlődést vagy a visszafejlődést nem

egy események, hanem a társadalom egész felépítettségében működő erők együttesen határozzák meg (Szabó I. 1948: 76–77). Azért is fontos erre utalni, mert amíg Nyugaton az elveszített középkor végi nagy parasztforradalmak sem gátolják a fejlődést, addig a német területtől keletre a jobbágyságot az sem tudta megmenteni hanyatló sorsától, hogy az elbukott forradalmak terheit nem kellett magára vennie (Szabó I.: 1948: 75). Mindez a parasztság polgárosodását, létszámának alakulását is jelentős mértékben befolyásolta. A középkor utolsó századában bekövetkezett fejlődés hatására ugyanis Európa nyugati, illetve keleti részében már addig meglévő eltérő fejlődési formák és a megfelelő intézmények különbözőségei még egyértelműbbé váltak. Mindezek a tudat szintjén, a műveltség, a kultúráltság, a munkakultúra, a szellemi-értelmiségi tevékenység másságában, a társadalom életében elfoglalt helyében, szerepében is megnyilvánultak. Az ekkor bekövetkezett változások pedig többek között „a jobbágyot valójában bérlővé vagy éppen önálló kisbirtokossá való alakulás útjára vezették, s ez a társadalom egész alkatára éppen olyan mélyre ható befolyást gyakorolt, mint a középkori adóztató üzem a maga korában, vagy mint az Európa keleti részében párhuzamosan kialakuló gazdasági szervezetforma, az üzemesített, a majorkodó vagy legkifejezöbben: termelő uradalom” (Szabó I. 1948: 163). A termelésre-gazdálkodásra berendezkedő újkori nagybirtokosoknak újabb és újabb földterületre s a földet megművelő mezőgazdasági munkásra volt szüksége. Ennek biztosítására meg is születtek a röghöz kötés különböző rendszerei, az urának robotolással adózó jobbágy és a jobbágy családtagjainak igénybe vehetősége a földesúri üzem részére. Mindez az Elbától nyugatra a jobbágybirtok felszabadulásához, ettől keletre eső területeken pedig „a termelést üzemszerűen kiépítő s a jobbágybirtokot s magát a jobbágyot a nagybirtokon folyó gazdálkodás céljaira teljesen kihasználó uradalom honosodott meg”. S ennek szükségszerű következménye lett többek között az is, hogy a 16. század közepére a földbirtok csaknem fele igen csekély számú nagybirtokos család kezébe került (Szabó I. 1948: 165).

A megkésett, hátráltatott vagy zsákutcás magyar társadalomfejlődést a továbbiakban nem kívánom részletezni (lásd Bibó 1986b: II). Úgy vélem azonban, a fentiek alapján joggal állapítható meg az, hogy a magyar népi mozgalmat is alapvetően a magyar társadalom megkésett fejlődése, a hazai polgári átalakulás befejezetlensége hívta életre és kondicionálta. Az Elbától keletre eső területek eltérő fejlődésével kapcsolatban pedig elégségesnek tartom megjegyezni, hogy a magyar társadalom a múlt század utolsó harmadában jellegzetes példája lett a kívülről és külső minta alapján, tehát a nem szerves fejlődés következtében kapitalizálódott kelet-európai társadalmaknak. Ennek eredményeként pedig a termelési viszonyok és a társadalomszerkezet sajátos kettőssége jött létre. Azaz a magyar társadalom is a kapitalizmus termelőviszonyai szerint szerveződött és rétegződött. „Tehát elsősorban a zsidóságból, másodsorban a németiségből, olyan erőteljes

betöréssel és gyarmati üzletiességgel terjeszkedett ki a kapitalista termelés és áruforgalom a magyar társadalomra, hogy a meglévő polgári elemeket nem fölnevelte, hanem elsöpörte és felszívta” (Erdei 1980: 298). Ennek következtében az ipar, a bankélet és a kereskedelem meghatározó pozícióiban, valamint a szabad értelmiségi pályákon idegeneket és a magyar társadalom kötetlenebb elemeinek a képviselőit találjuk. A társadalom struktúrája azonban „nem közvetlenül ennek a termelőmódnak a képződménye, hanem a feudalizmusból fennmaradt szerkezeti elemeknek a továbbalakulása” (Erdei 1980: 294). E felemás társadalomfejlődés szükségszerű következménye maradt a torz birtokmegoszlás, a hitbizományi birtokok meghatározó szerepe, az agrárnépeesség aktív keresők közötti magas aránya, valamint a gyenge, jelentősebb társadalmi szerephez nem jutott polgárság, illetve azok a tudati zárványok, amelyek a lakosság mentalitását alapvetően befolyásolták.

A múlt század utolsó évtizedeiben a hazai szervesen, gyarmatias jellegű kapitalista fejlődés a nagybirtokosok agrárius szervezkedésébe, illetve a szocialista agrármozgalmak kirobbanásába torkollik. Az agrárius mozgalom eszméje az új konzervativizmus volt, mely szemben állt a nemzetközi nagytőkével, a liberalizmussal, a szabadelvűséggel s ennek megfelelően a kapitalizmus hazai kibontakozásával (Szabó M. 1974). A földbirtokosok a társadalmi struktúrákban elfoglalt vagy megmaradt szerepük következtében érvényesíteni tudták érdekeiket, s ennek megfelelően minden földbirtokrendezési és telepítési politikával szembe tudtak fordulni, aminek következtében többek között a földbirtok egy része idegenek kezébe került (Tokaji 1913; Kovács 1938: 81).

A századforduló agrárszocialista mozgalmait elsősorban a mezőgazdasági népeesség földnélkülisége és kiszolgáltatott helyzete váltotta ki. Kialakulásukban azonban fontos szerepet játszott az is, hogy – történelmi léptékkal mérve – a mezőgazdaság korántsem egyértelműen kapitalista jellegű átalakulása rendkívül rövid idő, mintegy 30–40 év alatt zajlott le s, hogy a hazai gyarmatias jellegű kapitalista fejlődés nagy erővel nyúlt bele a falu feudális maradványokkal teli életébe, közösségi kapcsolataiba, kultúrájába, hagyományos társadalmába. A parasztság tömegeinek pedig mindez nem felemelkedést, hanem az agrárproletár sorba való lesüllyedését jelentette. Ezeknek a mozgalmaknak nem volt szilárd ideológiai hátterük. Ennek következtében „messianista szektárkodástól a szabályos marxizmusig terjedt a skála, melyen eszmeviláguk mozgott, mindamelllett csaknem teljesen homogénné tette őket úr-, pap- és birtokellenességük, és az a közös nyomorúság, amelyből születtek” (Bibó 1986c: II, 148–149). A századfordulóra ezek a mozgalmak lényegében megszűntek. Ebben az iparosítás, valamint a tengerentúlra való vándorlás játszott fontos szerepet (Borbándi 1986: 14).

Az első világháborút, az 1918-as és az 1919-es forradalmakat, majd az ellenforradalmat követően a magyar társadalom a korábbiánál is

nehezebb feltételek közé került. A kezdetet egy veszített világháború, az addigi természetes államkeret és gazdasági egység, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése, a forradalmak s az ezeket követő fehérterror, a trianoni békeszerződés drasztikus rendelkezései², a román megszállás okozta károk (pl. a megszállt területeken található ipari berendezkedések stb. leszerelése és elszállítása) határozták meg. Komoly problémát jelentett az értelmiség helyzete, hiszen az elszakított területek köztisztviselőinek Magyarországra menekülése, az elhelyezkedési lehetőségek beszűkülése – különösen a közalkalmazotti pályán – szinte leküzdhetetlen gondokat okozott.

A két világháború közötti magyar társadalom különböző szellemi áramlatait képviselők nézeteit meghatározta az a tudat, hogy az első világháború, s az azt lezáró békék egy – vélt vagy valóságos – boldog, nyugalmas korszak végét jelentették, s a korábbi bitonságot a labilis jelen s a kiszámíthatatlan jövő váltotta fel (Karácsony 1941: 176). E tudatot erősítette, hogy a társadalmi rendszerváltozás – amely a hazai polgári fejlődést, s egyben az európai minták egyértelműbb átvételét is lett volna hivatott szolgálni –, mint igény és szükségyszerűség, már az első világháborút megelőzően megfogalmazódott. Erre azonban sem a háború befejeztével, sem a proletárdiktatúra hatalomrajutásával majd annak felszámolását követően nem került sor, ellenkezőleg, a korábbi, meghaladásra ítélt társadalmi szerkezet restaurálása következett be. Az e társadalomszerkezetet meghatározó feudális nagybirtokrendszer szerepét, töretlen hatalmát a korabeli birtokviszonyok jól érzékeltetik. Az országban a rendelkezésre álló 36 857 000 kat. hold földterületen ugyanis ebben az időszakban 2 388 482 gazdaság működött, s ebből 3 768 gazdaság volt csak ezer kat. holdnál nagyobb. Ezek a birtokok csaknem 12 millió kat. hold területet foglaltak el, s ebből 2 329 000 kat. hold néhány család hitbizománya volt. Ezzel szemben a gazdaságok 53 százaléka törpegazdaság, melyeknek tulajdonosai mindössze 2 155 168 kat. holdat tudhattak magukénak (Szekfű é. n. 313–324)³.

Az 1919 után kiépült új hatalom pedig ezen a helyzeten nemhogy változtatott volna, hanem „konzerválta a modernizáció folyamatát akadályozó társadalmi struktúrát (Kulcsár 1982: 19), aminek következtében a korábbi földbirtokmegosztás, a gazdálkodás technikai szintje, valamint a parasztság életszínvonala, életmódja lényegében változatlan maradt.⁴ A 15. századtól kiépülő tanyarendszer a magyar agrárgazdaság helyzetét még tovább bonyolította. Az 1910-es statisztika 225 tanyás helyet rögzített, s ezeknek a helységeknek a határa 5 millió 400 ezer kat. holdat foglalt magában. A kültelki lakosok száma pedig a népszámlálási adatok szerint 1930-ban majd kétfélmillió volt.

A birtokmegosztás aránytalanságát az 1935-ös állapot is egyértelműen érzékelteti (lásd I. táblázat).

I. táblázat

A földbirtok 1935-ben

nagysága (kat. hold)	száma	területe (kat. hold)	átlagterülete (kat. hold)
0 – 5	1 184 783	1 631 246	1,38
5 – 10	204 471	1 477 376	7,23
10 – 20	144 186	2 025 946	14,05
20 – 50	73 663	2 172 300	29,39
50 – 100	15 240	1 036 162	67,90
100 – 200	5 792	805 164	139,01
100 – 1000	5 202	2 124 801	408,46
1000 fölött	1 070	4 608 849	4307,20
összesen	1 634 407	15 881 844	9,84

A táblázat adatai alapján megállapítható az a szakadék, amely a 10 kat. hold alatti, illetve a 200 kat. hold feletti birtokok rendelkezők között volt. Az ellentét azonban még riasztóbb, ha a százalékos arányokat is egybevetjük. Az 0–5 kat. hold területű földtulajdon, amely az összes földbirtok 72,5 százalékát, a megművelhető földterület 10,1 százalékát foglalta csak el. S ha ehhez hozzávesszük az 5–10 kat. hold nagyságú birtokok számát, akkor ezek együtt az összes birtok 85 százalékát adták, ezzel szemben csupán a megművelhető földterület 19,35 százalékát foglalták el. Ugyanakkor a 200 kat. hold feletti, a birtokok 0,4 százalékát kitevő birtoktestek adták, a megművelhető földterület 43,1 százalékára terjedtek ki (Ránki et al. 1976: 729).

1869-ben a napszámos, az önálló paraszt és mezőgazdasági munkás, cseléd kategóriába az aktív keresők 80 százaléka, 1900-ban 70,8, 1920-ban 60,3, 1930-ban 51,6, 1941-ben pedig 50,7 százaléka tartozott. Az 1945-ben végrehajtott földosztás után az aktív keresők 53,6 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban (Tóth Pál Péter 1984: 6). Lényegében az ipar szívóhatásától függetlenül, az éhség és keresetnélküliség következtében, melyet az 1929-es világgazdasági és az azt követő elhúzódó agrárválság még súlyosbított, a falusi népfelesleg a városba özönlött. Ennek ellenére „maradt annyi szegényparaszt a falvakban is, hogy a trianoni idők közepén, a harmincas évek elején, hárommillió koldus volt csak a falvakban Magyarországon. Vagyis a trianoni Magyarország lakosságának egyharmada föld nélküli, jövő nélküli girhes-rongyos szegényember lett” (Veres 1948: 12). A magyar társadalom megkésett fejlődését tükrözte az is, hogy a lakosság foglalkozási struktúráját még 1930-ban is a mezőgazdaságban dolgozók határozták meg (lásd 2. táblázat).

2. táblázat

A magyar agrártársadalom rétegződése 1930-ban

FOGLALKOZÁS	EZER FŐ	AZ ÖSSZLAKOSSÁG (8 688 300 fő) százalékában
<i>kisárutermelők:</i>		
0 – 1 kat. hold	346,9	4,0
1 – 5 kat. hold	1070,6	12,3
5 – 25 kat. hold	1065,4	12,3
<i>bérből és fizetésből élők:</i>		
mezőgazdasági munkások (0–1 kat. hold)	1676,2	19,3
<i>földbirtokosok:</i>		
nagybirtokosok, nagygazdák	311,5	1,7
	4470,6	51,6

Forrás: Ránki et al. 1976: 772.

A két világháború közötti időszakban tehát az egyház, a nagybirtok és a nagytóke régebbi hatalma szinte csorbítatlan maradt, sőt a különböző baloldali irányzatok, illetve a liberalizmus elítélésével a még szűkösebb állapotok jöttek létre. A népi mozgalom megszerveződése így abból a csalódottságból és növekvő elégedetlenségből is fakadt, amit a régi rendszer restaurációja, valamint az új kurzus politikája idézett elő.

Az 1919-es magyar proletárdiktatúra bukása a magyar társadalom döntő többsége számára egyértelművé tette a szocialista, kommunista út járhatatlanságát. Mindez nemcsak a proletárdiktatúrától, hanem a szocializmustól és a határozott társadalmi reformtól való elforduláshoz is vezetett. Ennek következtében „a politikai életben szóhoz jutó demokratikusabb elemek is szüntelen mosakodásra kényszerültek abban az irányban, hogy mindennemű marxizmustól és forradalomtól távol álljanak” (Bibó 1986c: II, 129). A húszas évek derekára viszont a győztes ellenforradalom politikája – elsősorban azért, mert a meghaladásra ítélt állapotokat konzerválta – a jobboldali radikalizmusból is kiábrándította az ország kilátástalan helyzetéből kiutat kereső fiatal értelmiségieket. E folyamat egyik szükségszerű következménye volt, hogy felújították a falura, a tanyára való kijárást, amelynek már történeti hagyományai voltak.⁵

A megkésett magyar társadalomfejlődéssel és a felemás hazai polgárosodással összefüggésben számos gondolkodó – Széchenyi István, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Márai Sándor, Bibó István – véleményét idézhetném. Ehelyett azonban inkább a két világháború közötti időszak két személyiségének, Szabó Dezsőnek és Karácsony Sándornak témánkkal összefüggő nézeteiről szólok. Megítélésem szerint Szabó Dezső világosan felismerte a magyar társadalom torz

fejlődését. Paradox módon azonban ő a változást éppen annak a társadalmi erőnek a segítségével képzelte el, amely történelmileg túlhaladott létét éppen a felemás magyar társadalomfejlődésnek köszönhette. Számára ugyanis a parasztság azt a tiszta, „fertőzőmentes őserőt” képviselte és testesítette meg, amelyből a magyarság a megújuláshoz, a felfrissüléshez és a továbblépéshez új erőt meríthetett. Ezek a Szabó Dezső-i gondolatok, amelyek *Az elsodort falu* című nagy hatású munkájából (1919) váltak közismertté, befolyással voltak a korabeli értelmiség nézeteinek alakulására és mozgalmaira is. Ebben megnyilvánult, direkt és indirekt formában, az idegenekkel való szembenállás is, amely különböző intenzitással elsősorban német- és zsidóellenességben, valamint a gazdasági, kulturális és az államélet különböző területein betöltött szerepük kritikájában nyilvánult meg. Szabó Dezső és őt követve a népi mozgalom képviselői felróták, hogy a „nagy méretű és nagy tömegű zsidó és német asszimiláció a magyar nemzet számára egy túlzott, nehezen megemészthető és egészségtelen jelenségeket okozó folyamat volt” (Bibó 1986a: III, 306). Szabó Dezső a „svábokat és a zsidókat azért támadta, mert őket a fennálló úri rend részesének, haszonélvezőjének, pártfogójának tartotta. A sváb származásúaknak különösen a művelődésben, az egyházi és a politikai életben, a zsidó ipari, bank- és kereskedelmi nagytőkéseknek pedig a gazdasági életben és a sajtóban játszott szerepét kifogásolta. Borbándi Gyula szerint a „keresztény nagybirtokos és zsidó bérlő, keresztény nagytőkés és zsidó iparmagnás az ő szemléletében egyaránt a parasztlak és munkások kizsákmányolói voltak és egyforma elbírálásban részesültek” (Borbándi 1975: 136).

Szabó Dezső számára tehát a parasztság volt a kiindulópont, a magyarság jövőjét biztosító erő. Tagolatlan megközelítésében a paraszti népesség lényegében nem szociális kategóriaként, hanem a magyarság kizárólagos letéteményeseként jelent meg. Mindezek következtében nézeteit sokféleképpen lehetett értelmezni, s alkalmasak voltak arra, hogy a belőlük levont következtetések hatására valaki szélsőjobboldali, illetve ezt az utat is bejárva, ezeket meghaladva baloldali, demokratikus nézeteket képviseljen. (Szabó Dezső egykori hívei közül többen az illegális kommunista mozgalomhoz is eljutottak.)

Szabó Dezsőnek fontos szerepe volt abban, hogy a fiatal értelmiség egy részének a figyelme a parasztság, a falu felé fordult. Nézeteik alakulásában Szabó Dezső paraszttmitológiája, nagybirtok- és nagytőke-ellenessége fontos szerepet játszott. Így van ez még akkor is, ha egyet kell értenünk Szekfű Gyulával, aki szerint a népi mozgalom megjelenésének szükségszerű előfeltétele volt az, hogy a Trianon utáni fiatal nemzedék elutasítsa elődei paraszttromantikáját, s hogy „igazi európai, nem pedig turáni-szláv kultúrát akartak látni Magyarországon, amely a nép számára népi, az intelligencia számára polgári, városi, Budapesten nagyvárosi, de magyar legyen” (Szekfű é. n. 459).

Karácsony Sándor írói munkássága, pedagógiai, gyakorlati-politikai tevékenysége annak ellenére jelentős hatással volt a népi mozgalomra, hogy a népi reformációban gyökerező, tudatosan vállalt plebejus protestantizmusa, világfelfogása, valamint az, hogy a társadalmi, gazdasági, politikai válságból nem a harmadik utat tartotta kivezetőnek, hanem az eredetünket és hagyományainkat figyelembe vevő, azon építkező nyugati típusú fejlődésben látta a megoldást, ami elkülönítette őt a népi mozgalom fő vonulatától.⁶ Kortársaihoz hasonlóan a gondolkodó, gyakorlati-pedagógiai-mozgalmi tevékenységet is kifejtő Karácsony Sándor számára a Trianon utáni helyzet kihívást jelentett. A magyar társadalom legfontosabb problémáinak – a népi írók által megfogalmazott sorsproblémákkal egyezően – ő is a földkérdést, a környező országokban kisebbségi sorba süllyesztett magyarság helyzetét, a zsidókérdést és a nemzedéki problémát tartotta. E problémákhoz kapcsolódva azonban a Karácsony Sándor-i életmű centrumába a társadalmi-gazdasági folyamatok alapvetően meghatározó kérdéskomplexum, a hagyomány, a saját minta alapján bekövetkezett szerves fejlődés, valamint a megújulás, a külső minta belsővé transzformálhatóságának kérdése került. Figyelmének középpontjában a közösség felszabadítása állt, ha ezzel a múlt hagyományokban is rögzült igazságait átmentik a mába, s ezeket az igazságokat – az új feltételeknek megfelelően – a közeli és távolabbi jövő építésében is felhasználják (Karácsony 1938). Szerves fejlődésről azonban csak abban az esetben beszélt, „ha azt, ami voltunk, sohasem vetkezzük le, hanem mind mélyebben tudatosítjuk” (Kondor 1942: 87).

Karácsony társadalmi-gazdasági reformkonceptiója szorosan kapcsolódott a református hagyományokhoz. Ennek következtében a magyar földet a „kis autonómiák” klasszikus hazájának tartotta. A jobb- és a baloldali totális hatalmi formációkat elutasította, s az egyéni, a helyi és társadalmi autonómiákon nyugvó mellérendeléses viszony szükségességét fogalmazta meg, ahol az önálló, öntörvényű közösségek vezetői nem vezetők, hanem az autonómiák pl. egy falu alkalmazottai. Szerinte ugyanis egy kompakt közösséget csak akkor lehet többlettermelésre bírni, ha egy másik kompakt közösséggel nem fölrendelt, hanem mellérendelt viszonyban áll (Karácsony 1939: 192, 229, 244).

Karácsony Sándor alsó-, közép- és felső néposztályt különböztetett meg. Gondolatrendszerében az alsó néposztály, mely a megőrzött múltbeli emlékek, hagyományok, szokások hordozója, centrális, meghatározó helyet foglal el a társadalom szerkezetében. A legtisztább formában a magyar mentalitást is a – külső és belső kényszer alatt tengődő – alsó néposztálynál, a parasztságnál találta meg, melynek életmódja, kultúrája a 16., 17. században megrekedt, s ennek következtében mentalitásának alapermszete a konzervativizmus. Ez azonban szerinte szerves és teremtő, tehát nem retrográd, mert állandó eleme a reform. Karácsony úgy vélte, hogy amíg az alsó néposztály

a 16., 17. századi kulturális visszaszorítottságból nem emelkedik ki, addig a helyi közösségek nem tudnak okszerű gazdálkodást folytatni, és szövetségekbe sem lehet tömöríteni őket. Karácsony az alsó néposztály 16., 17. századi állapotáért, a falusi térség problémáiért, illetve a városokban kialakult álmagyar életstílus meghonosodásáért, az elhibázott külső, nem szerves reform megvalósítóit tette felelőssé. A magyar középosztályt pedig, mivel sem tradícióval, sem saját kultúrával nem rendelkezett, szintén alkalmatlannak tartotta hivatásának, társadalmi szerepének, funkciójának betöltésére. Számos egyéb ok mellett ehhez – mint kifejtette – az is hozzájárult, hogy általános állapota következtében az alsó néposztály szintjén élt (Karácsony 1939: 74–84, 87–88). A felső néposztály, különösen pedig magas műveltségű rétege, bár modern európai műveltség birtokában volt – Karácsony szerint –, nem tudta betölteni hivatását, mert gyökeretlen s elveszítette történeti tudatának kontinuitását. Mindezek következtében Karácsony azt, ami az országban létrejött, nem „saját magunk életgyökereinek és életfájának pompás, remek virágá”-nak, hanem idegen minta szervetlen jelenlétének tartotta (Karácsony 1942: 324). Számára azonban nem az idegenek s nem a külső minták átvétele okoztak problémát, hanem az, hogy ezek a magyar hagyományokkal nem szervültek s így negatív társadalmi folyamatokat indítottak el.

Karácsony rendszerében fontos helyet foglal el Nyugat és Kelet, Európa és Ázsia szembeállítás. Tisztában volt a nyugati társadalomfejlődés, a demokratizmus, a liberalizmus előnyeivel és hátrányaival (Karácsony 1939: 107). Célja ennek következtében nem az elzárkózás s nem a Nyugat szolgai másolása, hanem a kitermelt értékek asszimilálása volt. Ezt azonban szerinte csak akkor lehet megtenni, ha tudjuk, hogy nálunk és Nyugaton mi az értékes és mi az értéktelen. Úgy vélte ugyanis, hogy ha a nyugati minta a Duna-medencében is a szerves fejlődés elemévé válik, akkor e térség országai is a nyugati országokhoz hasonló fejlettségűek lehetnek. Ennek azonban szerinte valóban felemelkedésnek s nem önfeladásnak kell lennie, mert ha nem ez következik be, akkor Magyarország s e térség elveszíti identitását és a Nyugat gyarmata lesz.

A Karácsony-féle társadalmi reformkoncepció alaphelyzete a mellérendelő viszonyban levő autonóm Én és Te interakciójából bomlik ki, aminek eredménye „a társadalmi tett-rendszerben megszilárduló, ám a hagyományokra is támaszkodó (új) szokások világa” (Lányi 1987: 128). Számára tehát a hagyomány és a megújulás, illetve a hagyomány és a modernség nem egymást kizáró fogalmak, hanem a természetes rendszer szerves elemei, hiszen „az ember csak hagyományos kultúrformái útján közelíthető meg”. A hagyományos formákat pedig csak az új lelki tartalom tarthatja életben azzal, hogy aktualizálja és alakítja őket (Lükő 1940: 131). Nézete szerint a tárgyi-objektív és az egyszerű-primitív magyar lélekkel szemben a nyugat-európai szubjektív és komplikált: azaz, az egyik sem alacsonyabb vagy magasabb rendű képződmény a másiknál, hanem a

magyar más, mint a nyugat-európai (Karácsony 1938a: 19). A magyar mentalitás másságát a nyugatitól eltérő életkörülmények és feladatok szükségszerű következményének tartotta, melynek mélyén szerinte is a megkésett magyar társadalomfejlődés ténye húzódik meg.

Karácsony az egymásnak feszülő ellentétek harcát elvetette, s helyette a kiegyenlítődéskövetkeztében megvalósuló egyensúlyi helyzetek létrehozásának szükségességét szorgalmazta (Lányi 1987: 123). Szociológiai érvényességgel fogalmazta meg, hogy a permanens válság megosztottságot, elhatárolódást és szembenállást eredményez. Ennek meghaladását pedig csak akkor tartotta lehetségesnek, ha szerves – a hagyomány és a megújulás kontextusában elgondolt reform a gyakorlatban válik realitássá.

Karácsony Sándor tisztában volt a magyar társadalom ellehetetlenült helyzetével, a változást, a társadalmi-gazdasági szerkezet átalakítását azonban nem revolúciós formában képzelte el. A valódi társadalmi változást ugyanis csak szerves reform útján látta megvalósíthatónak, ez pedig azokból a szükséges lépésekből áll, amelyeket a történelmi fejlődés teljes ismeretében lehetséges megtenni. Rendszerében *a)* a történelem tradícióit és hagyományait a nép őrzi; *b)* a jelen létezésstudatát az értelmiség hordozza; *c)* a jövő letéteményese pedig az ifjúság, mert számára a jelentudomány igazságai problematikusak, s ezért reformokba kezd. „A reform pedig – fogalmazta meg Karácsony – a jelen törvényeinek megváltoztatott formája, a múlt hagyományaiból alakul ki úgy, hogy átalakítja a hagyományt, amely ugyanakkor a törvény erejével funkcionál” (Lányi 1987: 122).

JEGYZETEK

¹ A mozgalom ellenfelei, marxista és nem marxista kritikusai a népi helyett a mozgalom megnevezésére általában a népies jelzót használták, használják. A magyar nyelvben azonban a népi és a népies nem ugyanazt jelenti. A „népi” ugyanis a lényegre, annak jellegére, tartalmára vonatkozik, a „népies” pedig – lekcisnylő, pejoratív hangsúllyal is – arra, ami mindezt csak utánozza.

² Az 1920. június 4-én Versailles-ban aláírt békeszerződés döntése alapján Magyarország területe 325 411 km²-ről 93 073 km²-re, lakosainak száma pedig 20 886 487 főről 7 615 117 főre csökkent. 1920-ban Magyarország lakosainak száma 7,98 millió fő. Ennek 5 százaléka német, 2,45 százaléka pedig román, szerb, szlovák stb. nemzetiségű. Számuk összesen körülbelül 700 ezer főt tett ki. Az egyes országok részesedését az alábbi táblázat mutatja:

	km ²	fő	ebből magyar*
Ausztria	4 020	291 618	24 807
Csehszlovákia	61 633	3 517 568	1 084 343
Jugoszlávia	63 092	4 131 249	563 597
Románia	103 093	5 257 467	1 704 851

(* Az 1910-es statisztika adatai alapján.)

³ 1899–1914 között mintegy 1,4 millió fő vándorolt ki a Magyar Királyság területéről, körülbelül egyharmada magyar nemzetiségű volt. Közülük csak 300 ezren tértek vissza.

- ⁴ Az 1920: XXXVI. tc. értelmében egy személy maximum 3 kat. holdat kaphatott, de mivel a juttatottak száma 679 000 fő volt, így egy főre kb. 1,5 kat. hold jutott.
- ⁵ Lásd Apor Péter: *Metamorphosis Transsylvaniae* (1736); Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735–1742); Benkő József: *Transsylvania sive Magnus Transsylvaniae Principatus* (1777–1778) stb., illetve Egyed Ákos bevezető tanulmányát *A megindult falu* (Bukarest 1970) című kötethez.
- ⁶ Karácsony Sándor (1891–1952) iskoláit Budapesten, Svájcban, Németországban végezte. Lapszerkesztő, ifjúsági vezető, író, egyetemi tanár.

HIVATKOZÁSOK

- Bibó István 1986a Levél Borbándi Gyulához. In: *Válogatott tanulmányok*. III. kötet.
— 1986b Eltorzult magyar alkot: zsákutcás magyar történelem.
In: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. Budapest. 569–621.o.
- 1986c A magyar demokrácia mérlege. In: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet.
- Borbándi Gyula 1975. A magyar népi mozgalom. Budapest
- Erdei Ferenc 1980. A magyar társadalom a két világháború között.
In: *Erdei Ferenc összegyűjtött művei*. Budapest
- Karácsony Sándor 1938a. *A magyar lélek*. Budapest
— 1938b. *Magyar nyelvtan*. Budapest
— 1939. *A magyar észjárás*. Budapest
— 1941. *A könyvek lelke*. Budapest
— 1942. *Ocsudó magyarság*. Budapest
- Kondor Imre 1942. Az Ady-kérdés és egy kis filozófia.
In: *A másik ember felé*. Budapest
- Kovács Imre 1938. *A kivándorlás*. Budapest
- Kulcsár Kálmán 1982. A magyar falu és a magyar parasztság.
In: *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest
- Lackó Miklós 1975. A nemzetközi tömörülésről és a szakadásról.
In: *Válságok, választások*. Budapest
- Lányi Gusztáv 1987. *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan*.
Kandidátusi értekezés. (Kézirat.)
- Lükő Gábor 1940. Magyar népkutatás. In: *A másik ember*. Budapest
- Ránki György et al. (szerk.) 1976. *Magyarország története*. 8. kötet. Budapest
- Szabó Dezső 1919. *Az elsodort falu*. Budapest
- Szabó István 1948. A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén.
In: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest
- Szabó Miklós 1974. Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. *Századok*, 1.
- gr. Széchenyi István 1925. *A Kelet Népe*. (Szerk. dr. Ferenczi István) Budapest
- Szekfő Gyula É. n. *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest
- Tokaji László 1913. *Eladó ország*. Kolozsvár
- Tóth Pál Péter (szerk.) 1984. Agrárszociológiai írások Magyarországon, 1900–1945.
Budapest
- Veres Péter 1948. *A paraszti jövő*. Budapest

GYURÁ CZ FERENC

A „populizmus” külföldi értelmezéseiről

A címben jelzett téma azért vált számunkra különösképpen érdekessé, mert a rendszerváltozás éveiben a hazai politika és még inkább a politikai újságírás nyelvében rendkívüli mértékben elszaporodott a „populizmus”, „populista” kifejezés, és ebből komoly bonyodalmak adódnak. A szó ugyanis nyelvünkben már foglalt, s bár csak szórványosan jelent meg, de egészen más értelemben volt használatos: a „népi” jelző helyettesítésére alkalmazták több ízben a népi írói mozgalom némely, főként emigráns tagjai (Kovács Imre, Szabó Zoltán, Borbándi Gyula, Bibó István). E pozitív értelmezéssel szemben a legutóbbi években kibontakozott szóhasználati divat a „populizmus”-t nagyon sokféle értelemben forgatja ugyan – s ezek közt a „népi” jelző helyettesítése is előfordul –, de szinte teljesen egységes a negatív értelmezésben, a „populista” jelző elítélő, megbélyegző értékhangsúllyal való alkalmazásában. E szóhasználat nyomán a „populista” kifejezés a „demagóg”, az „antidemokratikus”, a „szélsőséges”, a „hözöngő”, a „felelőtlen ígérető”, a „nacionalista”, az „antiszemita” stb. minősítések tőszomszédságába került. S már-már fölrémlik a láthatáron, hogy hamarosan a „népi”, vagy ahogy némelyek manapság némi megvetéssel mondják: a „népnemzeti” is odakerül. A tudatlanságból – és persze: importból – származó mindennapos publicisztikai „populistázás” érthetően sértette és sérti azoknak az érzékenységet, akik a népi (azaz populista) írói mozgalom demokratikus és nemzeti eszmei örökségének híveiként elutasítanak minden, a demokráciát veszélyeztető eszmét és magatartást, de elvetnek minden olyan megnyilvánulást is, amely a nemzeti egyéniség szabad megélésének igényét megpróbálja összemosni a demokrácia veszélyeztetésének szándékával.

A tájékozódás igénye, a téma időszerűsége és a különféle félreértések miatt az utóbbi időben vita bontakozott ki a magyar szellemi

életben a populizmus körül. Ennek során joggal vetődik fel a kérdés: mi a tényleges helyzet külföldön? Ott is ilyen nagy a félreértéseket eredményező fogalmi zűrzavar? Ott is bunkóként forgatják e jelzőt, hogy másokat kiakolbóltítsanak vele a szalonképes demokraták közül?

Ami a kiakolbóltítás szándékát illeti, nos, az másutt is megvan: amint az osztrák televízióban látom-hallom, szomszédunknál épp mostanában „populistázzák” ki egészen a jobb szélső perifériára – a különben kétségtelenül jobboldali – Jörg Haidert és híveit. De a nyugati országokban általában hiányzik a magyar népi mozgalomhoz hasonló, a jelenkorban is politikai tényezőként jelentkező erő, ezért a kérdés összefüggései rendszerint mások, mint nálunk.

A „populizmus” fogalma azonban, amennyire megítélhetem, világszerte zűrzavaros. Olyannyira, hogy a kérdéskör egyik legjelentősebb szakértője, az angol *Margaret Canovan* monográfiája végén már azt a kérdést teszi föl, hogy egyáltalán értelmes fogalom-e ez, vagy pedig túlságosan konfúzus ahhoz, hogy bármit is jelentsen. Ő mindazonáltal abban a hitben írta meg a könyvét, hogy „e fogalomnak nem szükséges reménytelenül zavarosnak lennie, és valóban segíthet azonosítani azokat a politikai jelenségeket, amelyeket tanulmányoznunk kell, feltéve, ha vesszük a fáradságot, hogy kibogozzuk a változatos szálakat, amelyek a használatában egybefonódtak” (Canovan 1991).

A „populista” jelző egy Overmyer nevű amerikai demokrata politikus elméjéből pattant ki 1892-ben, amidőn Kansas államban választási megbeszélést tartott a demokrata párt és a helyi farmerek új pártja, a Néppárt, s az utóbbi vezetői tömeghasználatra alkalmas, rövid önmegjelölést kerestek az angolul csak körülírással kifejezhető „néppárti” helyett. A populista farmermozgalom a liberális demokrácia adott keretein belül maradó, de azokat megreformálni akaró harmadikutas népi mozgalom volt, jelentős belső ellentmondásokkal. Vezetettek, s vezettek is belőle szálak számos irányba, a szocialisztikus nyugatkanadai farmermozgalmaktól a New Deal támogatásán át a legkülönbözőbb jobboldali jelenségekig, mozgalmakig. Ezeken a mintegy szerves elágazásokon túl sok másféle oka is volt annak, ha egy új – vagy visszamenőleg egy régi – mozgalmat, ideológiát, személyt populistának kezdtek nevezni. Például felszínes analógiák vagy egyes jellegzetes követelések azonossága, netán pusztán a szó szűken vett szótári jelentésének alkalmas volta s még egyebek is.

Mindenesetre korszakunkra rendkívül változatosak lettek a Canovan emlegette szálak, s meglehetősen össze is gabalyodtak. A kialakult zűrzavar illusztrálására *C. Vann Woodward*-nek, a Yale Egyetem nyugalmazott történészprofesszorának leírását idézem egy eredetileg 1981-ben megjelent írásából: „Jimmy (!) Carter populistának nevezte önmagát, és ugyanezt a címkét ragasztják Ronald *Reag*enre és Jack *Kemp* kongresszusi képviselőre. De alkalmazták már a néhai ifj. Martin Luther *King* vezette mozgalomra éppúgy, mint az egykori alabamai kormányzó, George *Wallace* követőinek jellemzésére. A megrögzötten maradi fizikai munkásokat, a közvetlenül a tömegekre

támaszkodó fundamentalistákat és az amerikai társadalom minden osztályának, rétegének tagjait is illették már ezzel az elnevezéssel – olykor helyeslően, máskor megrovóan. A populizmust szörnyű fenyegetésként és a demokrácia egyedül üdvözítő megmentéseként egyaránt emlegetik. Mind az új bal-, mind az új jobboldal ennek bajnokaként tünteti fel önmagát, ugyanakkor arra is kész, hogy ellenfeleit ezzel a szóval szidalmazza.

Ha alkalmas példákat keresve visszatekintünk a történelemben, illetve pillantásunkat külföldre vetjük, csak még inkább kiterjed a káosz: hiszen e szélesebb példatárban találunk radikálisokat és reakciósoakat, diktátorokat és demokratákat, szocialistákat és konzervatívokat, parasztokat és városi polgárokat, mindenféle és -fajta politikát, politikusokat és az elkötelezettség megannyi válfaját valló intellektueket.

A külföldön jelentkező populizmus fantasztikus változatai közé tartozik az írországi *Sinn Fein*, a román *Vasgárda*, a különféle közép- és kelet-európai parasztmozgalmak, az indiai *ghandizmus*; képviselőinek sorában ott találjuk *Zapatát* Mexikóból, *Perónt* Argentínából, *Vargast* Braziliából, *Beluandét* Peruból, *Poujade*-ot Franciaországból és *Frantz Fanont* Afrikából – és a felsorolás korántsem teljes. Elvégre nem beszéltünk eddig a *narodnyikokról*” (Woodward 1984).

Woodward felsorolását még hosszan lehetne folytatni. Hiszen – hogy két végletet említsek – a nemzetiszocialista diktátorokat ugyanúgy nevezik populistának, mint a részvételi demokráciát mintaszerűen megvalósító svájci rendszert. Egy, az amerikai ideológiákat a hetvenes években számba vevő könyv külön fejezetet szentel az akkori jobb- és baloldali populizmusoknak, hiszen – mint a szerzőpáros írja –: „A populizmus látens módon sok amerikai agyban ott van. Az emberek, akik csalódottnak érzik magukat, és kezdenek szembefordulni az amerikai társadalmi renddel, először valószínűleg a populizmushoz fordulnak.” De élő kategória volt a populizmus a szovjet-orosz vizsgálódásokban is. *Vladimir Khoros* Moszkvában megjelent, angol nyelvű populizmus-monográfiája (1984) az orosz *narodnyikok*on kívül elsősorban a harmadik világ harmadikutas, kispolgári szocialisztikus irányzataira figyel – Perutól Madagaszkárig – mint populista áramlatokra.

A történelmi időben visszatekintve Margaret Canovan az amerikai farmermozgalmat és az orosz *narodnyicsesztvót* veszi kezdőpontnak, míg mások – mint *Isaiah Berlin* – Herdert, illetve a német romantikát. Akadnak, akik a populizmus első jelentkezését ennél is sokkal régebbi korban találják meg. Így például az 1969-es londoni populizmus-vita némely résztvevője, vagy az Amerikában élő konzervatív filozófus, *Molnár Tamás*. Az ő *Hitelben* megjelent egyik cikke szerint az „ügynevezett populista vezetők” ősei a görög és kis-ázsiai tirannusok, Rómában pedig a Gracchus-testvérek voltak, valamint maga Julius Caesar. Molnár szerint a populizmus akkor is, azóta is az oligarchia ellen irányult, csak ez utóbbit ma talán liberális jogállamnak nevez-

zük. S bár az irányzat vagy a jelenség tipikus példáját a dél-amerikai *junta* intézményében leli föl, és mai európai képviselői közül *Jean-Marie Le Pent* és *Szolzszenyicint* nevezi meg, úgy véli mindazonáltal, hogy a populizmus olyan ideológiát is jelenthet, amely – úgymond – „a közelmúlt zavarai után tisztább vizet önt a népek serlegébe” (Molnár 1992).

De vajon lehetséges-e tisztább vizet önteni a populizmus fogalmának serlegébe? A jelenségek ilyen változatossága mellett meg lehet-e határozni egyáltalán, mi is az a populizmus? Lehetséges-e, érdemes-e azonos kategóriába vonni egymástól ennyire különböző jelenségeket és személyeket? Mi több: a nevetségesség kockázata nélkül lehet-e azonos törekvésekkel gyanúsítani Julius Caesart és, mondjuk, Veres Pétert?

Bármennyire nyilvánvalónak tetszik is a nemleges válasz, óvakodnék annak kimondásától. Ami bizonyos, az az, hogy eddig még nem született olyan definíció, amely az összes, idetartozónak tekintett jelenségre érvényes volna, s nem született meg a populizmus átfogó elmélete sem. Pedig a definícióknak se szeri, se száma. Egyebek mellett az említett orosz kutató könyve, magyarul pedig *Bozóki András* és *Sükkösd Miklós* színvonalas (de aktuálpolitikai leegyszerűsítést is tartalmazó) tanulmánya (1992) mutat be ezekből egy sort. Számos kutató úgy véli, hogy a populizmus az átalakulásban lévő társadalmak jelensége, sokan a megkésett fejlődéssel és a megkésett-ség leküzdésére való igyekezettel hozzák kapcsolatba. Az amerikai *David Apter*, aki a fejlődő országok majdnem minden ideológiai és politikai irányzatát populistának tartja, a „predemokratikus” jelzővel jellemzi ezeket, míg a holland *Willem Wertheim* a hagyományos patrónus–kliens viszony meglétét emeli ki. Az argentin *Torcuato di Tella* szerint a populizmusban az elit lázad a tömegmozgalom hullámát meglovagolva, a status quó-t megkérdőjelezve, míg a marxista (és ugyancsak argentin) *Ernesto Laclau* úgy véli, hogy „a populizmus legmagasabb formája a szocializmus”. A marxizmus úgynevezett klasszikusai s nyomukban *Vladimir Khoros* is a kispolgári rétegekhez kötik a populizmust. *Peter Wiles* több helyütt idézett véleménye szerint a populizmus lényege az a feltevés, amely szerint „az érték a túlnyomó többséget alkotó egyszerű emberekben és az ő kollektív hagyományaikban rejlik”. Némelyek az egyetlen témára összpontosító, ún. *one issue* típusú áramlatokkal azonosítják a populizmust, mások éppen ellenkezőleg, olyan politikai stílusnak tartják, amely bármiféle eszmeáramlatnak megadhatja a megjelenési módját.

Ebből a néhány hivatkozásból is látható, hogy a meghatározáskísérletek ugyanolyan sokfélék, és gyakran ugyanúgy ellentmondanak egymásnak, mint amilyen parttalan és ellentmondásos a meghatározni kívánt jelenségcsoport. A már említett *Margaret Canovan* elmélyült vizsgálódások után jutott arra a következtetésre, hogy az összefüggő populizmus-elmélet kidolgozása nem lehetséges a szóban forgó jelenségek sokfélesége, szisztematikus logikai kapcsolódásaik teljes hiánya

miatt. Alternatívaként a fenomenológiai megközelítést ajánlja, a populizmusnak nevezett jelenségek előfeltevés-mentes leírását, és a konkrét jelenséghez igazodó vizsgálati módszereket. Ha a „populista” szó történeti jelenségre utal, akkor történeti módszerek kívánatosak, ha társadalmi jellegre, akkor szociológiaiak, ismét másként kell foglalkozni a populizmussal mint politikai vagy morális problémával és így tovább. Canovan a zűrzavarban való eligazodásra egy hétrészes tipológiát ajánl, amelynek első három típusa – a farmerradikalizmus, az intellektuális agrárszocializmus és a parasztmozgalmak csoportja – szociális mozgalmakra utal, míg a további négy – a populista diktatúra, a populista demokrácia, a reakciós populizmus és a politikusi magatartás populizmusa – az ún. politikai populizmus válfajait alkotja. Ezek a típusok a legváltozatosabb módon keveredhetnek és kapcsolódhatnak össze egymással, különféle populista *szindrómákat* képezve.

Az angol politológusnő tipológiáját persze lehet vitatni, ő maga is pontosította már azt egy 1991-es előadásában. Úgy gondolom azonban, hogy ajánlatával mindenképpen nagyon fontos lépést tett, amelyet hasznos volna másoknak is követniük: a meddő elméleti próbálkozások, kirekesztő-értékelő definíciók helyett a konkrét leíró-elemző munkát állította előtérbe. Az általa végrehajtott szemléleti fordulat implicite azt a felismerést tartalmazza, hogy a populizmus egységes és egyetemes irányzatként való azonosítása azért nem lehetséges, mert ez az irányzat – különösen mozgalmi és ideológikus formájában – a többieknél jobban függ a konkrét, helyi vagy nemzeti sajátosságoktól. Helyesebb tehát önkörükben – de az egyetemes emberség elvont értékeszményének alárendelten –, illetve szűkebb vonatkozásaikban jellemezni a populizmusnak nevezett jelenségeket, s az egyik típusnál kialakult értékítéletet nem vinni át automatikusan egy másik típusra. Így lehet eljutni az egymáshoz közel álló típusok közös értékeléséhez, az általánosítás egy magasabb szintjére. Canovan 1991-es előadása a „politikai stílus” kategóriájába tartozó populizmusok együttes jellemzését valósítja meg, és azt bizonyítja, hogy az ilyen populista megnyilvánulások a demokrácia alkati hiányosságaiból fakadó, elmaradhatatlan, újra meg újra felbukkanó jelenségek (Canovan 1991).

A „populizmus” kifejezés folytonos gyanúba keverése, a „populista veszély” állandó emlegetése egyáltalán nem alkalmas a demokráciát esetleg tényleg fenyegető veszélyek csökkentésére. Sajnálatosan alkalmas viszont arra, hogy a közvéleményben hátrányosan befolyásolja annak a magyar népi mozgalomnak a megítélését, amelynek épp a demokratikus centrumába tartozó kiválóságai használták mozgalmuk megnevezésére a „populista” jelzőt. Éppen azok a magyar írók, gondolkodók – köztük Kovács Imre –, akiknek a demokrácia iránti következetes hűségét még a magyar népi mozgalom legfurfangosabb kritikussai sem szokták kétségbe vonni.

Jó lenne, ha a populizmus külhoni értelmezéseinek összevisszasága nem nyújtana ösztönzést a fogalommal való, semmilyen hazai viszáéléshez.

HIVATKOZÁSOK

- Borbándi Gyula 1993. Fogalomzavar a populizmus körül. *Forrás*, február, 56–66.
- Bozóki András–Sükösd Miklós 1992. Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ*, augusztus, 100–112.
- Canovan, Margaret 1981. *Populizmus*. New York and London
- 1982. Two Strategies for the Study of Populism. *Offprint from Political Studies*, (vol.) XXX, 4, 544–552. Oxford
- 1991a *Populism as the Shadow of Democracy*. (Kézirat.)
- 1991b A populizmus változatairól. *Életünk*, december, 1117–1123. (A *Populism* című monográfia záró fejezete. Gyurác Ferenc fordítása.)
- Dolbeare, Kenneth M.– Patricia Dolbeare 1976. *American Ideologies*. Chicago 1976.
- Goodwyn, Lawrence 1978. *The Populist Moment*. New York
- Gyurác Ferenc 1991. Igazi populisták. A múlt század végi amerikai farmermozgalom. *Életünk*, december, 1108–1116.
- 1992. A „populizmus” értelmezéseiről. *Hitel*, szeptember, 32–43.
- Hicks, John D. 1955. *The Populist Revolt*. Minneapolis
- Hofstadter, Richard 1965. *The Age of Reform*. New York
- Khoros, V. 1984. *Populism: Its Past, Present and Future*. Moscow
- Molnár Tamás 1992. A populizmus mindig újjáéled. *Hitel*, január 22. 12–13.
- Tamás Gáspár Miklós 1992. „...ahogyan az ember forgószélben viselkedik...” Széchenyi Ágnes interjúja. *Valóság*, október, 78–92.
- Woodward, C. Vann 1991 (1968) The Populist Heritage and the Intellectual. 146–166. In: C. Vann Woodward: *The Burden of Southern History*. Revised Edition. Baton Rouge and London
- 1984. A populizmus jelentése és természete. *Világtörténet*, 2, 95–101. (A magyar változat Raáb György munkája.)

PÁRTOK ÉS VÁLASZTÓK

A *Politikatudományi Szemle* Gázsó Ferenc és Gázsó Tibor tanulmányának közlésével folyóiratunk olyan vita-, illetve tanulmány-sorozatot kíván indítani, amelyben elméleti, módszertani, összehasonlító és más elemző aspektusokból járja körül a választói magatartás és a pártpreferenciák témakörét. A témának az 1994-es magyarországi országgyűlési választásokon túlmutató jelentősége van a magyar politikatudomány továbbfejlesztése szempontjából, ezért a történeti, jogi, szociológiai és statisztikai megközelítések sokféleségét szeretnénk felvonultatni, amelyek közvetve mindenképpen – esetenként akár közvetlenül is – polemizálnak egymással, elősegítve ezzel a pártpreferenciák és a választói magatartás kutatásának minél adekvátabb megismerését.

GAZSÓ FERENC–GAZSÓ TIBOR

Választói magatartás és pártpreferenciák Magyarországon

A választói magatartás várható alakulásának kifürkészése, az esélyek mérlegelése egyre intenzívebben foglalkoztatja az új parlamenti választásokhoz közeledő pártokat és a politizáló közvéleményt. Prognózisban nincs hiány, hiszen a napi sajtó, a politikai publicisztika, a szakértői és laikus jóslatok imponálóan gazdag választékot kínálnak. Az empirikus forrás rendszerint a személyes tapasztalás, a képzelőerő, a kombinációs képesség, jó esetben az ismétlődő közvélemény-szondázások adatsorainak mérlegelése.

Valójában a hazai társadalomkutatás rendkívül szegényes ismeretekkel rendelkezik a választói magatartást alakító hatásrendszerekről, az aktuális orientációk mögöttes háttéréről, a pártokhoz fűződő állampolgári viszony jellegzetességeiről, a pártkötődések mélységéről és motívumairól, az orientációk módosulásának mértékéről, okairól stb. Ennélfogva a valamennyire is megalapozott prognóziskészítésnek még nem halmozódtak fel a nélkülözhetetlen információs feltételei. Nem bővelkedünk olyan kutatásokban, amelyek a véleményvizsgálat sztereotíp kérdésfeltevéseit meghaladva kísérik meg a választói magatartás jelenségkörének megismerését. A jelen tanulmány elsősorban az MTA Politikai Tudományok Intézete és Szociológiai Intézete keretében 1989 óta évenként – legutóbb 1992 decemberében – végzett országos reprezentatív felvétel másodelemzésére támaszkodik. Az évenként 1200 megkérdezettre vonatkozó minta nemre, életkorra, lakóhelyre és iskolai végzettségre nézve reprezentálja az ország felnőtt népességét.* A továbbiakban – amennyiben az ettől való

* A szerzők ezúton mondanak köszönetet Bruszt László és Simon János kutatásvezetőknek, akik az empirikus felvétel másodelemzését lehetővé tették.

eltérésre külön nem hívjuk fel a figyelmet – e vizsgálat eredményei alapján végezzük elemzésünket. A rendelkezésre álló reprezentatív empirikus vizsgálat eredményei alapján elsősorban a választói magatartás és a megfigyelhető pártpreferenciák néhány szociológiai mozzanataról kívánunk képet alkotni. Itt kell megemlítenünk, hogy elemzésünk célja elsősorban és leginkább az, hogy megpróbáljuk legalább részben meghatározni azokat a feladatokat, amelyeket a jövőben folytatandó hasonló tárgyú kutatásoknak – a pontosabb és részletesebb információk megszerzése érdekében – el kell végezniük. E kutatások tervezésekor természetesen folyamatosan alkalmazkodni kell az állandóan változó társadalmi és politikai háttér módosulásaihoz, tehát nyilvánvalóan nem lehetséges valamiféle „biztos recept” alapján egy standard kutatási modell felépítése. Rendkívül lényeges azonban, hogy e kutatások képesek legyenek széleskörűen megragadni a változás folyamatait, ne csupán az elmúlt években megszokottá vált, amúgy is igen szegényes és megbízhatatlan információt szolgáltató „standard változók” (politikusok népszerűsége, pártok választási rangsora stb.) alakulását kísérjék figyelemmel.

A VÁLASZTÓI MAGATARTÁS SZOCIOLÓGIAI HÁTTERÉRŐL

A választói magatartás egyik markáns jellegzetessége hazánkban a választói passzivitás. Szociológiai tény, hogy a választópolgárok jelentős része konzekvensen távol marad a választásoktól. Az 1990 tavaszán lezajlott választások első fordulójában a választópolgárok csaknem egyharmada, a döntő, második fordulóban pedig több mint fele maradt távol az urnáktól. Azóta növekvő passzivitást tapasztalhatunk: közismert, hogy az 1990 szeptemberében megtartott helyhatósági választásokon a részvétel mindössze 30 százalékos volt, az időközi parlamenti és helyhatósági választásokat pedig az alacsony részvétel miatt rendre ismételni kellett. Közismertek a közvélemény-kutatások azon adatai is, amelyek a választási szituációhoz nem kötődő állampolgári vélekedéseket tükrözik, és általában 50 százalék feletti biztos részvételt valószínűsítenek. Ezzel egybevágnak az általunk elemzett empirikus felvétel adatai is.

1. táblázat

Választói szándék nemek szerint (százalékos megoszlás)

Választói szándékok	Férfiak	Nők	Összesen
Határozott részvétel	58,6	54,2	56,1
Bizonytalan részvétel	15,3	15,5	15,4
Túlnyomóan elzárkózó	5,7	8,3	7,2
Egyértelműen elzárkózó	19,6	21,0	20,4
Ismeretlen	0,8	1,0	0,9
Összesen	43,1	56,9	100,0

A közölt adatok arra engednek következtetni, hogy az állampolgárok többsége – nagyjából az első szabad választásokhoz hasonló aránya – jelenleg is élni kíván állampolgári jogával. Hogy ezek a kijelentések mennyire prognosztikai értékűek, azt nehéz egyértelműen minősíteni, hiszen – az egybehangzó nemzetközi és hazai tapasztalatok szerint – a feltételezett szituációra vonatkozó választópolgári kijelentések és a valóságos választói magatartás feltűnően távol eshetnek egymástól. Ezúttal azonban nem a prognóziskészítés lehetőségeit kívánjuk firkészni, hanem a rendelkezésre álló empirikus adatok alapján a választói magatartás demográfiai-szociológiai összefüggéseit és néhány más olyan faktort kívánunk szemügyre venni, amelyek feltehetőleg erőteljesen befolyásolják az állampolgárok választói magatartását. Elsőként néhány demográfiai és társadalmi változó differenciáló hatását vesszük szemügyre.

Nemek és generációk

A nemek szerinti tagoltság – mint azt az 1. táblázat adatsora is szemlélteti – csupán enyhe differenciáló hatást sejtet. A férfiak valamivel nagyobb arányban nyilvánítanak részvételi hajlandóságot, mint a nők. Az ingadozó, bizonytalan magatartással jellemezhető arányában azonban a két nem között nincs számottevő különbség.

A választói magatartás generációs metszete viszont szembetűnő különbségeket mutat. A fiatal nemzedékhez tartozók (30 évesnél fiatalabbak) körében jó 10 százalékkal kevesebb a részvételi hajlandóságot nyilvánítók aránya, mint a szülői nemzedékhez, illetve a nagyszülők generációjához tartozók körében. Míg a fiataloknak csaknem egyharmada a választói passzivitást preferálja, a szülők körében ez az arány csak mintegy egynegyed. Az adatokból kiténik az is, hogy a fiatal nemzedék bizonytalanabb, mint az idősebb korosztályokhoz tartozók. Az előbbieknél csaknem egynegyede nem alakított ki semmiféle tartósnak tűnő magatartást a választói magatartást illetően, és véleménynyilvánításukat is a szituativitás jellemzi. A képlékeny magatartással jellemezhető csoportja a szülői nemzedék körében mindössze 10, a nagyszülők csoportjában pedig 11 százalék. Az empirikus eredmények tehát arra engednek következtetni, hogy a generációs tagoltság sajátos módon differenciálja a választói magatartást. A szülők és a nagyszülők nemzedékének aktivitásigényét a részvételi arányban megnyilvánuló nagymérvű hasonlóság (stabilitás) jellemzi, ezzel szemben a fiatal nemzedék választói magatartását elsősorban a bizonytalanság és az elzárkózásra való hajlam uralja.

Települési környezet

Számottevően befolyásolja a választói magatartást a lakóhelyi környezet, a településtípus jellege is. A részvételi hajlandóság a fővárosban a legmagasabb (66,9%). Ettől lényegesen különbözik a vidéki váro-

sokban élő választók magatartása és egészen sajátos szerkezetet mutat a részvételi szándék a községekben élők körében. A vidéki városokban élő állampolgárok 57 százaléka, a falun élőknek mindössze 42 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a következő választáson élni kíván választói jogával. Másfelől az elzárkózás, a passzivitás határozott szándékával jellemezhető aránya a fővárosban 20,4 százalék, a vidéki városokban 26,1 százalék, a községekben viszont meghaladja az egyharmadot.

Iskolázottsági, műveltségi dimenzió

Az előzőekben bemutatott demográfiai-társadalmi faktoroknál jóval erőteljesebb hatótényezőnek tűnik az iskolázottsági-műveltségi dimenzió, továbbá a vele részben összefonódó társadalmi státusz. Az iskolázottsági-műveltségi szint differenciáló hatásait az alábbi adatok érzékeltetik.

2. táblázat

Iskolázottság és választói magatartás (százalékos megoszlás)

Választói típusok	8 általános alatt	Befejezett ált. isk.	Középiskola	Főiskola, egyetem
Határozott részvételi szándék	48,7	48,3	61,6	77,6
Bizonytalan	11,8	17,0	15,3	13,5
Elzárkózó	39,5	32,8	23,2	8,4

Az iskolázottsági szint mentén kirajzolódó különbségek szembeütőek. A kulturális tőkét birtokló értelmiségi csoportok körében mindössze 8 százalék nem kíván élni a hatalmi elit kiválasztásában való aktív részvétel lehetőségével, míg ez az arány a legkevésbé iskolázott csoporthoz tartozók körében csaknem 40 százalék. A kutatási eredményekből az a kép rajzolódik ki, hogy a műveltségi színvonal a választói magatartást rendkívül erőteljesen befolyásolja. Az összefüggés voltaképpen nem meglepő, hiszen a kulturális dimenzió sok más vonatkozásban is alapvető faktora a társadalmi differenciálódásnak. Az adatok részletesebb vizsgálatából kitűnik az is, hogy a felsőfokú végzettségűek magatartását a társadalmi státusz külön is erőteljesen befolyásolja. A vezetői státuszt betöltő diplomások választói aktivitásigénye jóval erőteljesebbnek tűnik, mint a beosztott szakértelmiségé. A vezetői pozíciókat birtoklók 76 százalékaival szemben a beosztott szakértelmiségieknek csupán mintegy kétharmada nyilvánít határozott részvételi szándékot. Ugyanakkor az iskolázatlan társadalmi csoportok (a választópolgárok mintegy kétötöde) határozottan elzárkózó, passzív magatartást nyilvánítanak.

Társadalmi státusz

A vizsgált adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt pozícióra vonatkozó önreflexió és a választói magatartás között igen szoros kapcsolat áll fenn. Az egyén saját társadalmi státuszára vonatkozó megítélése és a részvételi szándék lineárisan pozitív, vagyis minél magasabb az egyéni státusz-helyzet értékelése, annál nagyobb az aktív választói magatartás valószínűsége. Ugyancsak erős hatótényezőnek tűnik a státusz-helyzet süllyedésétől való félelem is. A megkérdezettek között a határozott részvételi szándék lényegesen alacsonyabb volt azok körében, akik úgy vélekedtek, hogy munkahelyük esetleges elvesztése után nehezen találnának munkát, szemben azzal a csoporttal, melynek tagjai saját elhelyezkedési esélyeiket pozitívan ítélték meg. Mivel a vizsgálat adatai szerint a társadalmi státusz szerinti önbesorolást legerősebben az iskolázottsági szint befolyásolta, nem meglepő, hogy a 3. táblázatban felsorolt változók közül a „Társadalmi státusz” és az „Iskolázottság” áll a legszorosabb korrelációs kapcsolatban a választói magatartással, még hozzá a két változó közel azonos mértékben. További kutatások számára kézenfekvőnek tűnő feladat tehát – többek között – a társadalmi státusz szerinti önbesorolást motiváló tényezők lehetőség szerint minél pontosabb bemérése.

3. táblázat

Néhány változó és a választói magatartás közötti korrelációs kapcsolatok

	r	eta	b	c
Település	.12	.12	.12	.11
Nem	.04	.04	.04	.04
Életkor	-.03	.07	.04	.04
Iskolázottság	-.21	.21	.17	.15
Társad. státusz *	-.18	.20	.17	.12
	N=1181	N=1181	N=1181	N=1181

* A „Társadalmi státusz” változót a kérdőív „Milyen társadalmi rétegbe sorolja önmagát?” kérdésére adott válaszok határozzák meg. A kérdésre adható válaszok: „munkás”, „alsóközép”, „felsőközép”, „felső”.

VÁLASZTÓI MAGATARTÁS ÉS POLITIKAI ÉRDEKLŐDÉS

Természetesen elhibázott lenne a választói attitűdök különbözőségét csupán a társadalmi státusz, az iskolai végzettség, a létviszonyok, tehát az ún. objektív ismérvek hatásrendszerére visszavezetni. Bár az összefüggés kétségtelen, a választói magatartást számos más olyan tényező is alakítja, amely nincs közvetlenül összefüggésben az előzőekben vizsgált demográfiai és társadalmi faktorokkal. A következők-

ben a választói magatartás néhány szubjektív mozzanatát vesszük szemügyre. Elsőként a politikai érdeklődés és a választói magatartás összefüggését vizsgáljuk.

4. táblázat

Politikai érdeklődés és választói magatartás (százalékos megoszlás)

Választói típusok	Érdektelen, közömbös	Kevésbé érdeklődő	Közepesen érdeklődő	Erősen érdeklődő
Egyértelműen aktív	31,4	52,8	68,5	84,4
Bizonytalan	14,2	20,8	15,2	8,1
Passzív, elzárkózó	54,4	26,4	16,3	7,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Az adatok a politikai érdeklődés és a választói aktivitás-passzivitás rendkívül szoros összefüggésére mutatnak. A politika iránt egyáltalán nem érdeklődő, közömbös állampolgároknak kevesebb mint egyharmada, míg az erős érdeklődéssel jellemezhetőeknek több mint négyötöde kíván aktívan részt venni a hatalmi elit kiválasztásában. Más kérdés, hogy az aktív és érdeklődő állampolgárok csoportjába a választásra jogosultaknak alig egytizede (12,6%) tartozik, míg a minden szempontból passzív érdektelenek a választópolgároknak mintegy egynegyedét reprezentálják. A politikai érdeklődés és a választói aktivitás szoros összefüggése szociológiai tény. Természetesen nem arról van szó, hogy a politikai érdeklődés tökéletesen behatárolná a választói magatartást, illetve a választói magatartás meghatározó módon alakítaná a politikai érdeklődés szintjét. Egyértelmű részvételi hajlandósággal ugyanis nem csupán azok az állampolgárok jellemezhetőek, akik többé-kevésbé fejlett politikai érdeklődést mutatnak, hanem azoknak egy része – csaknem egyharmada – is, akik tökéletesen érdektelenül, közömbösen viselkednek a politikai történések iránt. Nagy kérdés, hogy ez utóbbiak esetében a részvételi hajlandóságot voltaképpen mi motiválja. Miként talányos az is, hogy a tájékozatlan és érdeklődéshiánnyal jellemezhető állampolgár mire alapozza választói döntését. Ezeknek az összefüggéseknek a feltárása további kutatások feladata lehet. Ezúttal nincs kielégítő magyarázat arra az összefüggésre sem, hogy a politika iránt erőteljesen érdeklődő állampolgárok meghatározott csoportja miért nem kívánja a politika iránti érdeklődést választói aktivitással egybekapcsolni. Feltételezhető, hogy az említett csoporthoz tartozók magatartását a politikai rendszerrel, illetve az új hatalmi elit teljesítményével való elégedetlenség motiválja. Hogy ez az összefüggés megalapozottan feltételezhető, azt a kutatások további eredményei is megerősítik. Kiderült például, hogy a kormányzat vagy a pártok teljesítményének állampolgári megítélése önmagában is igen erőteljesen befolyásolja a választói magatartást. Azok az állampolgárok, akik úgy találják, hogy a rendszerváltás eddigi menetében az új hatalmi elit gyenge teljesítmé-

nye miatt romlott az ország helyzete, kisebb mérvű aktivitásigénnyel jellemezhetők, mint azok, akik a hatalmi elit teljesítményét pozitívan ítélik meg. Az utóbbi csoporthoz tartozók kétharmada, míg az előbb említetteknek alig a fele sorolható a stabil részvételi szándékot nyilvánítók köréhez.

Hasonló különbségek figyelhetők meg a saját társadalmi-egzisztenciális helyzet alakulásának szubjektív minősítése mentén. Azok a választópolgárok, akik a társadalmi változások veszteseinek tekintik magukat, elégedetlenségüknek passzív választói magatartással is nyomtatékot kívánnak adni. A rendszerváltozás individuális hatásainak és következményeinek pozitív vagy negatív minősítése tehát önmagában is erőteljesen befolyásolja a választói magatartást.

A VÁLASZTÓI MAGATARTÁS ÉS A DEMOKRÁCIA INTÉZMÉNYEINEK ÉRTÉKELÉSE

Kitüntetett figyelmet kelthet a demokratikus intézményekhez fűződő állampolgári értékelő viszony hatása a választói magatartásra. E vonatkozásban az empirikus felvételek elemzéséből leszűrhető tapasztalat az, hogy a demokratikus intézmények iránti bizalom, illetve a velük szembeni bizalmatlanság szembetűnően modifikálja a választói magatartást. Az adatok egyértelműen mutatják, hogy a kormány, a parlament, az érdekképviseltek vagy a parlamenti pártok működésének negatív megítélése szignifikánsan befolyásolja a választópolgárok részvételi szándékát. Az említett intézményekkel szemben bizalmatlan választópolgároknak mindössze kétötöde kíván a választásokon részt venni, míg a demokratikus intézményekben túlnyomóan megbízó állampolgároknak (a választópolgárok mintegy 17%-a) kétharmadnegyötöde kíván élni választói jogával. Az összefüggések részletesebb vizsgálatából kitűnik az is, hogy a szavazói aktivitás-passzivitás formálódását a pártok teljesítménye, pontosabban a teljesítmények állampolgári megítélése befolyásolja a legerőteljesebben.

Az előbbinél kisebb hatóerejű, ám semmiképpen nem elhanyagolható a demokratikus intézmények társadalmi jelentőségének (szükségességének) állampolgári minősítése, más szóval a demokratikus politikai berendezkedésre vonatkozó állampolgári értékítélet. A szóban forgó intézmények konkrét működésével, teljesítményével szemben nagymérvű állampolgári elégedetlenség tapasztalható, ám ez egyelőre nem kapcsolódik egybe a demokratikus intézményrendszer elvi elutasításával. Az elégedetlenséget tehát nem antidemokratikus attitűdök táplálják, hanem az intézmények teljesítményhiánya. Az állampolgárok túlnyomó többsége (80–85%-a) egyértelműen elfogadja és támogatja a többpártrendszerre épülő pluralista demokrácia intézményeit. Ebből azonban nem következik szükségképpen, hogy a pluralista demokráciával adekvát, aktív választói magatartás célszerűségét is felismerik. Valójában a demokrácia igenlése – úgy tűnik –

önmagában kevésbé alakítja a választói magatartást, különösebben nem serkenti az állampolgári aktivitást. Bizonyos összefüggés ez esetben is kimutatható: nevezetesen a demokratikus társadalmi berendezkedést elutasítók körében (a választópolgárok 13%-a) jóval nagyobb a választói passzivitást preferálók aránya (40%), mint a demokratikus berendezkedést igénylő állampolgárok csoportjában (24%).

Választói magatartás és tagsági viszony

Tulajdonképpen nem meglepő, mégis figyelemre méltó, hogy a volt állampárt tagjait jóval magasabb választói részvétel-igény jellemzi, mint a korábbi pártonkívülieket. Azok az állampolgárok, akik tagjai voltak az MSZMP-nek (a felnőtt népesség mintegy 14%-a), kiemelkedően magas részvételi igénnyel jellemezhetők. Körükben 71 százaléknál magasabb a határozott részvételi szándékkal jellemezhetők aránya. A politikai pártokhoz kötődő tagsági viszony egyébként ma is jellegetesen alakítja a választói magatartást. A felnőtt népesség kb. 2,5 százaléknál magasabb a mostani párttagok mintegy 65 százaléka sorolható az aktív szavazói magatartást preferáló állampolgárok csoportjába.

Kitapintható a korporációkhoz kötődő tagsági viszony szavazói aktivitást serkentő hatása is. A kapcsolat azonban nem túlságosan erős, s főként abban nyilvánul meg, hogy a kiforrott részvételi szándékkal rendelkezők aránya a szakszervezeti tagok körében magasabb, mint az ilyen tagsági viszonytal nem rendelkezők csoportjában, illetve a népesség egészére jellemző arányoknál jóval kevesebb azok száma, akiknek határozott szándéka, hogy távol tartják magukat a választásoktól. Mindkét irányban néhány százalékos eltérés mutatkozik, tehát az empirikus adatokból végeredményben az a konzekvencia szűrhető le, hogy a korporációkon kívül maradó állampolgárokat is kevésbé érdekli a választási eredmények állampolgári befolyásolásának lehetősége, mint a tagsági viszonytal rendelkezőket.

Rejtett dimenziók

Az eddig elemzett dimenziók mentén kirajzolódó eltéréseket elhamarkodott lenne a háttérüket alkotó attitűdök és beállítódások ismerete nélkül interpretálni. A választói magatartás szubjektív háttérének felderítése további vizsgálatokat és elemzést igényel. Két feltevés azonban a rendelkezésre álló empirikus ismeretek alapján is megközelíthető. Egyfelől arra következtethetünk, hogy a választói magatartás, pontosabban a választók szándékainak tapasztalt differenciáltsága az állampolgári tudatosság, a politikai kultúra eltérő fejlettségével függ össze. Másrészt a részvételi szándékot – feltehetőleg – igen erőteljesen formálja a rendszerváltozás eddigi menetének rétegsajátos tapasztalata. Az aktivitásigény ugyanis szorosán összefügg azzal,

hogy az állampolgárok miként vélekednek az elmúlt években bekövetkezett társadalmi változásokról, a rendszerváltozás hatásairól és következményeiről. A nagy vesztesek – a közvélekedés szerint is – a fizikai dolgozó rétegek, elsősorban a szakképzetlen munkások, akiknek egzisztenciája kétségbeejtően megingott, többségük életnívója mélyen a létminimum alá süllyedt, ráadásul éppen a képzetlenség miatt elvesztették munkaerőpiaci esélyeiket is. Az élethelyzetből fakadó kilátástalanság, a belátható perspektíva hiánya mély csalódottságot kelt és a társadalmi intézményektől való elfordulásra ösztönöz. Ennek alapján megkockáztatható az a feltételezés, hogy a választói passzivitás legfőképp a társadalmi elégedetlenség, az állampolgári kritika demokratikus keretbe illesztett megnyilatkozása.

NÉHÁNY TAPASZTALAT ÉS KÖVETKEZTETÉS

Miként a fentebb vázoltakból kitűnik, a választói magatartást a társadalmi státusszal és a léthelyzettel összefüggő számos tényező alakítja. A társadalmi réteghelyzet, az iskolázottsági szint, a generációs tagoltság és a településföldrajzi sajátosságokhoz kötődő társadalmi különbségek egyaránt szignifikánsnak nevezhető módon differenciálják a választói magatartást. Semmiképpen nem érvényesül azonban valamiféle mechanikus leképeződése sem a társadalmi státuszhelyzetnek, sem az objektív létviszonyokat jellemző dimenziók együttes hatásának. Valójában e hatótényezők maguk is átszűrődnek az egyénekre jellemző politikai attitűdök, értékelések és orientációk rendszerén, s azok által módosítottan érvényesítik differenciáló hatásukat. Nincs tehát valamiféle közvetlen megfelelés a társadalmi léthelyzet, az azt kifejező státusz, a társadalmi rétegződés és tagoltság, illetve a választói magatartás között. Éppen ezért megkülönböztetett figyelmet érdemel a választói viselkedés motívumrendszere, kitüntetetten az egyénre jellemző politikai érdeklődés, beállítódás- és aktivitásigény tartalma és fejlettségi szintje. Úgy tűnik azonban, hogy a választói aktivitást és passzivitást nem csupán a politikai orientációk, az értékek és a szubjektív érdeklődés motiválják, hanem az adott politikai rendszer egyéni és társadalmi elfogadottságának, tehát a szociológiai értelemben vett legitimációnak az állapota is.

Az empirikus adatokból egyértelműen kirajzolódik a választói magatartás erőteljes összefüggése az adott hatalmi-uralmi szisztéma működésének állampolgári reflektálásával. Mérsékli az állampolgári aktivitás-igényt és részvételi szándékot az olyan szituáció, amikor az állampolgár, illetve a társadalmi közvélemény túlnyomó része – egyéni és társadalmi tapasztalatok alapján – egyértelműen vagy túlnyomóan negatívan ítéli meg a működő politikai rezsim teljesítményét. Ha az állampolgár vagy az állampolgárok nagy csoportjai elégedetlenek a hatalmi intézmények és döntési szférák működésével, akkor ezt az elégedetlenségüket a választói passzivitás szándékának

kinyilvánításával is kifejezik. Ilyenformán a passzív vagy aktív választói magatartás és az erre vonatkozó közvélekedés egyrészt a társadalmi közérzet egyik mérhető megnyilatkozási módja, másrészt a választói részvételi szándékokat erőteljesen befolyásoló és differenciáló faktor. E tényező súlyát és szerepét jól tükrözi az a tény, hogy az adott hatalmi-uralkodó rendszer teljesítményével elégedetlen állampolgárok jelentős része választói passzivitással, a részvételtől való elzárkózással jellemezhető. Történetesen abban az esetben is, ha az állampolgár egyébként erősen érdeklődik a politikai kérdések iránt és elvileg igényt tartana a politikai döntések valamint befolyásolására, tehát az aktív társadalmi-politikai cselekvésre.

A rendelkezésre álló kutatási adatok alapján a különböző hatótényezők konfigurációját, egymásba kapcsolódását illetően megkockáztatható az a hipotézis, hogy a választói magatartást elsősorban és közvetlenül a politikai rendszer működésének és teljesítményének, a kormányzat, a parlament és a politikai pártok állampolgári minőségének jellege befolyásolja. Ha a társadalomban az tapasztalható, hogy az állampolgárok közvélekedését a demokratikus intézmények működésével és teljesítményével szembeni rögzült elégedetlenség uralja, akkor ennek egyenes következményeként számot kell vetni a választói passzivitás megnövekedésével, még abban az esetben is, ha történetesen az elégedetlen állampolgárok egyébként pozitívan ítélik meg a pluralista demokráciát mint társadalmi-politikai rendszert, s ennek megfelelően egyértelműen igénylik a parlamentáris demokráciát, a versengő többpártrendszert stb., illetve, ha az általános politikai magatartást nem a politikával szembeni passzivitás és közöny, hanem éppen a kifejezett és permanens érdeklődés, a tájékozódás és a részvétel, tehát a társadalmi folyamatok befolyásolásának igénye jellemzi.

Mindehhez hozzátartozik az a tapasztalat is, hogy az adott politikai rendszerben a választási részvételen kívül mennyiben nyílik mód az állampolgárok számára a hatalmi-politikai működés, a politikai döntések valamint befolyásolására. Ha az a tapasztalat rögzül – miként azt Magyarországon megfigyelhetjük –, hogy az állampolgárok abszolút többsége a részvétel, az állampolgári befolyásolás lehetőségét a nullával azonosnak minősíti, akkor ez a tapasztalat erőteljesen átsugározhat a részvételt illető állampolgári döntésre is. E rögzült passzivitás nehezen törhető át a választói jog négy évenként kínálkozó gyakorlásával.

Ezen a ponton voltaképpen átfogó konzekvenciához érkezünk: a választói aktivitás és passzivitás állapota elsősorban a demokratikus létformák fejlettségének függvénye. Ha egy társadalomban fejletlen a kollektív cselekvés intézményrendszere, ha a korporációk, a mindennapi érdekkifejezés és érdekérvényesítés intézményei az állampolgárok lokális környezetében sem működnek kézzelfogható eredményességgel, ha az öntevékeny állampolgári kezdeményezések, a demokrácia ún. kis körei alig éledeznek, akkor voltaképpen olyan

situációról beszélhetünk, amely elsősorban a passzivitás kialakulásának és rögzülésének kedvez, amely tehát azt a tapasztalatot sugallja és rögzíti, hogy a társadalom egészétől elkülönült hatalmi-uralmi rendszer, és a döntést hozó hatalmi elit cselekvése állampolgári részvétellel számottevően nem befolyásolható.

A választói aktivitás-igény tehát rendkívül tág szociális mezőbe illeszkedik, amelyben az egyének társadalmi tapasztalatának és léthelyzetének szinte áttekinthetetlenül gazdag szövevénye működik. Úgy tűnik azonban, hogy az adott társadalmi szituációt jellemző hatalmi-politikai működés tapasztalatokon nyugvó állampolgári megítélése, tehát a rendszer teljesítményével való elégedettség vagy elégedetlenség minden más tényezőnél erőteljesebben befolyásolja a választói magatartást. Hazánkban az állampolgárok túlnyomó többsége a rendszerváltás eddigi menetének és történéseinek társadalmi és egyéni hatásait és következményeit egyaránt alapvetően negatívan ítéli meg, és e negatív hatásokat elsősorban a hatalmi elit, a politikai pártok, a parlament és a kormányzat teljesítményhiányával hozza összefüggésbe, tehát igazából a kormányzóképeség hiányát rója fel. Úgy tűnik, igen sokan mindaddig nem látják értelmét az aktív választói magatartásnak, amíg nem mutatkozik vonzó alternatíva a mostani kormányzó elittel, illetve az elit által képviselt programokkal szemben. Ebből az a hipotézis következik, hogy az aktivitás-igény elmúlt években tapasztalható csökkenése abban az esetben fordulna meg, ha a politikai cselekvők körében megjelenének olyan hiteles, új elitcsoportok, amelyek az állampolgárok többségének igényeivel és törekvéseivel megegyező programkínálatot és hiteles politikai személyiségeket tudnának felvonultatni. A mostani választék a vizsgálatokban tapasztaltaknál sokkal kedvezőbb részvételi szándékot aligha eredményezhet. Ajánlatos azonban tartózkodni az apodiktikus kijelentésektől, hiszen a nemzetközi kutatások egybehangzó tapasztalata szerint az állampolgárok választói magatartása nehezen prognosztizálható, s gyakorta megtörténik, hogy a bizonyosnak tűnő prognózisok is kudarcot szenvednek.

Az elemzésekből leszűrhető metodikai konklúzió lényege pedig az, hogy a választói magatartást szinte számbavehetetlenül sok tényező alakítja. A beható elemzés természetesen képet adhat az egyes hatótényezők relatív súlyáról, kapcsolódásuk típusos konfigurációjáról, s ezáltal minden bizonnyal megalkotható a választói magatartás faktorainak olyan tipizálása, amely értelmezési keretül szolgálhat az empirikusan is megfigyelhető jelenségek leírásához.

A PÁRTPREFERENCIÁK NÉHÁNY VONÁSA

Bár a választópolgárok túlnyomó többsége a hazai pártok tevékenységét negatívan ítéli meg, hiszen a parlamenti pártok iránt a választóknak csupán mintegy 18 százaléka nyilvánít bizalmat, a negatív tapasztalatok azonban – úgy tűnik – még nem ásták alá a pluralista demokrácia egyik alapintézményének, a többpártrendszernek az állampolgári elfogadását. A helyzet paradoxnak nevezhető: miközben a választópolgárok döntő többsége (csaknem 80%-a) egyértelműen igenli a többpártrendszert, egyúttal szembetűnően negatívan vélekedik a hazai pártrendszer működéséről, a pártelitek teljesítményéről. Valójában a parlamenti pártok bizalmi tőkéje igen szegényesnek tűnik, amit az alábbi adatok érzékeltetnek.

5. táblázat

A parlamenti pártok állampolgári megítélése (százalékos megoszlás)

Egyértelműen negatív	37,5
Túlnyomóan negatív	41,2
Túlnyomóan pozitív	16,2
Egyértelműen pozitív	1,4

A túlnyomóan negatív társadalmi közvélekedés hátterét ezúttal behatóan nem elemezzük. Mindössze azokra az egybehangzó kutatási tapasztalatokra kell felhívni a figyelmet, melyek szerint a hatalomváltást követő időben szakadékszerű elkülönülés alakult ki a fent és a lent, a hatalom és az állampolgárok tömege között.

Amikor a már említett, évenként ismétlődő vizsgálat konzekvensen arról érdeklődött, hogy manapság a politikusok milyen mértékben törekednek az állampolgárok igényeinek és véleményének megismerésére, a vizsgálatba vontak alig több mint egyötöde ítélte elfogadhatónak a politikai elit érdekfeltáró, kapcsolatteremtő tevékenységét. A politikusok és a politika túlnyomóan negatív állampolgári megítélését a jelzett kutatás alábbi adatai érzékeltetik.

6. táblázat

A politikusok állampolgári megítélése

Állítások a politikusokról, a politikáról	Egyetértők aránya	
	1990	1992
1. A politikusokban nem szabad teljesen megbízni	64	80
2. A politikusokat csak akkor érdekli az emberek véleménye, ha már nagy a baj	66	67
3. A politikusok csak örülnek, ha az emberek nem szólnak bele az ország ügyeibe	60	72
4. Csak az politizál, aki karrierre törekszik	38	53
5. A pártok csak vezetőik érdekeit szolgálják	44	48
6. Az egyszerű emberek mindig ki vannak zárva a hatalomból	77	82
7. Jobb, ha az ember nem politizál	45	47

Forrás: Simon János: Állampolgár és politika viszonya Magyarországon a „melankolikus forradalom” alatt és után Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, MTA Szociológiai Kutató Intézete 1992. (Kézirat.)

A közölt adatok ismételten szemléltetik, hogy az állampolgárok többsége eleve fenntartásokkal, bizonyos előítéllettel szemléli a pártok és a politikai elit tevékenységét. A jelenség okainak és hátterének kielégítő feltárása további vizsgálódásokat igényel. Ezúttal mindössze az a megállapítás kockáztatható meg, hogy a társadalom általánosan kedvezőtlen közérzete, továbbá a demokratikus közhatalom intézményeinek működési zavarai önmagukban is indokolják az állampolgári elégedetlenséget és a politikusokkal szembeni negatív attitűdöket.

A pártokra vonatkozó értékítéletek azonban semmiképpen nem egyneműek. Az állampolgárok egyre határozottabb pártpreferenciákkal rendelkeznek, s ezért a pártokkal szembeni negatív attitűdök távolról sem azonos mértékben vonatkoznak az egyes pártokra. Igaz, a választók egynegyede lényegében azonosnak tekinti a parlamenti pártokat, nem érzékel lényegi különbségeket. Azonban a választópolgárok több mint kétharmada (71%-a) többé-kevésbé differenciáltan szemléli a pártstruktúrát és – határozott vagy elmosódó – különbségeket lát a versengő pártok között. A választói pártpreferenciákat a kérdőív egy hétfokozatú skálán mérte, ennek átlagértékei alapján a következő kép rajzolható.

7. táblázat

A parlamenti pártok rokonszenv-rangsora* (hétfokú skálán mérve)

	Átlag	N
1. Fidesz	4,9	1043
2. SZDSZ	3,7	995
3. MSZP	3,3	1005
4. KDNP	3,0	996
5. MDF	2,6	1028
6. FKgP	2,5	1029

* A rokonszenv-skálán a legalacsonyabb érték 1 (nem rokonszenves), a legmagasabb érték 7 (nagyon rokonszenves) volt.

A rokonszenv éppúgy lehet felszínes és szituatív kapcsolódás, mint elkötelezett és tartós kötődés a szimpatikusnak nyilvánított párthoz. A rokonszenv-skálából kirajzolódó kép tehát a versengő pártok potenciális szavazóbázisainak egymástól elütő méreteiről ad információkat. Nyilvánvaló, hogy a pártok választási esélye valamilyen mértékben függ a potenciális bázis méretétől (nagyságától), hiszen kézenfekvő, hogy a nagy méretű potenciális szavazóbázis elvileg esélyt jelent arra, hogy az adott párt nagyszámú szavazatot szerezzen. Világos az is, hogy a beszűkült szavazóbázis eleve csökkent a választási esélyeket, tehát a szavazóbázis mérete sajátos esélysavokat jelöl ki a versengő pártok számára.

A feldolgozott empirikus adatok szerint a pártok abban a helyzetben vannak, hogy potenciális szavazóbázisuk jelentős része (45–75%-a) kettő vagy több párt között ingadozik. Az adott párthoz erősen kötődők aránya ugyanis jóval kisebb a rokonszenvet nyilvánítók körénél. Megválaszolhatatlan viszont az a kérdés, hogy a potenciális szavazóbázis méreteit tükröző rangsor egyáltalán alapot ad-e bármilyen prognosztikus kijelentésre a választások kimenetelét illetően. A szociológiai kutatásnak nem is erre a kérdésre kell elsősorban választ adnia, hanem arra, hogy adott társadalmi-politikai szituációban az egyes pártok esélyeit tükröző társadalmi támogatottság milyen szociológiai jellegzetességeket mutat. Ehhez azonban szemügyre kell venni, hogy bizonyos demográfiai és társadalmi változók mentén milyen jellegzetes különbségek rajzolhatók meg a pártok iránti szimpátia, illetve ellenszenv-nyilvánítások mentén. A következőkben néhány változó differenciáló hatását tekintjük át.

8.1. táblázat

*A parlamenti pártok iránti rokonszenv mértéke
néhány demográfiai-társadalmi csoportban (százalékos értékek)**

Demográfiai, társadalmi változók	Fidesz	SZDSZ	MSZP	KDNP	MDF	FKgP
1. Nemek						
– férfi	55,1	31,8	24,9	16,8	12,7	12,1
– nő	60,4	32,2	23,9	20,4	16,0	12,6
2. Település						
– főváros	53,2	40,7	31,2	15,0	19,1	6,0
– vidéki város	60,6	31,8	24,5	18,4	14,4	12,1
– község	52,7	28,0	20,5	18,3	12,6	15,0
3. Nemzedékek						
– 30 év alatt	73,8	39,4	18,0	11,2	12,9	9,0
– 30–39 év	68,0	41,1	24,4	14,3	11,5	12,4
– 40–49 év	62,8	34,3	26,8	18,6	15,3	10,4
– 50–59 év	55,9	28,4	29,6	18,5	14,1	15,9
– 60 fölött	37,6	19,9	22,8	23,6	18,0	14,2
4. Iskolázottság						
– 8 osztály alatt	29,4	18,5	14,4	22,6	12,3	15,1
– 8 osztály	56,5	29,0	22,2	18,4	13,2	16,3
– középiskola	67,4	38,5	27,3	12,6	15,3	7,8
– főiskola, egyetem	70,6	39,9	32,1	22,4	19,6	7,3
5. Társadalmi rétegek						
– vezető I.**	51,3	29,7	29,7	33,4	27,0	8,4
– vezető II.***	65,6	37,6	39,9	9,7	15,1	4,4
– értelmiségiek	71,1	42,2	31,1	21,1	16,6	12,1
– szellemi alkalm.	61,1	35,4	27,6	17,1	15,5	8,7
– szakmunkások	62,0	35,2	21,0	14,1	15,0	12,1
– egyéb fizikai	44,8	24,1	21,5	22,7	11,2	17,8

* A táblázatban feltüntetett százalékos értékek sem sor-, sem oszlopösszegüket tekintve nem egyenlőek 100-zal. Ennek oka a pártok közötti szimpátia-átfedés, vagyis hogy a megkérdezett egyének általában több (átlagosan 2–3) párt iránt nyilvánítottak rokonszenvet. Tehát pl. a „Nemek” kategória „nő” csoportjában a „Fidesz” oszlopban található 60,4-es érték azt jelenti, hogy a megkérdezett nők 60,4%-a találta rokonszenves pártjának a Fideszt.

** A kategória az országos főhatóságok, nagy szervezetek, országos hatáskörű intézmények első számú vezetőit és a helyettes vezetőket jelöli.

*** A kategória a megyei középszintű vezetőket, az országos szervek középvezetőit, továbbá a közepes méretű gazdasági szervezetek vezetőit jelöli.

A fent közölt adatok jól szemléltetik a parlamenti pártok potenciális szavazóbázisának szociológiai jellegzetességeit. Alkalmassint mutatják, hogy a pártok társadalmi támogatottságára vonatkozó közvélekedés, illetőleg a pártvezetők által megrajzolt társadalmi háttér távolról sem egyezik minden további nélkül az empirikus tényekkel. A Fideszt például szokásosan úgy aposztrofálják, mint elsősorban az ifjúság és a nagyszülők nemzedékének kedvelt pártja. Az utóbbi feltételezést a kutatási adatok éppenséggel cáfolják, hiszen a Fidesz támogatottsága a 60 éves és idősebb nemzedékek körében szembetűnően kisebb, mint a középgenerációkhoz tartozók esetében. Legendának bizonyul a Független Kisgazda Párt sokszor megrajzolt önképének az a jellegzetessége is, mely szerint ez a párt a magyar falu leginkább támogatott és a falu világába a legerőteljesebben beágyazott politikai képződménye. Egyébként a települési dimenzió az utóbbi pártok többsége erősen főváros- és városcentrikus. Ez a minősítés az ellenzéki pártokra és az MDF-re egyaránt jellemző. Csupán a két legkisebb vonzerővel rendelkező parlamenti párt, az FKgP és a KDNP támogatottsága mutat a fentiekől némiképp eltérő trendet.

Érdekes fejleményekre utal a nemzedéki dimenzió mentén kirajzolódó kép. A két ellenzéki liberális párt, az SZDSZ és a Fidesz potenciális szavazóbázisa a fiatal korosztályok körében szignifikánsan nagyobb, mint az idősebb nemzedékekénél. Ugyanakkor a kormánypártok mindegyikének támogatottsága a magasabb életkori csoportokban erőteljesebb, míg az egyetlen baloldali párt, az MSZP elsősorban a középgeneráció támogatására tarthat igényt, s valamivel kisebb szimpátiát élvez a nagyszülők, illetve a fiatal nemzedék körében.

Jellegzetes kép rajzolódik ki az iskolázottsági szerkezet mentén. Az ellenzéki pártok szimpátia-támogatottsága az iskolázás növekedésével szinte egyenes arányban nő, és nagyjából hasonló trendet mutat az MDF potenciális szavazóbázisa is. Voltaképpen a kisgazdapárt az egyedüli, amelynek szavazóbázisa túlnyomóan az alacsony iskolázottságú társadalmi csoportokból rekrutálódik. Szembetűnő továbbá, hogy a legmagasabb képzettséggel rendelkező társadalmi csoportok erőteljes szelektív viszonyt alakítottak ki az ellenzéki, illetve a kormánypártokhoz, s az értelmiség körében az ellenzéki pártok támogatottsága egyértelműen fölülmúlja a kormánypártokét. Végeredményben a demográfiai-társadalmi változók mentén a pártok potenciális szavazóbázisának egymástól sokban elütő képe az alábbi adatokban igen pregnánsan rajzolódik ki.

8.2. táblázat

A parlamenti pártokkal rokonszenvezők támogatottságának összetétele néhány demográfiai-társadalmi változó mentén (százalékos megoszlás)

Demográfiai, társadalmi változók	Fidesz	SZDSZ	MSZP	KDNP	MDF	FKgP
1. Nemek						
– férfi	47,7	49,7	51,0	45,2	44,3	49,0
– nő	52,3	50,3	49,0	54,8	55,7	51,0
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
2. Település						
– főváros	32,0	40,5	40,9	29,0	41,4	18,1
– vidéki város	36,4	31,6	32,2	35,6	31,3	36,6
– község	31,6	27,9	26,9	35,4	27,3	45,3
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
3. Nemzedékek						
– 30 év alatt	24,8	24,2	14,8	13,0	18,0	14,5
– 30–39 év	22,8	25,2	20,1	16,6	16,0	20,0
– 40–49 év	21,0	21,0	22,0	21,6	21,3	16,8
– 50–59 év	18,8	17,4	24,3	21,4	19,6	25,7
– 60 fölött	12,6	12,2	18,8	27,4	25,1	23,0
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
4. Iskolázottság						
– 8 osztály alatt	13,1	14,7	15,0	29,7	20,4	32,5
– 8 osztály	25,2	23,0	23,1	24,2	21,9	35,0
– középiskola	30,1	30,6	28,4	16,6	25,3	16,8
– főiskola, egyetem	31,6	31,7	33,5	29,5	32,4	15,7
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
5. Társadalmi rétegek						
– vezető I.*	14,4	14,5	17,4	28,3	26,9	13,2
– vezető II.**	18,4	18,4	23,4	8,2	15,0	6,9
– értelmiségiek	20,0	20,7	18,2	17,9	16,5	19,1
– szellemi alkalm.	17,2	17,4	16,1	14,5	15,4	13,7
– szakmunkások	17,4	17,2	12,3	11,9	15,0	19,1
– egyéb fizikai	12,6	11,8	12,6	19,2	11,2	28,0
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A kategória az országos főhatóságok, nagy szervezetek, országos hatáskörű intézmények első számú vezetőit és a helyettes vezetőket jelöli.

** A kategória a megyei középszintű vezetőket, az országos szervek középvezetőit, továbbá a közepes méretű gazdasági szervezetek vezetőit jelöli.

A táblázat adatai azt a korábban már közölt empirikus tényt támasztják alá, hogy a választópolgárok többsége ma már különbséget tesz a pártok között és többé-kevésbé körvonalazott pártpreferenciákat alakított ki.

A választópolgárok pártokhoz való viszonyát azonban túlnyomóan a gyenge kötések jellemzik. Ezt tükrözik azok az adatok is, amelyek arra vetnek fényt, hogy az egyes pártokkal rokonszenvezők milyen arányban szavaznának az általuk preferált pártra.

9. táblázat

*A rokonszenves pártra szavazók aránya
az adott párttal rokonszenvezők százalékában*

	Az adott párttal rokonszenvezők aránya a vizsgált mintában	A rokonszenves pártra szavazók aránya
Fidesz	58,1	54,3
FKgP	12,4	35,9
MSZP	24,2	34,1
MDF	14,6	31,4
SZDSZ	32,2	25,1
KDNP	17,7	22,7

Miként a közölt adatokból látható, a parlamenti pártok problémája nem csupán az, hogy többségük a választópolgárok kis részének rokonszenvét tudta csak elnyerni, hanem talán még inkább az, hogy a szimpatizálók túlnyomó többsége a szavazásnál cserben hagyja a szimpatikusnak minősített pártot. A potenciális szavazóbázis tehát képlékeny és jórészt kiszámíthatatlan orientációkkal jellemezhető, s a legtöbb párt – a kutatás tanúsága szerint – messze van attól, hogy a potenciális szavazóbázis többségét biztos szavazóként magához kösse. A parlamenti pártok jó esetben a szimpatizánsok egyharmadának szavazatára számíthatnak, ami egyrészt arra utal, hogy a pártok vonzereje a szimpatizánsok körében is halványnak bizonyul. Másfelől arra ösztönöz, hogy a pártok megkíséreljenek javítani jelenlegi pozíciójukon és potenciális szavazóbázisuk többségének gyenge kötődését megpróbálják erős kötéssé formálni. Ám az ingadozó szavazók meghódítása erős konkurenciaharcot tételez fel. Így a pártok arra kényszerülnek, hogy a választási küzdelemben kiélezett harci formákat vessenek be, főként akkor, ha nem rendelkeznek olyan programkínálattal, amely megkülönböztetetten vonzó a szavazópolgárok számára, illetve, ha a politikusi kínálat a választásokat megelőzően nem dúsul fel hitelképes, új személyiségekkel. Mindenesetre a kutatásból kirajzolódó kép a potenciális szavazóbázisok átfedései és a gyenge kötődések dominanciája miatt kiélezett konkurenciaharcot sejtet, és pedig nem csupán az ellenzék és a kormányzó pártok között, hanem a kormányzópártokon belül, a két liberális párt között, illetve az

egyetlen baloldali orientációjú párt és az összes többi parlamenti párt között.

A várható fejleményekről közelebbi képet kapunk, ha megvizsgáljuk, hogy az egyes pártok potenciális szavazótáborra milyen más párttal vagy pártokkal szimpatizál. A szimpátia-kapcsolódásokat az alábbi táblázat adatai érzékeltetik.

10. táblázat

A parlamenti pártok szavazóbázisainak kölcsönös rokonszenv választásai

	Fidesz	SZDSZ	MSZP	KDNP	MDF	FKgP
Fidesz	–	83,1	70,5	51,1	31,0	44,2
SZDSZ	47,8	–	56,4	31,8	26,2	28,6
MSZP	30,8	36,7	–	18,2	12,0	16,7
KDNP	14,9	26,8	13,0	–	66,6	46,6
MDF	13,5	22,6	14,3	44,8	–	27,9
FKgP	11,8	18,2	11,7	33,4	23,7	–

Az oszlopok adatai mutatják, hogy egy párt szavazói milyen mértékben nyilvánítanak rokonszenvet más pártok iránt. Tehát pl. a Fideszre szavazók 47,8 százaléka érez rokonszenvet az SZDSZ-szel, 30,8 százaléka az MSZP-vel, 14,9 százaléka a KDNP-vel stb.

A szimpátia-kapcsolatok jellegzetes vonása, hogy elsősorban az ellenzék és a kormánypártok dichotómiája mentén sűrűsödnek. Szembetűnő, hogy mind az ellenzéki pártok, mind a kormánypártok potenciális szavazóbázisa elsősorban „saját körön belül” nyilvánít szimpátia-vonzalmakat. Egy további jellegzetesség az, hogy a szimpátia-választások egyik körön belül sem teljesen szimmetrikusak. Az SZDSZ szavazótáborának nagy része a Fidesz-szel is erősen szimpatizál, ugyanakkor a Fidesz potenciális szavazótáborának kevesebb mint a fele tartja az SZDSZ-t erősen vonzónak. Hasonló aszimmetria figyelhető meg az MSZP szavazótábor esetében is. Hiszen az MSZP szavazóinak több mint kétharmada erősen preferálja a Fideszt, több mint fele az SZDSZ-t, ugyanakkor az említett két párt szavazóbázisának csak körülbelül egyharmada tartja vonzónak az MSZP-t. Az adatok arra engednek következtetni, hogy erős szimpátia-kapcsolat a két liberális párt szavazóbázisát sem kapcsolja egybe, pontosabban a Fidesz szavazótáborának többsége távolságtartó az SZDSZ-hez való viszonyában is. Az MSZP a liberális pártok potenciális szavazóinak körében általában kevésbé vonzó, bár valamivel magasabbra értékelt, mint a kormánykoalíció pártjai. Az viszont egyértelmű, hogy az ellenzéki pártok egymás között is aszimmetrikus szimpátia-rendszerében cezúra létezik a kormányzópártokat illetően. Ugyanakkor ez a viszony fordított is, hiszen a kormányzópártok szavazóbázisának többsége negatívan ítéli meg az ellenzéki pártokat, ám a Fidesz esetében azt tapasztaljuk, hogy a Kereszténydemokrata Néppárt szavazóbázisának többsége, a kisgazdapárt szavazóinak pedig csaknem fele a Fidesz-szel is szimpatizál. Más a helyzet az SZDSZ és az

MSZP esetében. E két párt – kiváltképp az MSZP – kevésbé vonzó a kormányzó pártok szimpatizánsainak körében.

A parlamenti pártok potenciális szavazóbázisainak, szimpatizánsainak kölcsönös szimpátia-választásai más dimenzióban is figyelemre méltóak. Voltaképpen a kölcsönös rokonszenv-választások és főként azok erőteljes szóródása arra enged következtetni, hogy a potenciális szavazóbázisok szociológiai jellegzetessége nem csupán az, hogy általában az adott párt és a szimpatizánsok kapcsolatát a gyenge kötések jellemzik, hanem az is, hogy a választópolgárok rokonszenv-választásait nem az egyes pártok programja, politikai irányvonala vagy ideológiája határozza meg elsősorban, hanem – feltehetőleg – érzelmi motívumok, a pártokat képviselő személyek iránti szimpátia, illetve olyan motívumok, amelyek nem írhatók le a racionális választás kategóriájával. A további kutatások egyik feladata éppen az lehet, hogy megbízható ismereteket szerezzenek a pártokhoz fűződő rokonszenv-választások indítékrendszeréről, a pártkötődés motívumairól és mélységéről.

Valamelyes információt a rokonszenv-választások szubjektív indítékairól az általunk elemzett kutatás is szolgáltat. Kiderül például, hogy a választópolgárok vallási beállítódása, s az ezzel összefüggő világnézeti orientációk érezhetően befolyásolják a rokonszenv-választásokat.

11. táblázat

A pártok iránti rokonszenv a vallásos, illetve nem-vallásos választópolgárok körében (százalékos megoszlás)

	Fidesz	SZDSZ	MSZP	KDNP	MDF	FKgP
Hithű, egyházhű elkötelezettségűek	39,9	20,7	10,9	37,7	24,9	30,0
Vallásosak a maguk módján	56,6	31,8	24,1	18,5	15,6	14,4
Bizonytalanok	62,9	41,9	24,3	14,7	18,0	13,2
Nem vallásosak	71,8	39,9	32,0	4,5	6,2	6,7

A társadalom vallási-világnézeti tagoltsága igen erőteljesen befolyásolja a pártok iránti állampolgári vonzalmakat. Az adatokból egyértelműen megállapítható, hogy a kormánykoalíció pártjai a hithű, egyházhű, vallásos állampolgárok körében jóval nagyobb támogatásra számíthatnak, mint a valláshoz nem kötődők vagy a gyenge vallási kötődéssel jellemezhető állampolgárok csoportjában. Ugyanakkor az ellenzéki pártok mindegyike növekvő szimpátiát élvez az olyan állampolgári csoportok körében, amelyek gyengén vagy egyáltalán nem kötődnek vallási-világnézeti ideológiához. E változó vizsgálata mentén ismételtelen olyan kérdésre bukkantunk, amelynek empirikus bemérése és további beható elemzése a jövőben elvégzendő kutatási feladat.

ROKONSZENV ÉS SZAVAZÓI TÁMOGATÁS

Az eddigiekben a szimpátia-választásra épülő pártpreferenciákat igyekeztünk a rendelkezésre álló empirikus ismeretek alapján bemutatni. Kézenfekvő azonban, hogy a szimpátia-alapú pártpreferenciák önmagukban nem adnak választ számos olyan kérdésre, amely a szavazói magatartással, vagy azt is mondhatnánk, a választásban megnyilvánuló pártpreferenciákkal függ össze. A rokonszenv-bázis vizsgálata a pártok szempontjából elsősorban azért fontos, mert egyfelől fényt vethet a potenciális szavazóbázis méreteire és szociológiai jellegzetességeire, másfelől tájékozathat arról is, hogy az egyes pártokkal szimpatizáló állampolgárok milyen mértékben kötődnek a számukra vonzó párthoz vagy pártokhoz. A valószínű választói pártpreferencia azonban a szavazói elkötelezettségben nyilvánul meg, s igazából akkor válik konkrétá és a pártok sorsát meghatározóvá, amikor a választópolgárok a szavazóurnákhoz járulnak. Nyilvánvaló tehát, hogy semmiféle kutatás nem adhat abszolút egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy az adott párttal rokonszenvező állampolgárok a választások konkrét szituációjában milyen arányban szavaznak a rokonszenvesnek minősített pártra.

Az esélyek mérlegelésében segíthet, ha szemügyre vesszük, hogy a választópolgárok fiktív választási szituációban „leadott” szavazatai milyen mértékben esnek egybe a pártok iránti rokonszenv-megnyilatkozásokkal. A továbbiakban ezt az összefüggést elemezzük, tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy a választópolgár, amennyiben most kellene szavazóként döntenie, miképpen voksolna. Korábban már utaltunk rá, hogy a szavazásban megnyilvánuló preferenciák és a rokonszenv-választások között szembetűnő eltérések tapasztalhatók. Az alábbi (12.) táblázat ezt az összefüggést két adatsor egybevetésével szemlélteti. A táblázat első oszlópa azt tükrözi, hogy a rokonszenv-választások alapján miként alakul a parlamenti pártok kedveltségi rangsora, a második oszlop pedig arról ad képet, hogy a feltételezett választási szituációban az állampolgárok milyen aránya szavazna a szóban forgó pártokra.

12. táblázat

A parlamenti pártok rangsora a választók rokonszenve, illetve szavazói magatartása alapján (százalékos megoszlás)

A pártok megnevezése	Rokonszenv-rangsor	Szavazatok szerinti rangsor
Fidesz	58,1	34,6
SZDSZ	32,2	9,6
MSZP	24,2	10,3
KDNP	17,7	5,0
MDF	14,6	5,9
FKgP	12,4	6,4

Újólá látható, amit egyébként korábban már elemeztünk: a pártokat övező rokonszenv-támogatás mérete távolról sem ad okot messzemenő konzekvenciák levonására. A szavazatok szerinti rangsor szembe-tűnően más, mint a rokonszenv-nyilvánításból kirajzolódó kép. E két rangsor különbsége egyébként arra is utal, hogy az egyes pártok szavazatszerző képessége mennyire fejlett vagy fejletlen, s a választópolgárok rokonszenv-támogatásából adódó esélyeket egy adott időpontban milyen mértékben képesek szavazatokra váltani. A két rangsor tehát nem prognózis értékű, nem a parlamenti választások kimenetelére kíván valaminő jóslatot előlegezni, hanem azt a viszonyt tárja fel, amely a pártpreferenciák két típusa között empirikusan is megragadható. Nevezetesen arról van szó, hogy a meglehetősen diffúz rokonszenv-kapcsolatokból kirajzolódó támogatottság és a szavazói döntésekre vonatkozó, pontosabban a szavazói döntésekben megnyilvánuló állampolgári magatartás semmiképpen nem esik egybe. Ezért metodikai szempontból nagyon is kérdéses az olyan vizsgálatok tudományos értéke, amelyek kizárólag egy fiktív, feltételezett választási szituációhoz kötött szavazói viselkedés alapján kívánják a pártpreferenciák aktuális képét megrajzolni. Ez a leszűkített kiindulópont nem teszi lehetővé az egyik alapvetőnek tűnő összefüggés mérle-gelését, tudniillik azt, hogy a versengő pártok küzdelmében időről időre miként változik, hogyan strukturálódik át a rokonszenvben megnyilvánuló pártpreferenciák rendszere, és ehhez képest miként módosul a még mindig fiktív, de egyúttal már konkrétan behatárolt (hiszen egy valamely pártra kizárólagosan irányuló) választói preferencia. Min-denesetre számunkra úgy tűnik, hogy a pártpreferenciák valamennyire is megbízható elemzéséhez a választói magatartás eme két típusát egymásra vonatkoztatottan kell szemügyre venni.

Mindemellett a képet tovább színezi, hogy a fiktív szituációhoz kötődő szavazói magatartás mögött a részvételi szándék éppúgy meghúzódhat, mint a választói részvételtől való elzárkózás. Távolról sem közömbös tehát, hogy a pártok milyen mértékben számíthatnak olyan szavazói támogatásra, amely a választásokon való részvétel szándékával párosul. Ha az empirikus felvétel rendelkezésünkre álló

adatait ebből a szempontból közelítjük meg, akkor azt tapasztaljuk, hogy a parlamenti pártok választói támogatása a stabil részvételi szándékot nyilvánító választópolgárok körében igen nagy eltéréseket mutat. A 13. táblázat arról közöl adatokat, hogy a részvételi szándékot nyilvánító állampolgárok csoportjától a lehetséges szavazatok milyen arányára számíthatnának az egyes parlamenti pártok.

13. táblázat

A parlamenti pártok szavazói támogatottságának mértéke a választópolgárok részvételi szándéka szerint (százalékos megoszlás)

	Részt venne-e a parlamenti választásokon			
	elhatározott szándéka	valószínűleg igen	valószínűleg nem	egyértelműen nem
MDF	72,5	13,0	7,2	7,3
SZDSZ	63,4	18,8	8,0	8,9
FKgP	61,3	20,0	4,0	13,3
MSZP	76,7	6,7	3,3	13,3
Fidesz	60,0	20,0	7,7	11,4
KDNP	58,6	12,1	8,6	19,0
A minta egésze	56,5	15,4	7,2	20,0

A táblázat adatai jól szemléltetik, hogy a pártok a szavazói támogatást igen különböző arányban remélhetik attól a választói csoporttól, amely a legnagyobb valószínűséggel résztvevője lesz a következő országgyűlési választásoknak. Mindez a pártokat arra készítheti, hogy növeljék erőfeszítéseiket a választópolgárok minél nagyobb részvétele érdekében. Ez az adatok tanúsága szerint elsősorban négy parlamenti pártnak elemi érdeke, hiszen szavazóiknak mintegy két-ötöde a bizonytalan vagy elzárkózó választók kategóriáiból rekrutálódik. Valójában a minél teljesebb részvételhez valamennyi pártnak jól belátható érdeke fűződik, azoknak is, melyeknek szavazótáborra az átlagosnál nagyobb részvételi szándékot nyilvánít (MSZP, MDF). Mással arra lehet törekedni, hogy a pártok a határozott részvételi szándékkal jellemezhető állampolgárok körében növeljék befolyásukat, s ezáltal ériék el a statisztikai esélyek teljesülését.

A PÁRTVÁLASZTÁS HÁTTERE ÉS MOTÍVUMAI

A választásban megnyilvánuló pártpreferenciák háttérének, motívumrendszerének felderítése a lehető legbonyolultabb feladat. Az elvégzett és általunk elemzett empirikus vizsgálat bizonyos összefüggésekre ugyan fényt vet, a pártválasztások okainak és motívumainak kielégítő magyarázatát azonban nem teszi lehetővé. Szembetűnő például, hogy a társadalmi-politikai értékek, irányultságok a különböző pártok választóköreit tekintve jórészt homogének, ezért a pártpre-

ferenciákat az ideológiát és/vagy az értékírányultságot illető különbségekkel kevésbé lehet kapcsolatba hozni. Ezt illusztrálандó, bemutattuk a parlamenti pártok választótáborának szembetűnően hasonló értékelő viszonyát néhány alapértékhez.

14. táblázat

*Néhány társadalmi érték preferálása
a parlamenti pártok választóinak körében (indexpontok*)*

Az értékek megnevezése	Fidesz	SZDSZ	MSZP	KDNP	MDF	FKgP
1. Nyugodt, kiegyensúlyozott élet	88,6	84,8	85,1	94,7	82,6	94,7
2. Általános munkalehetőség	87,4	79,5	88,4	91,2	81,2	90,7
3. Tanulás, művelődés lehetősége	83,2	71,4	82,5	78,9	73,9	77,3
4. Egyenlő esélyek, egyenlőség	53,7	44,6	51,2	47,4	46,4	52,0
5. Mérsékelt anyagi különbségek	40,9	32,1	44,6	40,4	31,9	50,7
6. Szabad véleménynyilvánítás	76,5	68,8	76,9	66,7	73,9	74,7
7. Az államtól független magánélet	69,1	55,4	76,9	63,2	58,0	63,2
8. Közügyekben való részvétel lehetősége	74,5	70,6	67,8	56,1	66,7	56,1
9. Szabad szervezkedés lehetősége	51,5	48,2	56,2	49,1	42,0	53,5
10. Állampolgári jogvédelem, ne legyen kiszolgáltatottság	79,7	68,8	82,6	77,2	63,8	68,0

* A táblázat adatai azt mutatják, milyen mértékben tartja az adott értéket fontosnak. 0 – egyáltalán nem, 100 – teljes mértékben.

Bár az értékek preferálásában megfigyelhetők bizonyos különbségek, alapvetően az értékstruktúrákat azonos vonások uralják. Valamennyi párt szavazóbázisa kitüntetten preferálja az egzisztenciális és anyagi értékeket, csaknem hasonló mértékben nagyra értékeli a demokratikus szabadságjogokat, ugyanakkor az előbbiektől jóval kisebb vonzereje van az egyenlőség-értékeknek, továbbá a közügyekben való részvétel és a szervezkedés lehetőségének. E struktúrán belül érzékelhető orientációs különbségek is vannak a pártok választóbázisai között, ezek azonban nem olyan mérvűek, hogy magyarázatul szolgálhatnának a pártok közötti választás okainak megértéséhez. Megkockáztatható olyan értelmezés is, miszerint a pártok választóbázisát alkotó állampolgári körök voltaképpen az alapvető társadalmi értékek tekintetében már kialakították a maguk konszenzusát, legfeljebb a pártvezetők nem hajlandók erről tudomást venni, s a politikai tagságot olyanképpen értelmezik, mintha a társadalomban is a szélsőséges pluralizmus mozzanatai dominálnának. Az értékpreferenciákból tehát az a konzekvencia vonható le, hogy a választópolgárok – pártpreferenciáiktól függetlenül – lényegében azonos módon ítélik

meg a társadalomban érvényesítendő és kívánatos értékrendet, tehát a pártválasztást elsősorban nem az értékirányultságok eltérései motiválják. A fenti képet azonban némiképp árnyalja a következő táblázat.

15. táblázat

A demokratikus kormányzás szükségességének állampolgári értékelése a parlamenti pártok szavazóbázisa szerint

Parlamenti pártok szavazóbázisai	Milyen kormányzás jobb		
	demokratikus	nem demokratikus	nincs vélemény
MDF	60,9	18,8	20,3
SZDSZ	70,5	20,5	8,9
FKgP	68,1	13,9	18,1
MSZP	69,7	20,2	10,1
Fidesz	66,3	19,0	14,7
KDNP	56,9	25,9	17,2
A minta egésze:	62,1	19,4	18,5

A táblázat jól tükrözi, hogy a demokratikus kormányzás szükségességének és célszerűségének állampolgári értékelése a pártok szavazóbázisa mentén számottevő különbségeket is mutat, hiszen például a kereszténydemokrata szavazókat ebből a szempontból nehéz lenne összetéveszteni a szabaddemokraták táborának vélekedésével. Szembetűnő az is, hogy a demokratikus kormányzást explicite is elutasító szavazók a kereszténydemokraták táborában találhatók a legnagyobb arányban. Mindenképp figyelemreméltó, hogy a választópolgárok mintegy egyötöde előnyben részesítené a nem demokratikus kormányzást a demokratikussal szemben, illetve, hogy a szavazópolgárok további egyötödének igazából nincs kialakult véleménye a demokratikus kormányzás társadalmi szükségességéről. A pártok választóbázisainak e kérdés kapcsán kimutatható különbségei jelentősek ugyan, nem biztos azonban, hogy szignifikánsan összefüggenek a pártok által követett politikai célokkal vagy éppenséggel a pártok politikai irányvonalával. Ismét meg kell kockáztatni azt a feltevést, hogy a választópolgárok beállítódása vagy vélekedése a demokratikus kormányzati formák szükségességéről és célszerűségéről differenciált képet mutat ugyan, e differenciáltság azonban nincs közvetlen összefüggésben a szavazóbázisok pártok szerinti elrendeződésével.

A képet még tovább árnyalhatjuk, ha megvizsgáljuk, hogy miként viszonyulnak a pártok szavazóbázisai a diktatórikus kormányzati módszerekhez.

16. táblázat

A diktatórikus kormányzati módszerek választói minősítése a pártok szavazóbázisa szerint (az „igen” választ adók száma százalékban kifejezve)

Helyesli-e	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP
1. karhatalom bevetését	11,5	11,6	14,6	11,6	11,9	15,5
2. az engedetlenek (lázadók) büntetését	62,4	62,1	73,3	74,1	62,2	70,7
3. tüntetések betiltását	10,1	4,5	13,3	5,9	5,2	6,9
4. sztrájk ellen katonaság bevetését	4,3	3,6	6,7	3,3	2,7	0,0

A szavazóbázisok vélekedésében ezúttal sem fedezhetünk fel markáns különbségeket. Valójában a diktatórikus hatalmi eszközök alkalmazásának megítélésében a parlamenti pártok szavazóbázisainak véleménye jobbra egybeesik. Ilyen módon a társadalmi értékekre és a hatalmi eszközökre vonatkozó állampolgári vélekedések a párttagolódások mentén nem mutatnak olyan jellegzetes különbségeket, amelyek magyarázatul szolgálhatnának a pártkötődések motívumairól, az egyébként meglehetősen tagolt pártpreferenciákról.

Az államszocializmus megítélése

A közvéleménykutatások egybehangzó tapasztalata szerint az állampolgárok szemében felértékelődött a szocialista múlt. A kérdés számunkra az, hogy e globális megállapítás mögött vajon meghúzódik-e a pártpreferenciák mentén differenciálódó értékelés, avagy a különböző pártok szavazóbázisai e tekintetben is nagyjából homogén képet mutatnak. Az 1992-es év végét jellemző állapotokat az alábbi empirikus adatok érzékeltetik.

17. táblázat

Az államszocializmus (a Kádár-korszak) átfogó értékelése a parlamenti pártok szavazóbázisa szerint (az egyetértő válaszok száma százalékban)

Mi jellemezte a Kádár-korszakot?	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	A minta egésze
1. Az ország gazdaságilag fejlődött	53,6	72,3	78,4	90,1	74,3	77,2	76,1
2. Az emberek jobban éltek	76,8	83,0	89,0	92,5	86,1	89,7	85,9
3. Jelentős társadalmi fejlődés volt	51,5	69,6	68,9	82,6	70,1	63,2	68,3
4. Rend és béke volt	58,8	72,3	76,7	83,5	73,4	68,4	73,6
5. Nagy volt az elnyomás	63,8	46,4	48,6	24,2	34,3	38,6	37,4
6. Nem oldották meg a társadalmi problémákat	37,7	32,1	32,4	15,7	25,3	24,6	25,5
7. Hiányzott a szabadság	66,7	61,6	66,2	30,0	48,8	59,6	49,1

Az adatokból kirajzolódó kép igen nagy tarkaságot mutat. Miközben a Kádár-korszak államszocializmusát a parlamenti pártok választóbázisai az anyagi-gazdasági dimenziók mentén túlnyomóan pozitívan ítélik meg, a demokrácia és a szabadság szempontjából jórészt negatívan vélekednek. E kettősség – az MSZP támogatóit kivéve – valamennyi parlamenti párt szavazóbázisát jellemzi. E mögött azonban jelentős különbségek húzódnak meg. A koalíciós pártokat tekintve szembetűnő, hogy az MDF szimpatizánsai minden tekintetben negatívabb képet alkotnak az államszocialista múlttól, mint a kereszténydemokratákhoz vagy a kisgazdákhoz vonzó szavazók. Amíg például az MDF támogatóinak alig több mint fele vélekedik úgy, hogy az elmúlt évtizedekben az ország gazdaságilag fejlődött, ez az arány a kereszténydemokraták és a kisgazdák szavazóinak körében egyaránt négyötödre tehető. Hasonló különbségeket fedezhetünk fel akkor is, ha a táblázatban szereplő további itemeket vesszük szemügyre. Nem állíthatjuk tehát, hogy a koalíciós pártok szavazói általában azonos módon értékelik a letűnt államszocialista rendszert. Valójában az értékelő viszonyt az említett pártok szavazóbázisai tekintetében erőteljesen eltérő vonások uralják. Ha egybevetjük a két liberális ellenzéki párt szavazóinak értékítéletét, az egyező vonások túlsúlyát állapíthatjuk meg azzal a különbséggel, hogy a politikai demokrácia meglétének vagy hiányának megítélésében a Fidesz szavazói jóval enyhébben ítélik meg a Kádár-korszakot, mint az SZDSZ-szimpatizánsok. Az MSZP szavazóbázisának felfogása szembetűnően elütő jellegzetességeket mutat. Az értékelés koherens, hiszen az említett párt potenciális támogatói a kádári államszocializmust mind gazdasági, mind politikai tekintetben túlnyomóan pozitívan minősítik, tehát

sem a szabadság hiányát, sem a diktatórikus vonások létezését a többség nem ismeri el. Az itt kirajzolódó kép azt mutatja, hogy az MSZP-t elsősorban azok preferálják, akik az államszocializmus elmúlt évtizedeit minden tekintetben túlnyomóan pozitívan ítélik meg, míg a többi pártot preferáló választók többsége nagyon is határozottan felrója a szabadság hiányát, az elnyomást, tehát a politikai rendszer diktatórikus vonásait. Ez utóbbi megítélésében a pártok választóbázisai között további különbségek rajzolódnak ki. Az MDF-szimpatizánusok túlnyomó többsége a kádári államszocializmust szigorúan diktatórikus rendszerként ítéli meg, míg az összes többi parlamenti pártot támogató választók többsége ezt az értékelést nem osztja. Ugyanakkor igen nagy a felfogásbeli homogenitás a tekintben, hogy a kádári államszocializmust képesnek ítélték-e a társadalmi problémák megoldására, s az ország jelentős társadalmi fejlődésének biztosítására.

Az államszocializmushoz fűződő értékelő viszony valamelyest magyarázza a kialakult pártpreferenciákat. A múltértékelés azonban nem csupán eltérő jellegzetességeket mutat, hanem igen nagy egyezés is felfedezhető a különböző pártokat preferáló állampolgárok államszocializmusra vonatkozó értékelésében.

A rendszerváltás kormányának megítélése

Közismert, hogy Kelet-Európában egyedül Magyarországon népszerűbb a rendszerváltozást megelőző kormány, mint a jelenlegi. Ez önmagában is igen nagy tehertételt jelent a demokratikusan megválasztott kormányzat számára. Ráadásul az a tendencia érvényesül, hogy miközben a hatalomváltást követően a Németh-kormány folyamatosan felértékelődik, a jelenlegi kormányzat népszerűsége és társadalmi támogatottsága szembetűnően csökken. 1990-ben például az Antall-kormány népszerűségi mutatója egy tízfokú skálán 3,76 pont volt, a megelőző Németh-kormányé pedig 4,82. A választást követő két esztendő elteltével az Antall-kormány értékelése negatívan változott (3,11), a Németh-kormány azonban jelentősen felértékelődött (5,36 pont). A kérdés számunkra most az, hogy az empirikus kutatásokból kirajzolódó globális tendenciák miként érintik a pártpreferenciákat. Vizsgáljuk meg az erre vonatkozó empirikus adatokat.

18. táblázat

*A kormány iránti bizalom alakulása
a parlamenti pártok szavazóinak körében
(a válaszok száma százalékban kifejezve)*

A kormány iránti bizalom mértéke	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	A minta egésze
Egyáltalán nem bízik	14,5	39,3	26,7	54,6	44,5	17,6	40,9
Túlnyomóan nem	34,8	54,5	53,3	39,5	47,3	62,1	45,2
Túlnyomóan igen	24,6	4,5	12,0	3,4	5,2	15,5	12,9
Teljes mértékben bízik	26,1	1,8	5,3	0,8	1,5	5,2	0,5

Miként látható, a pártpreferenciák értékelhetően összefüggenek a kormány tevékenységének és teljesítményének állampolgári megítélésével. Ebben a kérdésben a parlamenti és az ellenzéki pártok szavazóbázisainak álláspontja egyaránt bizonyos változatosságot mutat. Másrészt a kormány bizalmi tőkéje a kormánykoalícióhoz tartozó pártok szavazóinak körében is szegényes, hiszen a kormány tevékenységével túlnyomóan elégedetlenek aránya a kereszténydemokrata és a kisgazda szavazóbázis esetében is jóval meghaladja az 50 százalékot, de elégedetlenséget nyilvánít az MDF potenciális választóinak csaknem fele is. Ha tehát a kormány tevékenysége, irányvonala és főként teljesítménye változatlan marad, a koalíciós pártoknak számot kell vetniük a szavazók további jelentős mérvű elpártolásával. A táblázat jól érzékelteti azt is, hogy a választópolgárokat a pártpreferenciák tekintetében nagymértékben befolyásolta a kormánypolitikával és a kormány működésével való egyértelmű elégedetlenség. Hiszen az ellenzéki pártok szavazótáborának több mint 90 százaléka egyértelműen elégedetlen a kormányzat irányvonalával. Úgy tűnik tehát, hogy a szavazói magatartásban megnyilvánuló pártpreferenciák egyik jelentős differenciáló faktora a kormány tevékenységének és irányvonalának állampolgári megítélése. Éppen ezért indokolt szemügyre venni, vajon milyen igényeket támasztanak a kormányzattal szemben a választópolgárok, továbbá, hogy az egyes pártok szavazóbázisainak kormányval szembeni igényeiben milyen különbségek fedezhetők fel.

19. táblázat

A kormányval szembeni igények a pártok szavazóbázisai szerint*

A kormányzattal szembeni állampolgári igények	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	A minta egésze
Gondoskodjon a teljes foglalkoztatás feltételeiről	98,9	86,2	79,4	82,4	89,1	92,1	88,9
Gondoskodjon a munkanélküliekről	91,3	93,8	77,2	92,0	89,2	98,0	89,8
Gondoskodjon az állampolgárok egészségügyi ellátásáról	97,3	93,3	96,0	100,0	92,5	100,0	95,1
Gondoskodjon az idősekről, a nyugdíjasokról	100,0	98,3	94,9	98,9	98,6	100,0	98,7
Csökkentse a jövedelmi különbségeket	83,4	77,0	95,0	60,5	66,3	79,9	73,5

* A táblázat adatai az egyetértés mértékét fejezik ki, az adatok százalékként értendők. Teljes mértékben egyetért = 100

Miként látható, a választópolgárok kormányzattal szembeni magatartását paternalista várakozások uralják. Aligha kérdéses, hogy mindez önmagában is elégedetlenséget gerjeszt. Más kérdés, hogy a kormányzati tevékenységgel szembeni elégedetlenség nem csupán a túlfeszített igények szükségszerű hatása és következménye. Az elégedetlenség hátterében meghúzódik az a felfogás is, hogy a kormány igen alacsony teljesítményt produkál, és nem tud eleget tenni azoknak a feladatoknak, amelyek a rendszerváltozás mostani szakaszában a kormányzati tevékenységre hárulnak. A kormányzat elsősorban ezért veszítette el a demokratikus fordulat adományának tekinthető bizalmi tőke nagy részét. Bizonyos az is, hogy az állampolgárok többségének paternalisztikus beállítottsága és az ebből fakadó irreális várakozások a következő kormányzat életét is megkeseríthetik. E tekintetben ugyanis az ellenzéki és kormánypártok szavazóbázisának magatartása szinte teljes azonosságot mutat. Ennélfogva egy liberális színezetű kormányzatnak is szembe kellene néznie a választópolgárok irreális várakozásaival, illetve számot kellene vetnie az ebből adódó, nehezen leküzdhető kollíziókkal.

Politikai radikalizálódás és pártpreferenciák

A magyar politikai közgondolkodásban széles körben elterjedt vélekedés, hogy a mértékletesség és a higgadság két olyan politikai erény, amely önmagában is erősen befolyásolja egy adott politikai szereplő – személyiség vagy szervezet – iránti rokonszenv alakulását. Sőt, e vélekedések szerint bizonyos szituációkban e két erénynek akár döntő szerepe is lehet. Szemléletes példája volt e vélekedés politikai

akcióban való megnyilvánulásának, hogy az MDF az első szabad választások küzdelmei során „nyugodt erő”-ként aposztrofálta magát. Az empirikus felvételek eredményei azt mutatják, hogy ez a vélekedés valóban nem alaptalan. A pártok rokonszenv-megítélését tekintve mind a hat parlamenti pártra nézve általános érvényű, hogy a pártok politikájának az állampolgárok által megítélt változása – radikalizálódása, illetve mérséklődése – komoly mértékben befolyásolja a pártpreferenciák alakulását. A rokonszenvskálák adataiból megrajzolt görbék markáns eltérést mutatnak aszerint, hogy a pártok radikalizálódását a társadalmi közvélemény miként ítéli meg. Ez mind a hat parlamenti párt megítélésére egységesen vonatkozik, de egy adott párt iránti rokonszenv számottevően nő az állampolgárok körében akkor, ha a párt politikai megnyilvánulásait inkább a mérsékletesség jellemzi, ugyanakkor egyértelműen csökken, ha a illető párt radikalizálódik. A pártok vonzereje és a pártokat jellemző politizálási tendenciák megítélése – a mérsékeltség–radikalizmus értékpár mentén – egyértelműen arra mutat, hogy az állampolgárok a politikai szereplőknel a radikalizmussal szemben a mértékletes-mérsékelt politikai magatartást preferálják. Ezt az összefüggést az alábbi empirikus adatok érzékeltetik.

20. táblázat

A mérsékeltég–radikalizálódás hatása a választói pártpreferenciákra a parlamenti pártok esetében*

	A párt iránti rokonszenv azok körében, akik szerint a párt	
	radikalizálódott	mérséklődött
MDF	2,16	3,02
SZDSZ	3,33	4,10
Fidesz	4,37	5,33
FKgP	2,23	3,08
KDNP	2,33	2,99

* A táblázatban közölt értékek hétfokú skála adataiból számított, súlyozott átlagok.

POLITIKAI TAGOLTSÁG ÉS PÁRTPREFERENCIÁK

Köztudott, hogy egy demokratikus társadalom politikai tagoltsága és pártrendszere között szoros összefüggés és kölcsönhatás áll fenn. Ha a politikai szerkezet történetesen erősen tagolt, ha ún. többszűcsű képződményt alkot, akkor két eset lehetséges: a politikai tagoltság és a kialakult pártszerkezet megfelel egymásnak, mert a többszűcsű politikai tagoltságot multipoláris pártrendszer képezi le. Megtörténhet azonban, hogy a politikai tagoltság és a pártrendszer adott típusa nem fedi egymást. Például a multipoláris pártszerkezet mögött kétpólusú vagy éppenséggel egycsűcsű politikai tagoltság létezik, s a szélsőbal,

balközép, centrum, jobbközép, szélsőjobb stb. pártstruktúra nem épül vele adekvát politikai tagoltságra. Természetesen más konfigurációjú kollíziók is lehetségesek az állampolgári orientációra épülő tagoltság és az adott pártrendszer között. Ilyenkor két eset lehetséges: hosszabb távon a pártrendszernek szükségképpen igazodnia kell a politikai tagoltság tényeihez, avagy a pártoknak magát az állampolgári-politikai orientációt kell megváltoztatniuk. A két szerkezet között azonban tartósan nem állhat fenn kardinális eltérés, hiszen ez bizonyos pártoknak a politikai mezőről való kiszorulását eredményezi. Elméletileg az imént említett mindkét mozgásirány elképzelhető. A gyakorlatban az állampolgári orientációk változékonysága, illetve a kollektív cselekvők (pártok) hatóereje dönti el a politikai mezőben érvényesülő alternatívák kimenetelét. A végső döntés valaminő összhang kialakításában mindenképpen a választók oldalán van. Hiszen a pártok politikai súlya, a hatalom megszerzésének esélye, a koalícióképeség stb. egyértelműen a választói támogatás függvénye. Ezért megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy az állampolgári orientációkra alapuló politikai tagoltság és a pártok öndefiníciója, még inkább valóságos politikai irányvonala mennyiben esik egybe, illetve milyen eltéréseket mutat.

A társadalom politikai tagoltságának felderítése a választópolgárok attitűdjének, beállítódásának, a politikai cselekvés indítékainak kielégítő megismerése roppant nagyigényű feladat. Bonyolult képződményről van szó, amit a kutatásban lehetetlen teljeskörűen átfogni. Empirikus megközelítésben használhatónak tűnik az a megoldás, amikor az állampolgárok a pártokat megnyilatkozásaik és cselekedeteik alapján egy lineáris politikai mezőn, az ún. bal–jobb skálán helyezik el. E skála – a nemzetközi kutatások egybehangzó tapasztalata szerint – nagymértékben segíti a választópolgárokat és a kollektív cselekvőket abban, hogy eligazodjanak a politikai pártok között, illetve, hogy a pártok politikai karakterét ilyen leegyszerűsített módon határozzák meg, s ezáltal a versengő pártokat politikai értelemben megkülönböztessék egymástól. Az ún. bal–jobb skála azonban alkalmas az állampolgárok politikai tagoltságának értékelésére is, feltéve, hogy az egyének valamelyest körvonalazható politikai irányultsággal rendelkeznek, s ennek alapján képesek magukat elhelyezni a politikai mezőben. Természetesen ez a módszer nem nyújt minden tekintetben kielégítő információt sem a párttagoltságról, sem az állampolgárok politikai orientációjáról és pártokhoz való viszonyáról. Sok más dimenzióval együtt azonban hasznos szolgálatot tehet az empirikus kutatásban a pártok és állampolgárok közötti viszonyoknak, a pártpreferenciáknak a megértéséhez, a pártok állampolgári támogatottságának jelenidejű és prognosztikai jellegű minősítéséhez.

Ha a hazai pártrendszert és a választók politikai orientációit a bal–jobb skála dimenziójában vizsgáljuk, mindenekelőtt azt tapasztaljuk, hogy a választópolgárok egyre növekvő aránya képes az önbesorolás útján elhelyezni magát a bal–jobb kontinuumon. E növekvő

arány feltehetőleg az állampolgárok politikai tájékozottságának és tájékozódóképességének növekedésével, a politikai rendszer változásának hatásaival függ össze. Amíg például 1989-ben a választópolgároknak csak mintegy 68 százaléka vállalkozott az önbesorolásra, ez az arány az elmúlt esztendő végén 85 százalékra növekedett. Mindezt úgy értelmezhetjük, hogy a pluralista demokrácia gyakorlati működése, illetve annak hatásai és következményei jól érzékelhetők a politikai kultúrában, egyrészt oly módon, hogy a társadalmat alkotó egyének a korábbinál jóval inkább képesek önmagukat elhelyezni a tagolt politikai mezőben, másrészt úgy is, hogy egyre inkább különbséget tesznek a politikai cselekvők, a pártok között, és részben függetlenül attól, hogy a pártok milyen politikai önképet deklarálnak, az állampolgárok sajátos tapasztalataik és ismereteik alapján szuverén módon is elhelyezik a kollektív cselekvőket a politikai palettán.

21. táblázat

A választók önbesorolása, illetve a parlamenti pártok elhelyezése a politikai mezőben a tízfokú bal–jobb skála szerint*

	A parlamenti pártok politikai karaktere a választók megítélése szerint					nincs véle- mény, nincs válasz	átlagok a tíz- fokú skálán
	szélső bal	bal- közép	centrum	jobb- közép	szélső jobb		
MDF	3,9	7,7	18,3	25,0	17,5	27,6	6,72
SZDSZ	5,2	16,0	28,6	15,6	4,5	30,1	5,41
FKgP	5,5	8,7	15,2	22,6	17,8	30,2	6,63
MSZP	27,9	27,8	12,0	3,3	1,3	27,7	3,27
Fidesz	9,4	1,4	33,0	10,9	5,5	26,8	5,14
KDNP	2,6	8,9	25,6	20,6	11,5	30,8	6,34
Választók átlaga	5,1	17,1	52,2	6,8	2,3	16,5	4,94

* A tízfokú bal–jobb skála felosztása: 1, 2 – szélsőbal; 3, 4 – balközép; 5, 6 – centrum; 7, 8 – jobbközép; 9, 10 – szélsőjobb

Az állampolgárok önbesorolásának alapvető jellegzetessége egyértelműen az, hogy sem a jobb, sem pedig a baloldalhoz nem sorolják magukat, hanem kifejezetten a centrumban helyezkednek el. Ennek megfelelően az ún. egycsúcsú politikai tagoltság képe rajzolódik ki, amikor a választópolgárok elsőprő többsége nemcsak a bal–jobb szélsőségektől tartja távol magát, de kevésbé azonosul a balközép vagy jobbközép orientációval is. E két utóbbi kategóriát tekintve a balközép orientáció szembevetően nagyobb mértékben van jelen a magyar társadalomban az állampolgárok öndefiníciója szerint, mint a jobbközép irányzat. Hasonló a helyzet a két szélsőséget tekintve is, azzal a különbséggel, hogy a szélsőségek az állampolgári politikai

orientációban az arányokat tekintve is extremitásnak minősülnek (5,1 illetve 2,3 százalék).

Ami a pártok besorolását illeti, szembetűnő, hogy kifejezetten centumpártként a parlamenti pártok közül egyiket sem definiálják az állampolgárok. A centrum jelző a választópolgárok vélekedése szerint leginkább a két liberális pártot, továbbá a KDNP-t illeti meg, ám az említett esetekben is csupán a választók egynegyede-egyharmada hajlik arra, hogy az említett pártok politikai karakterét a centumpárt-jellegben jelölje meg. Nyilvánvaló az is, hogy a választók túlnyomó többsége az MSZP-t elsősorban baloldali pártként definiálja és a centrumtól jobbra csupán elenyésző százalék helyezi el.

A kormánypártok, amelyek egyébként centrum-, illetve jobbközép pártként definiálják magukat, a választók megítélése szerint sem az egyik, sem a másik öndefiníció választói visszaigazolására nem tarthatnak igényt. Az MDF-et és az FKgP-t a választópolgárok elsősorban jobboldali pártként definiálják, ráadásul igen sokan e két pártnak szélsőjobboldali jelleget tulajdonítanak. Némiképp kedvezőbb a megítélése a kereszténydemokratáknak, mert e pártot a választók elsősorban centrum-, illetve jobbközép pártként definiálják, ám sokan vélnek e pártnál szélsőjobbra jellemző orientációkat is felfedezni.

Az átlagok egyébként világosan tükrözik, hogy a kormánypártok túlnyomóan jobboldali pártnak minősülnek, jöllehet a választók mintegy egytizede baloldali jellegzetességeket is felfedezni vél a kormánypártok politikai irányvonalában vagy magatartásában. Megjegyzendő továbbá, hogy a két liberális pártot a választók el nem hanyagolható százaléka kifejezetten baloldali pártként definiálja, ami mögött túlnyomóan a szociális érzékenység feltételezése húzódik meg. Nagy kérdés, hogy mi történik akkor, ha a választópolgároknak ez a feltételezése e pártok politikai magatartásában nem igazolódik.

Ha a politikai pártok karakterének választói megítélését a személyes önbesoroláson alapuló politikai tagoltsággal vetjük egybe, akkor a két szerkezet leginkább elgondolkodtató ellentmondására bukkanunk. Nevezetesen arról van szó, hogy az önbesoroláson alapuló politikai orientációk egyértelműen egy ún. egycsúcsú politikai szerkezetet rajzolnak ki, ugyanakkor a magyar pártstruktúra mindenképp hárompólusúnak tűnik a pártok politikai karakterének választói megítélése szerint is. Nevezetesen a kormányzópártok egyértelműen jobboldali és jobbra tolódó pártok, a két ellenzéki liberális párt esetében a centrum és a baloldali jelleg dominál, az MSZP viszont egyértelműen a politikai skála baloldalán helyezkedik el. Ennélfogva megállapíthatjuk, hogy a választók bal–jobb önbesorolása és a pártstruktúra között ellentmondás feszül. Ez az ellentmondás elsősorban a kormánykoalíció pártjai számára okozhat kiélezett és nehezen feloldható problémákat, hiszen azokban a mezőkben, ahová a választópolgárok ezeket a pártokat sorolják, nagyon kevés választópolgár jelenik meg. Így megalapozottan kijelenthető, hogy ezen pártok választói bázisa – többek között éppen a jobbratolódás miatt –

vészesen megcsappant, és e pártok a választói orientációkat tekintve kiüresedett térbe kerültek. E helyzetből elvileg két módon lehetne kijutniuk. Egyfelől akkor, ha a választók politikai orientációi jelentősen átstrukturálódnának, ha tehát a politikai tagoltságot erőteljes jobbrtolódás jellemezné. Másfelől az ellentmondás feloldásának leginkább reális módja az lehetne, ha az említett pártok politikai irányvonalában orientációs irányváltás következne be, és a szélsőjobb, illetve a jobbközép pozícióból a centrum felé húzódnának, tekintve, hogy a jobboldali orientáció a választópolgároknak mindössze 9 százalékát jellemzi.

Ezek után vizsgáljuk meg azt a gyakorta vitatott kérdést, hogy a bal–jobb skálán mért állampolgári önbesorolásnak, illetve a pártok hasonló alapú állampolgári definiálásának van-e valamilyen jelentősége a pártok állampolgári támogatottsága szempontjából. Mászóval, milyen jelentőséggel bír az állampolgárok bal–jobb skála szerinti önbesorolása a pártok szavazói támogatása szempontjából, vagyis valóban inkább arra a pártra szavaznak-e, amely megítélésük szerint velük azonos politikai orientációt képvisel. Az alábbiakban ezt az összefüggést vesszük kissé tüzetesebben szemügyre.

Elsőként a parlamenti pártok szavazóbázisainak összetételét vizsgáljuk a választók politikai orientációi szerint.

22. táblázat

A parlamenti pártok szavazóinak összetétele a bal–jobb skálán mért választói orientációk szerint (tízfokú bal–jobb skála súlyozott átlagai)

FKgP	5,75
MDF	5,56
KDNP	5,47
SZDSZ	5,11
Fidesz	4,91
MSZP	3,86

Ha a tízfokú bal–jobb skála adatainak fenti átlagait egybevetjük a hat párt politikai karakterére vonatkozó minősítések átlagával (lásd 21. táblázat), akkor azt tapasztaljuk, hogy a két táblázat pontátlagai között szembetűnő különbség áll fenn. A közölt empirikus adatokból levonható következtetés lényege az, hogy valamennyi parlamenti pártnak a centrum felé kell húzódnia, ha a választásban megnyilvánuló támogatottság mostani szintjét megőrizni, illetve növelni kívánja. Ez érthető, hiszen az egycsúcsú politikai tagoltságból az következik, hogy a választópolgárok túlnyomó többsége a centrumban helyezkedik el, s ennek megfelelően a pártok most is a centrumorientációval jellemezhető szavazópolgároktól remélhetik voksaiknak túlnyomó részét. Kivételt csupán az MSZP jelent, hiszen itt olyan baloldali pártról van szó, amely a választópolgárok egyötödét meghaladó politikai orientációs bázisra támaszkodhat. Ennek megfelelően a

baloldali szavazatok megnyerésével az MSZP már erős és koalícióképes politikai erővé válhat. Nem reménytelen azonban az MSZP számára a centrumszavazatok egy részének megszerzése sem, hiszen ma is az a helyzet, hogy a párt választói támogatottságának több mint egyharmada a centruból érkezik. Mindenesetre tény, hogy jobbfelé egyik pártnak sem érdeke elmozdulni, illetve, hogy a jobboldali orientáció mielőbbi megváltoztatása a korábban már említett pártok számára egyenesen létkérdésnek tekinthető.

A fentiekben rajzolt képet teszi teljesebbé a következő (23.) táblázat, amely bemutatja, hogy a parlamenti pártok szavazóiknak milyen arányát remélhetik a különböző politikai orientációval jellemezhető állampolgári csoportokból.

23. táblázat

A parlamenti pártok választói támogatottságának mértéke a bal–jobb skála szerinti orientációs csoportokban (százalékos megoszlás)

	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP	egyéb pártok	összesen
szélsőbal	5,0	4,0	0,8	39,0	30,0	0,8	20,9	100,0
balközép	3,3	11,0	4,0	21,0	34,0	3,0	24,7	100,0
centrum	6,5	11,8	6,0	7,1	38,0	6,1	26,5	100,0
jobbközép	18,6	13,0	12,0	8,0	28,0	9,0	12,0	100,0
szélsőjobb	1,8	1,8	28,0	0,0	28,0	9,0	31,4	100,0

Miként látható, a baloldali szavazatokon jelenleg elsősorban két parlamenti párt, az MSZP és a Fidesz, továbbá a talán még színre sem lépett más pártok osztozkodnak. A nagy konkurens azonban az MSZP számára kétségkívül a Fidesz, amely csaknem olyan arányát szerezne meg a baloldali szavazatoknak, mint az MSZP. Némiképp meglepő, hogy az SZDSZ az imént említett két párttal nincs igazi konkurenciaharcban a baloldali szavazatokért. Ugyanakkor a kormánypártok a baloldali szavazatok csupán néhány százalékának megszerzésében reménykedhetnek, s tulajdonképpen azt lehet megállapítani, hogy esélytelenek a baloldali szavazatok megszerzéséért folytatott harcban. A választások kimenetele szempontjából kardinális kérdés, hogy miként alakul az MSZP és a Fidesz konkurenciaharca a baloldalon, illetve, hogy a jelenleg várakozó állásponton lévő baloldali orientációjú szavazók végül is melyik pártra adják voksukat. Amennyiben például a választópolgárok számára tudatosodik, hogy a Fidesz elhatárolja magát a baloldaltól, akkor a baloldali orientációjú választók köréből jelentős mennyiségű szavazatot veszthet.

Miként a 23. táblázatból kitűnik, a centruban elhelyezkedő állampolgárok támogatása elsősorban a Fideszre irányul. Valójában a centrumszavazatokért folyó versenyben valamennyi párt a Fidesz konkurense, hiszen szavazatokat elsősorban ettől a párttól, továbbá a jelenleg önmagukat még el nem kötelezett centrumszavazók mintegy

egynegyedétől lehet megszerezni. A többi párt a centrumszavazatok oly kis arányával számolhat, hogy a kiélezett konkurenciaharc teljesen elkerülhetetlennek tűnik, főként, ha szem előtt tarjuk, hogy a választópolgárok túlnyomó többsége a centrumba helyezte magát.

Ami a jobbközép és szélsőjobb orientációjú választópolgárok szavazatainak megoszlását illeti, e tekintetben a parlamenti pártok és a Fidesz konkurenciaharca várható. Az MSZP nyilvánvalóan kívül marad ezen a küzdelmen, az SZDSZ-nek viszont erős érdeke fűződik ahhoz, hogy a jobbközép támogatottság mai szintjét megőrizze. Miután a jobbközép szavazók aránya meglehetősen alacsony (nem egészen 7%), az öldöklő küzdelem ebben az orientációs csoportban különösebben nagy szavazatszerzéssel nem kecsegtet. Ez ismételten megerősíti, hogy a kiélezett csata a centrumban, továbbá a baloldalon várható. A centrumszavazatok megszerzéséért azonban csakis egyenlőtlen küzdelem folyhat, hiszen a koalíciós pártok oly mértékben sodródtak jobbra, hogy a rendelkezésre álló nem túl hosszú időben aligha sikerül olyan politikai irányváltást végrehajtani, amely a választók számára is meggyőzőnek bizonyul. Ily módon a centrumszavazatok megszerzésére elsősorban a liberális pártok, továbbá az MSZP pályázhat nagyobb eséllyel. Az utóbbi párt erejét minden bizonnyal lefoglalja a balközép szavazatok megszerzéséért folytatott verseny, figyelembe véve a balközép orientációjú szavazópolgárok jelentékeny arányát, továbbá azt, hogy baloldali orientációjú esélyes pártként egyedül az MSZP jöhet számításba. Mindezek alapján az prognosztizálható, hogy az MSZP elsősorban a balközép szavazatok megszerzéséért indulhat igen jó eséllyel, ám jelentős számú szavazatot elsősorban a Fidesztől hódíthat el. A két párt kiélezett ütközése a balközép mezőben elkerülhetetlennek tűnik. Nem feladatunk azonban jóslásokba bocsátkozni a máris hevesen folyó versengés kimenetelét illetően. Az előzőekben közölt rövid fejtegetéssel csupán azt kívántuk illusztrálni, hogy – többek között – miként alkalmazható a bal–jobb skála a politikai tagoltság dinamikájának vizsgálatánál, a várható fejlemények számbavételekor. Egyúttal ide kívánczik egy rövid metodikai megjegyzés: az empirikus vizsgálati adatok elemzése nem igazolja a bal–jobb skála alkalmazásával összefüggő szkeptikus megjegyzéseket. Az elemzés alapján határozottan úgy tűnik számunkra, hogy a politikai tagoltság bizonyos jellegzetességeinek megismerésére, illetve még inkább a politikai tagoltság és a pártpreferencia összefüggéseinek vizsgálatára ez az eljárás mindenképpen alkalmas. Pontos és részletes elemzéssel szignifikáns összefüggések tárhatók fel, amelyek a pártpreferenciák elemzésében figyelemreméltó információkkal gazdagíthatják a politika dinamikus világáról alkotott képünket.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy a rendelkezésre álló empirikus felvételek egyelőre nem teszik lehetővé a hazai választási rendszer relatíve önálló hatásainak bemérését. Nem vetnek fényt arra ugyanis, hogy az egyéni és listás rendszer kombinációja mily mértékben modifikálja a pártok választási esélyeit. Számos jel alapján arra következtethetünk, hogy a pártok rokonszenvrangsorát erőteljesen átrajzolná az egyéni választókerületek sajátos preferenciáinak figyelembevétele. Erről a hatásról azonban jelenleg semmiféle megbízható ismerettel nem rendelkezünk. Így a pártok választási esélyeinek mérlegelése nagyon is ingatag információs bázisra épül, hiszen manapság az országos listákra épülő választási rendszer fiktív szituációját szimulálják a vizsgálatok. Ráadásul szegényesek az ismeretek a pártpreferenciák motívumairól, a pártkötődések háttéréről és mélységéről is. Mindez több mint elégséges ok arra, hogy a kutató óvakodjon a tetszetős, ám nagyon is ingatag alapokra épülő prognózisok szaporításától. Valójában az esélyek bemérése olyan kutatásokat igényelne, amelyek a hazai választási rendszer relatíve önálló, az esélyeket erőteljesen alakító hatásainak számbavételét és mérlegelését, továbbá a pártkötődések indítékrendszerének beható megismerését is lehetővé teszik.

TÁJÉKOZÓDÁS

DAG ANCKAR

Skandináv politikatudomány*

VISSZAPILLANTÁS

Svédországban az első politikatudományi tanszéket 1622-ben az Uppsalai Egyetemen alapították, Finnországban pedig, amely akkoriban Svédország része volt, az első tanszéket az Åbo Akadémián mintegy két évtizeddel később, 1640-ben állították fel; Dániában, Izlandon és Norvégiában viszonylag új a politikatudomány.

Annak ellenére, hogy nagy múltra tekint vissza e diszciplína Finnországban és Svédországban, tartalma szegényes. Uppsalában a rektor, *Johan Skytte* adományából jött létre a tanszék, és ezért Johan Skytte az „Ékesszólás és politika professzora” címet kapta. A tanszék első birtokosai azonban nem a politika tanulmányozásával és tanításával foglalkoztak, hanem az első kétszáz évben a legfőbb feladat az ékesszólás és a retorika oktatása volt (Lewin 1985). Az Åbo Akadémián¹ a tanszék első birtokosa, *Michael Olai Wexionius* a politikatudomány területén tevékenykedett és főleg kora politikaelméleti kérdéseivel foglalkozott, de utódai kevésbé intenzíven művelték e tudományágat (Nurmi 1983). Az északi államokban tehát létezett ugyan a politikatudomány, de inkább csak névlegesen.

Szélesebb alapokon csak a 19. század végén és a 20. század elején kezdődött a politika tudományos vizsgálata. 1889-ben a svédországi Lund egyetemén létrehozták a történelem és politikatudomány professzori székét, majd ugyancsak Svédországban a Gothenburgi Egyetemen 1901-ben politikatudományi professzori állás létesült. Az első északi politikatudományi folyóiratot, a *Statsvetenskaplig Tidskrift*-et 1897-ben Svédországban alapították. 1935-ben Stockholmban létesí-

* A *European Journal of Political Research* 1991. 20. évf. Nordic Political Science: Trends, Roles, Approaches címmel megjelent tanulmány némileg rövidített változata.

tettek politikatudományi tanszéket, Finnországban 1918-ban az Åbo Akadémián¹ és 1921-ben a Helsinki Egyetemen alapítottak tanszékeket. Az 1940-es években Helsinkiben a Társadalomtudományi Iskolán, a Svéd Közgazdasági Iskolán, majd a Helsinki Egyetemen (1948-ban) létesült tanszék.² 1935-ben megalapították a Finn Politikatudományi Egyesületet, amely inkább önkéntes szerveződésként indult, hogy elősegítse a demokratikus politikai életet és nem annyira a politikatudomány érdekképviselője volt (Paakkunainen 1985: 28–45). A politikatudomány mint hivatás meglehetősen lassan fejlődött. A svéd egyetemekre 1901 és 1950 között összesen 58 politikatudományi doktori disszertációt nyújtottak be (Elvander 1978: 75), Finnországban pedig ugyanebben az időszakban csupán hetet, ebből is kettőt 1950-ben (Anckar 1973: 16). Mindkét politikatudományi közösség – kiváltképp a finn – kicsi maradt, elszigeteltségük sem változott, egymással való kapcsolatuk gyér volt. Az 1930-as években rendeztek néhány találkozót svéd és finn tudósok között (Paakkunainen 1985: 50), de a két közösség tudományos együttműködése nagyrészt egyes tudósok egyéni kezdeményezésére szorítkozott, akik valamilyen okból érdeklődést mutattak a szomszédos ország tudománya iránt (Anckar 1986).

Az 1950-es években és az 1960-as évek elején mindez megváltozott. A második világháborút követően csaknem egyetemes érdeklődés mutatkozott a politikatudomány fejlődése iránt, amit jelzett például a Nemzetközi Politikatudományi Társaság létrehozása. Erőfeszítések történtek a politikatudomány helyzetének megszilárdítása és támogatása érdekében, és mindez hamarosan a politikatudomány intézményesüléséhez vezetett Európában és a világ más részein (Trent 1978). A terjeszkedés folyamata hatott Skandináviára is. A politikatudomány az északi országokban is elterjedt (Anckar 1988b). Norvégiában az Oslói Egyetemen 1947-ben vezették be tantárgyként. A kezdet szerény volt: 1957-ig csak 42 személy szerzett az egyetemen politikatudományi diplomát (Wyller 1986: 31). Hamarosan a politikai pártokkal és a választásokkal foglalkozó, koncentrált kutatási programok készültek, amelyeket az oslói Társadalomkutatási Intézet indított el és *Stein Rokkan*, a kiemelkedő norvég társadalomtudós és politológus kezdeményezett. Rokkan 1979-ben hunyt el.

Dániában a tudományágat formálisan, egyetemi tantárgyként 1958-ban vezették be az Aarhusi Egyetem Jogtudományi és Közgazdasági Karán, majd egy évvel később két politikatudományi tanszéket létesítettek ugyanazon az egyetemen. Az új egyetemi tantárgy bevezetése részben a Nemzetközi Politikatudományi Társaság megalakulásának, részben pedig annak köszönhető, hogy a dán állami szolgálat felvételi rendszerét új alapokra kellett helyezni (Henningsen–Rasmussen 1966: 255). Izland valamivel később csatlakozott az északi politikatudományi közösséghez, az Izlandi Egyetemen csak 1970-ben vezették be a tudományágat.

Az 1950-es évek végére tehát Izland kivételével az összes északi országban bevezették a politikatudományt. A behaviorista hullám az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején végigsöpört az északi politikatudományon is, majd hamarosan uralkodóvá vált. Nousiainen szerint (1983) a behaviorista mozgalom gyors áttörését Finnországban a legjobban a politikatudomány szilárd hagyományainak hiányával lehet megmagyarázni, s ez kétségtelenül érvényes a dán és a norvég politikatudományra is. Akkoriban „Amerika volt a központ, messianisztikus hévvel kínálta a behaviorizmus ajándékát, mint afféle Marshall-segélyt az elmaradott Európának, beleértve a nagyon fejletlen Dániát is. Mohón elfogadtuk az ajándékot, úgy ahogy volt, bár kissé tűnődünk egyetemes alkalmazhatóságán” (Rasmussen 1985: 320).

Svédországban a behaviorista mozgalom lassabban tört előre. *Olof Ruin* szerint ennek egyik fontos magyarázata, hogy „a svéd politikatudománynak megvolt a saját hagyománya, amire támaszkodhatott, ezért nem érezte annyira a szükségét, hogy igazodjon a kor nemzetközi áramlataihoz, szemben azokkal az országokkal, ahol alighogy megszületett a tudományág” (Ruin 1986: 9). A behaviorista szemlélet némi fenntartásokkal kísért integrációja azonban nem növelte a távolságot a svéd politikatudomány művelői és északi környezetük között. Csak fokozati különbségről volt szó. A többi országhoz hasonlóan a svéd politikatudomány is amerikanizálódott. A változás lassú és fokozatos volt. A régebbi jogi és történeti megközelítést felváltotta a nemzetközi és az adatok tömegét felhasználó szemlélet. A svéd tudósok ugyanolyan keretek között dolgoztak, mint más országok politológusai, ugyanazon elméleti munkák befolyása alatt álltak és általában azokra is hivatkoztak (Ruin 1978: 163). Az ötvenes évek elején nagy programokat szerveztek a politikai magatartás és a tömegtájékoztatás tanulmányozására, és nem szabad elfelejteni, hogy az 1950-es években megjelent behaviorista megközelítés a svéd politikatudományban már nem volt teljesen ismeretlen. Híres előfutára a svéd politikatudományi irodalomban, a kiemelkedő svéd tudós, *Herbert Tingsten* „Politikai magatartás” című klasszikus munkája 1937-ben jelent meg.

A behaviorista áttörés a módszertani és technikai újításokba vetett hit általános optimizmusát hozta magával. A norvég politikatudományt áttekintő esszéjében *Stein Kuhnle* az 1957-es évet a terjeszkedés, az újítás és a differenciálódás évtizedének nyitó éveként jellemezte (Kuhnle 1986: 48). A megállapítás a többi északi országra is érvényes³. A fejleményeket részleteiben itt nem tekinthetjük át, az érdeklődő olvasó tájékozódhat a Skandináv Politikatudományi Évkönyv sorozat 12. évfolyamából, amelynek több fejezete számol be az északi politikatudomány fejlődéséről.

1976-ban Finnországban 31 egyetemi oktatói státusz állt a politikatudomány rendelkezésére, nem számítva a gyakorlatvezetőket és a félállású tanárokat. A 31 állásból 20-at 1960 után létesítettek (Pesonen

1978: 32). Az 1960-as években a finn politikatudományban több doktori disszertáció született, mint az azt megelőző időszakban együttvéve (Anckar 1973; 1978: 109). A dán egyetemekre 1960-ban még csak összesen 23 diákot vettek fel politikatudományi szakra, ám ez a szám 1974/75-ben mintegy 2300-ra ugrott: az 1960-as három fős oktatói létszám pedig már az 1960-as évek végére 36-ra emelkedett (Nannestad 1978: 18–20). Hasonlóképpen az 1960-as évek folyamán Norvégiában is egyenletesen növekedett az állások száma. Fontos lépés volt egy olyan oktatási és kutatási program létesítése a Bergeni Egyetemen, amely új tárgyként bevezette az összehasonlító politikatudományt. 1960–1964 között Norvégiában összesen 22 disszertációt nyújtottak be politikatudományból, 1970–1975 között ellenben 177-et (Kühnle–Rokkan 1978: 66–69).

Ahogy a tudományág megvetette a lábát és elterjedt a skandináv országokban, fokozatosan javultak a feltételek is a szervezett skandináv együttműködéshez, amely mind sürgetőbb szükségletté vált. 1961-ben történt az első kezdeményezés, amikor a párizsi Politikatudományi Világkongresszus skandináv résztvevői informális találkozót tartottak. A Genfben 1964-ben megrendezett, következő világkongresszuson hasonló összejövetelen döntést hoztak egy angol nyelvű skandináv folyóirat vagy évkönyv közös kiadásáról. A döntést a nemzeti politikatudományi társaságok hamar jóváhagyták és a *Skandináv Politikai Tanulmányok* című évkönyv első kötete 1966-ban meg is jelent (Pesonen 1966; Rokkan 1978). Az évkönyv szerkesztőségi testülete egyúttal vállalta az északi politikatudományi kongresszusok szervezését, amelyek közül az elsőt 1966-ban Oslóban rendezték.

Hamarosan kitűnt, hogy szükség van az északi politikatudomány állandóbb szervezeti struktúrájára és 1975-ben Stein Rokkan kezdeményezésére megalakították az Északi Politikatudományi Szövetséget. A Szövetségnek négy fő feladatának (Anckar 1988a) egyike: közös északi kiadványok megjelentetése a politikatudomány területén. E tekintetben a legfontosabb vállalkozás az 1978 óta megjelenő *Skandináv Politikai Tanulmányok* című negyedévenkénti folyóirat. A Szövetség rendszeres időközökben megszervezi az északi kongresszusokat és kezdeményezi északi kutatási csoportok szervezését annak érdekében, hogy fokozza az északi politológusok együttműködését. A Szövetség végül felelős az északiak együttműködésének koordinálásáért olyan szervezeteken belül, mint a Politikai Kutatások Európai Konzorciuma és a Nemzetközi Politikatudományi Társaság.

TÁRSADALMI HATÁSOK

Az Åbo Akadémia rektora, *Sven Lindman*, a finn politikatudomány egyik legkiemelkedőbb alakja az egyetemeknek a tudomány történetében betöltött szerepét illetően arra a következtetésre jutott, hogy ez egyszerre volt az engedelmesség és az elutasítás magatartása. (Lind-

man 1962: 8-9). Északi környezetben a korai történelem mindenképpen az engedelmesség időszaka volt. Az egyetemeket kezdettől fogva az állam céljaira hozták létre: az ő feladatuk volt kinevelni az állami tisztviselőket, fenntartani és legitimálni a kormány uralkodó stílusát és ideológiáját. Az engedelmesség szerepét legalábbis Svédországban már az 1730-as évektől hangsúlyozták. Az egyetemek ellenőrzése a fokozott beleszólás formáját öltötte, és a reformokat azzal a céllal vezették be, hogy növeljék az egyetemek hasznosságát a társadalom irányításában és a társadalommérnöki feladatok ellátásában. Az akkori bekövetkezett számos incidensnek különleges helye van az északi politikatudomány történetében. Az első svéd nyelvű nyomtatott kiadvány, amely meghirdette a sajtó teljes szabadságának követelését, vékony brosúra volt csupán, és 1759-ben *Peter Forsskål*, az akkor jól ismert finn származású tudós adta ki *Tankar om Borgerliga Friheten* címen. Írását eredetileg disszertációként akarta benyújtani az Uppsalai Egyetemen, ám az értekezést az egyetemi hatóságok elutasították azzal érvelve, hogy a munka a törvénytelen és veszedelmes elvek mellett érvel, sőt, olyan nézeteket védelmez, amelyek károsak az államra és a kormányra nézve (Steinby 1970: 48–55).

A befolyásolásnak természetesen vannak kifinomultabb formái is, amilyen a törvények a pénz és az emberi erőforrások felhasználása. A törvények főképpen az állami akarat kikényszerítését szolgálják, míg a pénz és az emberi erőforrások inkább a meggyőzés eszközei. Az erőforrásokat természetesen különböző módokon lehet kombinálni és ennek megfelelően az állami hatóságok eltérő stratégiákat alkalmaznak céljaik elérése, a tudomány funkciójának és szervezetének alakítására. A társadalmi ráhatásnak persze vannak az állami beavatkozástól független formái is, amikor például a tudományos közösség egyszerűen azért fordítja figyelmét a társadalmi fejlődés bizonyos jelenségeire, mert valamilyen okból fontosnak tartja azokat. Mindenesetre különbséget tehetünk a szélesebb társadalom rákényszerített, támogatott és spontán hatásai között.

Mindhárom mechanizmus az 1960-as évek óta közrejátszik a skandináv politikatudomány alakításában és fejlődésében. Először is a politológusok kétségtelenül érzékenyen reagáltak a társadalom és a politika fejleményeire, és ezeket spontán módon beillesztették érdeklődési és kutatási területükbe. Ez a megfigyelés talán nem különösebben érdekes: végső soron természetes, hogy a politológus megfigyeli, mi történik a világban, és erőfeszítéseket tesz, hogy megértse és megmagyarázza a megfigyelt jelenségeket. Itt csak egy példát említünk, az érdekvédelmi szervezetek részvételét a kormányzati döntéshozatalban, amely téma kutatása nagy hagyományokkal rendelkezik az skandináv politikatudományban (Anckar–Helander 1985). Maga a hagyomány tanúsítja a szóban forgó mechanizmus érvényességét: az északi társadalmakat hagyományosan a szervezett érdekek tömege, valamint a szervezetek és a hatóságok szoros együttműködése jellemzi. Az 1960-as években azonban megváltozott a szervezett érdekek

szerepe a politikában: a szervezetek nyomásgyakorló és a követeléseket megfogalmazó csoportokból tárgyaló, tanácsadó, együttműködő partnerekké, sőt döntéshozókká is váltak. Ez a változás az északi országokban elindította a korporatizmussal foglalkozó kutatás hullámát. Tanulmányában *Martin Heisler* (1979) ezt a kutatást alapvetően empirikusnak és leírónak jellemezte, amely az indukciós elemzés mintáját követi, majd megjegyezte, hogy az indukciós megközelítésben csekélyek az integrált elmélet kilátásai. Kétségtelen, a szervezetek és a kormány viszonyát elemző munkákat akkoriban az indukciós stratégiák uralták, amelyek elutasították a korporatív társadalom távolabbra mutató normatív elméleteit (Buksti–Eliassen 1979: 195). Ez némileg meglepő, hiszen a skandináv politikatudomány nagyjából még az 1970-es és 1980-as években is szilárd elkötelezettje volt az elméletet és az empirikus kutatást összekapcsoló behaviorista hitvallásnak. A korporatív pluralizmus tanulmányozásának északi hagyománya mindenesetre jól példázza a társadalmi és politikai fejlemények spontán hatását a politológiára. Valószínűleg ugyanennek a mechanizmusnak egy másik megnyilvánulása az a tény, hogy a politikatudomány a skandináv országokban meglehetősen etnocentrikus.

A szélesebb társadalomnak a politikatudományra gyakorolt hatása azonban főképpen a rákényszerített és támogatott stratégiákban nyilvánult meg. Az 1960-as és különösen az 1970-es években erőteljesen megnőtt az északi országokban az egyetemek és a tudomány állami tervezésének szerepe, ami drasztikus reformokhoz vezetett. A dániai és a svédországi egyetemi reformokról írt tanulmányában *Mogens N. Pedersen* a folyamat öt sajátosságát emelte ki: 1. a közvélemény egyre jobban megértette az egyetem társadalmi szerepét, amit aztán érvként használtak fel az egyetem fölötti növekvő ellenőrzésre; 2. az egyetemetek mindinkább integrálták a közületi szektorba, más szóval az egyetemek a tervezés és a politikai döntések tárgyai lettek; 3. a politikusok egyre inkább tudatára ébredtek a felsőoktatás politikai jelentőségének, nevezetesen annak, hogy az egyetemek a képzési rendszer átalakítását és az egyenlőséget szolgáló reformok hordozói; 4. az egyetem hajlik arra, hogy maga is társadalmi és politikai konfliktusok küzdőterévé váljon; 5. új kormányzati struktúrák követelése, majd bevezetése az egyetemeken (Pedersen 1983: 315–316). Különböző mértékben ugyan, de valamennyi tényező befolyásolta a politikatudomány alakulását. Az egyetemi rendszerekben kibontakozó konfliktusok és az új kormányzati struktúrák a politikatudománynak új kutatási témákat kínáltak, a felsőoktatás területe pedig az elmúlt két évtizedben nagyon lekötötte a skandináv politológia figyelmét, aminek eredménye jó néhány alapos tanulmány és monografikus feldolgozás volt. Ez a behatás legalábbis részben a politikatudományi közösségek spontán reakciójának tekinthető mindazokra a változásokra és fejleményekre, amelyek tudományos környezetükben bekövetkeztek. Lényegüket tekintve azonban a politológiát ért hatások kívülről érkeztek, erőszakosan vagy támogatottan annak a tekintélyelvű

felfognak a szellemében, amely a tudományt a termelő kapacitás fontos előmozdítójának tartja, és hangsúlyozza technikai és társadalmi összefüggéseit. Különös figyelmet érdemel két következmény, nevezetesen egyfelől a politikatudomány dezintegrálódása, másfelől pedig a diszciplína etnocentrizmusának fenntartását és erősítését célzó tendencia.

1. A dezintegrálódás egyfelől belső fragmentációt jelent: az egység hiányát a módszertani fogalmak és a témák leírása terén. A problémákat sajátosnak és egyedinek tartják és elméletileg nem kapcsolják össze, a kutatási erőfeszítések így felületessé és elmélet nélkülivé válnak. Másfelől létezik a külső széttagolódás: a tudománynak részterületeit új, önálló diszciplínákként kezelik, amelyek azután keresik a saját azonosságukat.

A skandináv politikatudományi közösségekben az 1970-es és 1980-as években világos jelei mutatkoztak a külső fragmentációnak. A nemzetközi politika és a közigazgatás politikatudományi részterületei egyre függetlenebb pozícióra tettek szert és a korábbiaknál sokkal nagyobb mértékben intézményesültek külön tudományos vállalkozások formájában. Újabb szakágak jelentek meg és intézményesültek, például ilyen a békekutatás, az összehasonlító politika, a politikai kérdések területei, a helyi politika, a politikai módszertan, a politikai gazdaságtan. E tekintetben vannak különbségek az északi országok között: talán megállapítható, hogy a tudomány egységesebb maradt Dániában és Norvégiában, mint Finnországban és Svédországban. Egészében véve azonban a diszciplína láthatóan változatosabbá vált a tanszékek, szervezetek és strukturális hálózatok tekintetében. E külső fragmentáció okai és következményei is különbözőek.

Egészében véve azonban a politikatudomány részekre szakadása nem tulajdonítható kizárólag a kormányok befolyásolási törekvéseinek és annak, hogy irányítani kívánják a diszciplína fejlődését. Az okok egy része magukban a tudományos közösségekben és a politikatudomány belső fejlődéstendenciáiban keresendő. Ami a racionális tudomány- és kutatáspolitikai megteremtésére való törekvés hatását illeti, a közigazgatás tematikájának kiterjedése különös figyelmet érdemel. Az illetékes hatóságok ezt támogatták, mert úgy vélték, hogy egyik módja lehet a politikatudomány valósághoz való közelítésének és problémamegoldó funkciói érvényesítésének. Másfelől a politikatudományi közösségek és egyetemi rendszerek maguk is igyekeztek rövid úton előmozdítani a saját terjeszkedésüket azzal, hogy érdeklődést mutattak és kérelmeztek új tanszékek, pozíciók és programok létesítését, amelyek megfelelnek az adott körülményeknek és politikának. E kölcsönhatás következtében felerősödött a belső fragmentáció. Ennek egyik példája a kommunális politika önálló diszciplínakénti bevezetése és tanszék létesítése Finnországban: az új tudományág területének meghatározása egyértelműen elszakadt attól a törekvéstől, hogy közösségi szinten segítse és tanácsokkal lássa el a politikai döntéshozókat, és feladta a politikatudomány elméleti és egységesítő

célkitűzéseit is (Pystynen 1972; vö. Anckar 1976). Összegezve: a skandináv politikatudomány változatosabbá vált: a megjelent új speciális területek egy része megőrizte elméleti kapcsolatait az anyatudománnyal és ezzel státuszát is a politikatudomány közösségén belül; másik részük eltávolodott az alkalmazott kutatás célkitűzéseitől, a szakterület másféle koncepcióját és a tudományos kutatás más célkitűzéseit követi.

A társadalmi hasznosságra helyezett hangsúly különösen szembeeszkő az úgynevezett szektorkutatásban. Ez a kifejezés olyan kutatásra vonatkozik, amelyet a sajátos szociális problémák megoldására hivatott szektorok szükségletei motiválnak (mint például a lakásügy és a munka), és amelyeket a szóban forgó szektor finanszíroz. A szektorkutatás kiterjedése és hatása nem egyforma az egyes skandináv országokban. Például Svédországban ma már nyilvánvalóan nagyobb mértékben függ a tudományos közösség a szektorkutatástól és a szektorok pénzübeli támogatásától, mint más országokban.⁴

A szektorkutatás meghonosítása a politikatudományban két következménnyel járt. Először a kutatás szektorális finanszírozása gyakran vezet a kutatási programok értelmjes és közvetlen befolyásolásához, amelyekben így egyre nagyobb a készletés arra, hogy a politikacsínálással és -végrehajtással kapcsolatos problémákra összpontosítsanak: *David Easton* (1965) terminológiájával élve, a fő az output, az eredmény. Másodsor, a szektorkutatás következményei a belső fragmentálódás lehetőségét hordják magukban. Ez akkor következik be, amikor a problémamegoldó törekvések győzedelmeskednek és a kutatást a pusztá társadalmi mérnököszködésre redukálják, amely nélkülöz minden értelmes elméleti tartalmat. Ismeretes a svéd politikatudománynak olyan értékelése is, amely arra utal, hogy az alkalmazott kutatásoknak a szektorális finanszírozás okozta túlsúlya negatív következményekkel járt a kutatás minőségére. Ugyanez a jelentés további kockázatként hangsúlyozza a svéd politikatudomány meglehetősen sajátos strukturális meghatározottságát. A politikatudományi tanszékeken viszonylag kevés az állandó kutatói állás, és ezért sok svéd kutató, mivel nincs állandó kinevezése, az egyetemi rendszeren kívüli pénzforrásoktól függ (*Eliassen-Pedersen* 1984, 1986).

A szektorkutatás kockázatait persze nem szabad egyoldalúan megítélni. A szektorális finanszírozástól függő kutatásszervezés és -irányítás változatos mintákat mutat (*Schmidt* 1989), és kétségtelen, hogy nem mindenki függ szorosán a finanszírozó hatóságok sajátos érdekeitől. A szektorkutatás pénzzel és munkaerővel látta el a politikatudományt; az erőforrások egy részét kétes tudományos értékű vállalkozásokra fordították, míg más részét az alapkutatás és elméletépítés előmozdítására. A kutatási témák kiválasztásában is vannak eltérések. A hangsúly ugyan kétségtelenül a közületi szektor irányítási és ellenőrzési rendszerein van, de azért más témák és kérdések is tág teret kapnak.

2. A politikatudomány még mindig meglehetősen etnocentrikus a skandináv országokban: a dán politológusok főleg Dániáról írnak, a finn politológusok Finnországról stb. E helyzetnek bizonyára számos oka van. Az egyik okot már említettük, nevezetesen a politológusoknak azt a természetes hajlamát, hogy saját társadalmukat foglalkoztató problémák megoldása szempontjából érdekes kutatási témákat válasszanak ki (Ruin 1978: 162). Az azonban nem kétséges, hogy a politikatudományi kultúra etnocentrizmusának megőrzéséhez nagy mértékben hozzájárult a tudomány problémamegoldó képességére helyezett kormányzati hangsúly. A szektorkutatás hatását már említettük, és könnyű kimutatni egyéb megnyilvánulásokat. Például a skandináv országokban az 1960-as és 1970-es években indított legnagyobb és államilag finanszírozott politikatudományi programok mind nemzeti problémákkal foglalkoztak, például a demokráciával és egyenlőséggel Finnországban, a hatalmi viszonyokkal Norvégiában, a kommunális politikával Svédországban (Anckar 1987: 78–79). Inkább szabály, mint kivétel, hogy akik a legkölségesebb politikatudományi programokat finanszírozzák, olyan előírásokat kötnek ki, amelyeknek célja, hogy a kutatásokat nemzeti ügyekre összpontosítsa. Amikor a svéd kormány 1985-ben elhatározta a „Hatalom és demokrácia Svédországban” témakör tanulmányozását, a direktívák leszögezték, hogy a kutatásnak „bővítenie kell és el kell mélyítenie a svéd demokrácia viszonyainak ismeretét és értékelnie kell, hogy vajon a társadalom általános fejlődése közelebb viszi-e a társadalmat a demokrácia svéd eszményéhez”. E keretek között három fő kutatási témát jelöltek meg: 1. Melyek a hatalom legjelentősebb forrásai a mai svéd társadalomban és milyen az eloszlásuk? 2. Milyen a hatalom és a befolyás erőforrásainak eloszlása a társadalom központi területein? és 3. Milyen irányban változik a hatalom és a befolyás erőforrásainak eloszlása a svéd társadalomban? (Petersson 1988: 145). A direktívák és feltételek tükrében a hangsúly világosan a svéd társadalmon és a svéd demokrácián van és a kutatókat még arra is felszólították, hogy ragaszkodjanak a demokrácia svéd eszményképéhez!

A nemzeti problémákra összpontosítás egyik következménye az, hogy háttérbe szorul az összehasonlító kutatás, amely – ha jóval kisebb mértékben is, mint régebben –, de még mindig elhanyagolt területe a skandináv politikatudománynak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kutatás finanszírozásáról döntést hozók nem tudják, mi történik a többi északi országban. Például a hatalom és a demokrácia tanulmányozását Svédországban nem a kormány kezdeményezte. Az ösztönzést a norvég hatalmi rendszer és demokrácia hasonló vizsgálata jelentette, amelyet 1972-ben kezdtek el és az 1980-as évek elején fejeztek be (Petersson 1988: 145–146). Az ilyenfajta impulzusok a jövőre nézve ígéretesek lehetnek az összehasonlító kutatások kezdeményezése és finanszírozása szempontjából. Márcsak azért is, mert a skandináv térség esetében az egyes országok között meglévő különbségek mellett a hasonlóságok jóval nagyobb súllyal esnek a latba. A

közös kulturális örökségen túl sok tekintetben hasonló gazdasági, politikai és társadalmi folyamatok zajlottak és zajlanak ezekben az országokban, ami a döntéshozókat érekelte teszi abban, hogy a hazai problémák megoldásában a szomszédos országok felé forduljanak modellt és ösztönzést keresve. Példaként említhető az a tanulmány, amely arról számol be, hogy a finn politikában és törvényhozásban Svédországból érkező impulzusok ismerhetők fel, és a svéd politika egyes elemeit tudatosan vezették be Finnországban (Karvonen 1981). A kölcsönhatásnak ezek a mintái legalább is elvben ösztönözik az összehasonlító kutatásra irányuló erőfeszítéseket.

A POLITIKATUDOMÁNY HATÁSA A TÁRSADALOMRA

Olof Ruin a svéd politikatudományt áttekintő esszéjében elismeri, hogy nehéz meghatározni, milyen mértékben hatnak a politikatudományi kutatások eredményei a társadalom működésére. „A kutatások ritkán kerülnek az újságok szalagcímeibe, és az 1960 és 1975 között megjelent politikatudományi munkák között nincs egyetlen olyan sem, amely alapvetően megváltoztatta volna a véleményformálóknak és a döntéshozóknak a társadalomról alkotott képét” (Ruin 1978: 183). Azt persze nehéz elképzelni, hogy a skandináv politikatudományban az 1960-as évek eleje óta elvégzett munka ne hagyott volna nyomot az északi társadalmakban. Azt azonban mégis nehéz konkrétan megmondani, hogy milyen mértékben befolyásolta a politikatudomány az adott társadalmakat. A hatás talán inkább volt közvetett, mint közvetlen és nem érte el a szándékolt arányokat. Nincs válasz arra a kérdésre sem, hogy ez a hatás milyen mértékben felelt meg a politikatudományi közösségek törekvéseinek. *Frank Heller* a „Társadalomtudomány helyes és helytelen felhasználása” című antológiájának zárófejezetében három fő közösséget jelöl meg, amely felelős a kutatás felhasználásának sikeréért vagy kudarcáért: a kutatók közösségét, a kutatás finanszírozóit és a potenciális felhasználókat (Heller 1986: 269–270), és hangsúlyozza sajátos értékek kérdésének fontosságát is. Az érték problémája voltaképpen afféle végső pont a kutatás felhasználását gátló akadályok dzsungelében. Ez világosan kitűnik Premforsnak abból a listájából, amelyet a racionális és átfogó kutatáspolitikát korlátozó problémákról állított össze (Premfors 1986: 112–116). Az első a meritokrácia problémája: a tudomány exkluzív tevékenység. A hozzáértés tekintetében különbség van a tudósok és a laikusok között: a laikus hajlik a tudományos közösségekben alkalmazottaktól eltérő feltételek érvényesítésére. Másodsor, a kutatás mint új ismeretek előállítása nem hozzáférhető a tervezés számára: az új és bizonytalan tudás előállításának részletes megtervezése valóságos önellentmondás. Harmadszor, a tudomány diszciplínákban szerveződik, és ezek igen eltérően közelítenek és viszonyulnak a gyakorlat problémáihoz, amelyek megoldására alkalmatlanok: nincs természetes megfelelés a

gyakorlati problémák szerveződése és a tudományos problémák, valamint a kutatás szerveződése között. Negyedszer, a kutatáspolitikában a potenciális cselekvők és partnerek száma szinte korlátlan, ami érdekek ütközését jelenti és koordinációs, valamint irányítási problémákat támaszt. Végül ötödször, a tudomány az autonómia hagyományát hirdeti. A társadalomtudomány feladatának még mindig széles körben a hatóságok bírálatát és a hatalmi struktúrák és működésük feltárását tartják: a társadalomtudomány természetét tekintve jelentős mértékben potenciálisan ellenzi a fennálló uralmat. Mindezek a problémák variációk egy témára, nevezetesen a különböző közösségek értékeinek ütközésére. Tudományos, adminisztratív, politikai és kulturális értékek ütköznek egymással, aláássák és semlegesítik egymást.

A modern skandináv politikatudomány korai szakaszában e problémák nem voltak előtérben. A politikai hatalom nem várt sokat a tudománytól konkrét javaslatok formájában, és a tudósok maguk nem tápláltak nagyratörő illúziókat tudományuk társadalomjobbító képességét illetően. Tipikusnak mondható Herbert Tingsten svéd politológus álláspontja, amellyel *Pär-Erik Back* e tekintetben foglalkozott tanulságos esszéiben. Szerinte Tingsten mindvégig bizalmatlan maradt a politikatudományt eszközértéke eredményeinek direkt gyakorlati hasznosíthatósága felől megközelítő felfogásokkal szemben. Az az ismeretanyag, amit a politikatudomány produkál, hosszú távon azért hasznos, mert támogatja a racionalitást és a felvilágosodást, de Tingsten szerint problémamegoldásra és politikai javaslatok kidolgozására nem használható fel. Az a hit, hogy a társadalomkutatás révén elérhető a társadalmi üdvözülés, nem egyéb mint téveszme (Back 1984: 10–11). A politikatudomány szerénysége egybevág a svéd politológiának a háború utáni első két évtizedben kialakított általános orientációjával, és ez az örökség részben megmagyarázza a svéd politológusok későbbi tartózkodó magatartását is (Back 1984: 11–12). Az érvelés második része talán nem annyira meggyőző, mert kétséges, hogy a svéd politikatudomány az 1970-es években valóban nagy mértékletességet mutatott-e. A korábbi évek szerénysége azonban kétségtelenül összhangban van a behaviorista hitvallással, amely az 1950-es és 1960-as években meghatározta a skandináv politikatudományt. David Easton sokat idézett tanulmányában az 1960-as évek vége felé hangsúlyozta, hogy a behaviorista elkötelezettség olyan szakmát hozott létre, amely az őt körülvevő világgal egyre kevesebb kapcsolatot mutatott. Ennek pedig két oka volt. Először a behaviorista jellegű professzionalizálódás olyan képet alkotott a politikatudományról, amelyben a tudást és a cselekvést elválasztották egymástól: a politikatudomány feladata az volt, hogy az eszközök és ne a célok tekintetében adjon tanácsot. Másodsorban a behaviorista szemlélet semmilyen módon nem kötelezte a politológust arra, hogy tudását a társadalom szolgálatában hasznosítsa (Easton 1969: 1059–1060).

Az 1960-as és 1970-es években, a társadalomtudomány szerepének racionális szemlélete és a társadalmi haladás nagy közületi programjainak megjelenése nyomán derült fény a tudomány tervezésének problémáira. Kezdetben azonban még egyetértés volt. A meritokrácia szempontja és a kutatás, valamint a tervezés közötti lényegi szembenállás még nem korlátozták a kutatásfinanszírozókat és a kutatóközösségeket a tanulmányi programok és kutatási tervek közös kidolgozásában. A társadalmi problémákat – lévén inkább multidiszciplinárisak – (Ansoff 1986: 21) közös erőfeszítéssel igyekeztek megközelíteni. A cél a társadalomtudományi diszciplínák, köztük a politológia újjáépítésével az volt, hogy jobban megfeleljenek a gyakorlati problémák struktúrájáról alkotott koncepcióknak. *Björn Wittrock* a kutatásra orientált egyetem felemelkedésével és előretörésével foglalkozó írásában a kutatás növekvő külső befolyásolását a „társadalmi bajokat felszámolni igyekvő politikacsinálók és a tudomány »végső határait« tágítani akaró és a kutatási eredményeket kutatási erőforrásokért áruba bocsátó kutatók között készséggel megkötött alku nem kívánt és egyáltalán nem várt mellékhatásának” tartja (1985: 16). A változás paradox jellegére utal az, hogy ugyanaz a behaviorista tájékozódás, amely a skandináv politikatudományt elrettentette a társadalomváltoztató ambícióktól, egyszerismind hozzájárult ahhoz, hogy a diszciplína a gyakorlati érvényesség és a cselekvés felé forduljon. A gondolkodás racionálisan adminisztratív és bürokratikus irányítása, amely a tudomány tervezésében megnyilvánult, abból az előfeltételezésből indult ki, hogy a társadalmi célok a jelenségek közötti kauzális összefüggés manipulálásával elérhetőek, és ez a hiedelem igen jól megfért az embereknek mint a kutatás tárgyainak behaviorista szemléletével, hogy ti. az emberi magatartás ok-okozati összefüggésekkel megmagyarázható (Albaek 1988: 203).

Mára a húsz év előtti racionalista optimizmus megfakult, a társadalomtudományi kutatás felhasználásának problémáit más irányból közelítik meg. A közösségek együttműködése folytatódik: egyik példajaként említhető a nagyarányú norvég LOS-program, amely az 1980-as évek második felében formálódott ki és egyike a norvég kormányprioritást élvező nyolc kutatási témájának. A projekt fő célja: hozzájárulás a vezetés, a szervezeti és irányítási rendszerek problémáinak megértéséhez és megoldásához, elsősorban a közületi szektorban (Schmidt 1989: 179–180). Ez a projekt és más hasonló vállalkozások azonban feladták a felvilágosodás illúzióját a társadalmi tervezéssel szemben, és túlzás nélkül állítható, hogy a politikatudomány felhasználására vonatkozó gondolatokban ismét megjelennek Tingsten nézetei (vö. Wittrock 1986: 17–18). A helyzet tehát emlékeztet az 1950-es évekre: a politikatudománytól meghatározott produktumokat várnak el. Másfelől azonban az elvárások kevésbé határozottak és szilárdak, és a hajlandóság is kevésbé kifejezett.

A fejlődés persze nem volt teljesen egyforma az egyes országokban: Svédországot és Finnországot akár két ellentétes pólusnak is

tekinthetjük. A finanszírozók és kutatásfelhasználók Finnországban még ma is szkeptikusabbak, mint Svédországban a tudomány társadalomjobbító lehetőségeit illetően. A hatalommal és demokráciával foglalkozó – már említett – svédországi kutatás arról számol be, hogy az állami hatóságok az egyetemeket gyakran használják információforrásként és tanácsadásra; az egyetemi rendszer a politikai és közigazgatási elit egyik fő konzultációs partnere (Pettersson 1989: 176–189). Finnországban nincsenek hasonló kutatási eredmények, de talán nem vakmerő feltételezés azt állítani, hogy az egyetemi rendszer és a tudományos közösségek szerepe sokkal jelentősebb. Ami a politológusok helyzetét illeti, egy példa különösen jól megmutatja a különbséget. Svédországban 1974-ben új alkotmányt vezettek be az 1809-es régi és sok tekintetben elavult alkotmány helyébe; Finnországban 1970-ben a kabinet bizottságot állított fel azzal a feladattal, hogy dolgozzák ki az alkotmányos reform irányelveit, amelyeknek célja a nagyobb demokrácia a finn politikai és alkotmányos életben. A két alkotmányreform folyamatában a politológusoknak szánt szerep igencsak különbözött egymástól. Svédországban az új alkotmány megszüvegezését széles körű előkészítő munkálatok előzték meg, amelyekben a politikatudomány is nagymértékben részt vett (pl. Westerståhl 1976, Stjernquist 1976). Finnországban viszont egyáltalán nem is kérték a politikatudomány közösségének részvételét. A bizottság titkárságában a diszciplínát senki nem képviselte. Másfelől pedig a politológusok Finnországban sokkal szkeptikusabban szemlélik azokat, akik finanszírozzák és felhasználják a kutatást, mint Svédországban. Svédországban továbbra is nagy hatású politológiai projektek készülnek állami finanszírozással, ezzel szemben Finnországban egy ideje, de legalább az 1970-es évek óta nincsenek hasonló vállalkozások.

Ezt nem úgy kell értelmezni, hogy a svéd politikatudomány számottevő befolyást gyakorol a társadalomra, míg a finn politikatudomány nem, a többi ország meg valahol a kettő között van. A helyzet legalább bizonyos mértékig pont a fordítottja. Ha a „mandarin” fogalmával helyettesítjük azokat az értelmiségieket, akik pozíciójuknál és képességeiknél fogva, valamint a kutatás és az elmélet jóvoltából képesek olyan információt előállítani és terjeszteni, amely befolyásolja a gyakorlati társadalomszemlélet kialakítását, akkor indokolt az a következtetés, hogy a finn társadalomtudomány, beleértve a politikatudományt, sok „mandarint” termelt ki, akik például előmozdították a finn társadalom politikai integrációját (Heiskanen 1983). A svéd politikatudomány sem nélkülözi a „mandarinokat”, de a svéd „mandarinok” hozzájárulása inkább legitimáló, mint újjáalakító és nem meghatározó a társadalmi klímát, hanem annak alávetettjei. Ugyanezt a különbséget észlelhetjük a politikatudomány sorkatonái között is: a svéd politológusok egészében véve jobban integrálódtak a társadalomba, és jobban elfogadják a politikai rendszer szervezetét és normáit, mint kollégáik a többi országban, kiváltképpen Finnor-

szágban. Ezt a tendenciát tükrözi például az, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak egy-egy országban a politikai pártok tanulmányozásának. A svéd politikatudományban ez a terület még ma is jól áll, míg Finnországban az elmúlt két évtizedben elhanyagolták. A svéd kutatók érdeklődése a politikai pártok iránt azt mutatja, hogy respekálják a pártrendszert, hisznek a politikai pártok szerepében és funkcióiban a svéd demokrácia keretei között; a finn kutatók közönye pedig arról tanúskodik, hogy a finn társadalom bizalmatlan a pártok tevékenységével, törekvéseivel és funkcióival szemben.

A példa általánosabb szempontból is érdekes. Egyfelől a politikatudomány felhasználása ugyanazokba a módszertani és elvi problémákba ütközik, mint bármely más társadalomtudomány esetében; például ilyen nehézség az, hogy a felhasználók környezete sokkal összetettebb, mint amilyennek a tudományos elméletekben feltételezik (Nurmi 1974). Másfelől viszont a politikatudomány további, a diszciplína tárgyából fakadó speciális problémákkal is szembetalálja magát, mivel a politikai szereplőket, tevékenységüket és törekvéseiket, stratégiájukat és viselkedésüket vizsgálja, ezért igen különleges viszonyban van a felhasználókkal, akiket közelről érinthet a kutatás eredménye, és akik ezért hajlanak arra, hogy saját érdekeik szerint befolyásolják a felhasználás folyamatát. Ez alól természetesen Svédország sem mentes.⁵

A társadalomtudományok politizálása, ami a racionális tudománytervezésre irányuló igyekezetek nyomán az összes skandináv országban bekövetkezett, Finnországban különösen erőteljes volt, politikai pártok és csoportosulások olyan nagymértékben vettek benne részt, hogy a közvélemény aligha győződhetett meg a tudományág integritásáról és megbízhatóságáról. Ezt a hatást felerősítette az a tény, hogy a vitákban részt vevő sok politológus szimpatizált és azonosította magát a különböző politikai táborokkal. A politikai megmozdulás egyik kifejezési formája volt az a heves nyilvános vita, ami a demokráciával és az egyenlőséggel foglalkozó két nagy kutatási program körül bontakozott ki. A két kutatást az 1970-es évek elején a Finn Társadalomtudományi Tanács indította el és néhány évvel később fejezték be. Az 1980-as években azonban a helyzet sokat javult Finnországban is, noha az 1970-es évek csatáinak hatása még mindig észlelhető, mégis a finn politikatudományi közösség véleménye a diszciplína szerepéről ma sokkal egységesebb, mint egy évtizeddel ezelőtt volt. Ennek megfelelően csökkent le a politikai pártok és más felhasználók mohósága, hogy manipulálják és beszívárognak a közösségbe. Svédország és Finnország talán a két ellenpólus, de a távolság a pólusok között határozottan csökkent.

AZ INTEGRÁLÓDÁS ÉS A SZÉTESÉS KÖZÖTT

David Easton a nyugati, mindenekeelőtt az amerikai politikatudományról készített áttekintésében négy fejlődési szakaszt különböztet meg: a formális, a hagyományos, a behaviorista és a poszt-behaviorista szakaszokat (Easton 1985: 134). A korábbi szakaszokban a politikatudomány képes volt tárgyának átfogó leírására és egy közös cél iránti elkötelezettségre. „Az 1950-es és 1960-as években, a behaviorista szakaszban létezett egy messianisztikus szellem és közös erőfeszítés a kutatási módszerek fejlesztésére, noha ennek továbbra is megvolt az ellenzéke.” Az átmenetet a behaviorista szakaszról a poszt-behaviorista stádiumba különböző irányú mozgások jellemezték. „Valójában ma már a politikai kutatásoknak olyan sokféle megközelítése létezik, hogy a politikatudomány szinte elvesztette a célját” (Easton 1985: 143).

„Nincs többé egyetlen, meghatározó vélemény vagy olyan rendezőelv, álláspont, amely tévedhetetlenül megragadná a szakma, különösen fiatalabb művelőinek képzeletét. És a védekező állásban sem egyetlen ellenfél van csupán. Módszertani elveit tekintve a tudományág fragmentálódott, s ez akkor is így van, ha még mindig hitelt adunk annak az álláspontnak, hogy a tudományos kutatás még mindig a fő vonulatot képviseli... A politikatudomány elvesztette a tudományos érvényesség keresésének dinamikus célját, ezzel együtt elveszett a kemény magja. Valaha mindenki egyetértett abban, hogy a politikatudománynak van tárgya: tanulmányozza akár a hatalmat, akár az értéket, akár a jó élet feltételeinek autoriter elosztását... Ma már azonban művelői nem olyan biztosak abban, hogy a politika miről is szól... A politikatudomány még mindig új azonosságutadatot igyekszik kifejleszteni, új törekvést, a cél új érzetét. Világos, hogy még mindig átmeneti szakaszban vagyunk, és nehéz megjósolni, hol fogunk kikötni” (Easton 1985: 143–144).

Szándékosan idéztük itt némileg hosszabban Easton megjegyzéseit: a leírás megfelel a skandináv helyzetnek. Az északi országok már nem a behaviorizmus fellegrárai, valamennyi átlépett a poszt-behaviorista szakaszba. A skandináv politikatudomány csakúgy, mint általában a nyugati politikatudomány szemléletében heterogén, megközelítési módjait tekintve sok irányú lett. A változás látható különbségeket idézett elő az egyes országok között. Különbségek mutatkoztak abban, hogy milyen mértékben fogadták el és alkalmazták a gyakorlatban orientációs pontként a hermeneutikát, a marxizmust és a strukturalizmust; a marxizmus különösen az 1970-es években fontos áramlat volt a dán politikatudományban, ugyanakkor a többi országban alig jelentett többet perifériális ösztönzésnél; Finnországban a fenomenológia és a strukturalizmus iránt volt nagyobb az érdeklődés, mint másutt (Anckar 1987: 77–78). Eltérően alakult az egyes országokban a politikatudomány tematikus profilja is. Azon a néhány kutatási területen túl, amely az összes skandináv országban előtérben van, ami Svédországot illeti, csaknem szabály, hogy az egyik ország erős

minden olyan területen, ahol a másik gyenge. Dániában a parlament, a politikai részvétel, a jövedelempolitika és a munkaerőpiaci politika kap nagy hangsúlyt a kutatásokban: a norvég kutatás a közigazgatásra, a politikai részvételre, a hatalomra, a döntéshozatalra, és a nők helyzetére összpontosít; Svédországban a politológiai kutatás a szervezetek és politikai pártok, a közületi szektor növekedése, a felsőoktatás, a munkaerőpiaci politika és a társadalmi változások vizsgálatában a legerősebb (Eliassen–Pedersen 1984).

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a skandináv országok politikatudományi kultúrája nagyon különbözik egymástól. A hasonlóságok még mindig túlsúlyban vannak, és a felfogások és meggyőződések terén meglévő választóvonalak inkább az egyes politikatudományi közösségeken belül és nem azok között húzódnak. Emellett a behaviorizmus egyes dogmáinak feladása még nem jelenti az amerikai befolyás radikális elutasítását: a skandináv politikatudományi közösségek pluralista szemlélete nagymértékben a mai amerikai politikatudomány pluralista szemléletét tükrözi. Ami például Svédországot illeti, „csaknem szabály, hogy a fiatal politológusok bizonyos ideig az USA-ban járnak egyetemre” (Ruin 1978: 159). Hasonló a helyzet a többi skandináv országban is. Másodsor, az amerikai befolyást erősítik az olyan kapcsolatok is, mint amilyenek a közös folyóiratok, találkozók és az információcsere egyéb csatornái. Harmadsor, az 1970-es és 1980-as években főképpen az Európai Politikai Kutatások Konzorciuma jóvoltából a nyugat-európai politikatudománnyal kialakult kapcsolatok további ösztönzést és tájékozódást jelentettek a skandináv politikatudomány számára anélkül, hogy komolyan veszélyeztetették volna az amerikai dominanciát. Sőt, ez a dominancia inkább megszilárdult, minthogy a nyugat-európai politikatudományt jelentős mértékben éppen az amerikai példa alakította és ösztönözte.

A POLITOLÓGIA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KÖZÖTT

Olof Ruin (1978: 157–158) szerint például a svéd politikatudományi kutatásokat századunk első felében három fő áramlat jellemezte, és mindhárom egy másik diszciplína felé orientálódott. Az egyik az alkotmányjoghoz kötődött, a másodikat a történettudomány befolyásolta, a harmadik a filozófia és az eszmetörténet vonzáskörében bontakozott ki. Ez azonban nem jelentette a tudományág egymástól független részekre szakadását. Ruin hangsúlyozza, hogy a politológusok akkoriban képesek voltak a jogi, a történeti és a filozófiai megközelítést a legfontosabb politikai intézmények és folyamatok egységes vizsgálatában ötvözni. Finnországban és Svédországban a korai szakaszban az a felfogás uralkodott, hogy a politikatudomány a politikával magyarázza meg a politikát: például azt kell vizsgálnia, hogy az alkotmányos normák milyen hatással vannak a hatalmi

viszonyokra, vagy milyen a kapcsolat a választási rendszerek és a pártrendszerek között.

A behaviorista forradalommal a helyzet megváltozott. Finnországban *Sven Lindman* volt az, aki nem csatlakozott szívvel-lélekkel a forradalmi lendülethez és egyszer a hatvanas évek közepén azt javasolta, hogy a diszciplína váljon két részre, az egyiket nevezzék politikatörténetnek, amely a politikatudomány hagyományosabb ágát tartalmazná, a másikat politikai szociológiának, amely viszont az új behaviorista mozgalomnak adna teret (Ankcar 1986: 152–153). A javaslatot talán nem gondolta át alaposan. Mégis érdekes, mert jelzi, hogy a korszak politológusai a saját tudományterületüket más diszciplínáknak alárendelt stúdiumként – Lindman felfogása szerint vagy a történelem vagy a szociológia részterületének – tekintették. Ez az engedékenység a társadalomtudomány más területei iránt önmagában nem meglepő, hiszen maga a behaviorista forradalom is a szociológiára redukálta a politikatudományt. A behaviorista mozgalom olyan kutatást sürgetett, amely a politikát a társadalomból magyarázza: a politikai elit jellemzőit társadalmi háttérének vizsgálatával tárta fel, és a politikai magatartást szociális, gazdasági és kulturális tényezőkkel magyarázták. Az ismert finn szociológus és politológus, *Erik Allardt* határozottan óvott ettől a tendenciától. Sokat idézett megnyitó beszédében az 1968-ban Helsinkiben tartott skandináv politikatudományi kongresszuson szembefordult azokkal, akik a politikát „olyan epifenomenonnak tartják, amely a létező társadalmi és gazdasági csoportokkal megmagyarázható, de amely maga nem teremt, vagy nem tartalmaz magyarázó változókat”. Majd hangsúlyozta, hogy bizonyos társadalmi és politikai változások a politikai szférában keletkeznek, és ezért nem lehet minden fejleményt az emberek szociális, gazdasági, vagy pszichológiai jellemzőinek mérésére szolgáló tényezőkre visszavezetni, illetve velük megmagyarázni. Allardt szerint a politika fontos jelenség, amely független befolyást gyakorol az emberek cselekedeteire, és ezért nem redukálható a szociológiára vagy a pszichológiára (Allardt 1968: 89–90).

Allardt annak idején nagyon is aktuális figyelmeztetése mára már sokat veszített időszerűségéből. A skandináv országokban a politikatudománynak már nem kell attól tartania, hogy valamely más diszciplína magába olvasztaná. De annak a veszélye, hogy elveszti azonosságát, még mindig fennáll. Nem amiatt, hogy netán egyoldalú függőségi viszonyba kerül más tudománytól, hanem inkább az a probléma, hogy a kapcsolatok kiterjedtsége és folyamatos bővülése következtében egyre nehezebb a kutatási problémák és megközelítési módok sokaságát valamiféle egységes diszciplínát integráló felfogás vagy meggyőződés kialakítása.

Egy nemrégiben kiadott skandináv politikaelméleti szöveggyűjtemény (Lane–Stenlund 1989) négy központi fogalom köré rendezte anyagát, ezek: a racionalitás, a rendszer, az igazságosság és az állam. Ez az osztályozás nagyon pontosan jelzi azokat a fő áramlatokat,

amelyek a behaviorista forradalmat követően uralkodóvá váltak a skandináv politikatudományban. Az 1960-as évek végén és az 1970-es években az általános rendszerelmélet alkalmazása a skandináv politikatudományt erőteljesen ösztönözte, különösen Dániában és Svédországban. Ez a megközelítés feltételezi a politika környezetének és egyszersmind azoknak a diszciplínáknak a bevonását, amelyek a politikát vizsgálva a környezetét is tanulmányozzák. Valamivel később a skandináv politikatudomány nagyobb mértékben inkorporálta a racionális cselekvés modelljét, ez a kutatási irány különösen Norvégiában és Svédországban talált követőkre. A fejlődés tovább bővítette a kölcsönhatást a politikatudomány és más társadalomtudományok között: a racionális cselekvés elmélete a közgazdaságtani megközelítést tükrözi és hasznosítja, de egyúttal ösztönöz a politikai filozófia szélesebb körű felhasználására (vö. Easton 1985: 145–147). A politikai filozófia visszatérése sokat köszönhet a normatív politikai elmélet iránt megnövekedett érdeklődésnek, és e tekintetben talán Finnország jogosan tarthat igényt a *primus inter pares* pozíciójára. Megújult az érdeklődés az államelméletek iránt is. Ezzel a kutatási iránnyal – amely Dániában és Finnországban a legerőteljesebb – jelent meg a skandináv politikatudományban a marxista befolyás, valamint a politikai gazdaságtani és a makroszociológiai orientáció.

Összefoglalva, a modern skandináv politikatudomány zavarbaejtően gazdag mind az orientációk, mind a megközelítési módok tekintetében, és ezzel tovább gyarapodnak kapcsolatai a társtudományokkal. A történelemhez és a jöghöz fűződő régi szálak sem szakadtak el, és a szociológiától, valamint a pszichológiától való behaviorista függés sem szűnt meg.

Ebben a sokirányú és a diszciplína előtt egymást keresztező célokot formáló fejlődésben azonban kirajzolódik két olyan tendencia, amely ellensúlyozza a dezintegráló erőket, és a politikatudomány identitásának megőrzését segíti elő.

1. A politika mint magyarázó változó visszakerült a politikatudományba. Ez annak a policy-orientációnak az eredménye, amely az Egyesült Államokban az 1960-as években a problémamegoldó és alkalmazott ismeretek előtérbe állításával áttörést ért el a politikatudományban (Easton 1969). Befogadását a skandináv országokban megkönnyítették és bátorították akkoriban az arra irányuló törekvések, hogy az egyetemi és tudományos rendszer legyenek a társadalmi reform hordozói. A policy-t középpontba állító megközelítés kimozdította a politikatudományt abból a pozíciójából, amely Allardtot is nyugtalanította: a tudomány figyelmét a gazdasági, társadalmi és egyéb környezeti tényezők politikát meghatározó szerepéről e tényezők politika-függőségére irányította. A politológiai kutatások arra kerestek választ, hogy miként befolyásolják a politikai struktúrák és folyamatok a politikai rendszer teljesítményét, illetve e teljesítmények az életszínvonalat és a társadalmi életet. Tematizálták a döntéshozatal újabb szakaszát, köztük a végrehajtás fázisát. A policy-orientáció

hamarosan valamennyi skandináv országban az új áramlatok fontos része lett: teljes összhangban állt a rendszerelmélet előfeltevésével, a kutatás érdeklődését a kollektív döntés racionalitására irányította, normatív kérdéseket tett fel a jóléti politika módozatait illetően, bátorította a gondolkodást és a kutatást az állam szerepéről. Ez a megközelítés az 1980-as évek végén nem annyira befolyásos, mint az 1970-es évek végén volt. De magában hordozza a politikatudomány korábbi szakaszainak örökségét, nevezetesen azt, hogy a politika „számít”. Ebben a fontos értelemben előmozdította a diszciplína függetlenségét.

2. Manapság a skandináv politikatudomány egyelőre keresi az egységes konceptuális keretet. A főbb tájékozódási pontok: institutionálizmus és a szervezelmélet szerepe a politológiai kutatásban (March–Olsen 1984; Olsen 1985, Olsen 1988), a kiindulópont pedig a politikai kategóriák relatív autonómiája, ami nagymértékben egybeesik a policy-orientáció feltevésével. A hangsúly azonban egyértelműen az intézményeken és kölcsönhatásokon van. Az institutionálizmus mellett szól az az egyszerű érv, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági intézmények egyre nagyobbak, összetettebbek, találékonnyabbak és fontosabbak lettek: „A modern gazdasági és politikai rendszerek legtöbb fontos szereplője formális intézmény, a jog és bürokrácia intézményei meghatározó szerepet töltenek be a mai életünkben” (March–Olsen 1984: 734). Egy másik, ezzel összefüggő érv szerint a politika intézményi konstrukciója igen nagy jelentőségű a politikai demokrácia felélesztésében és megerősítésében, továbbá az olyan értékek megvalósításában, mint az igazságosság és az egyenlőség. Az institutionálizmus térhódítása a politikatudományban nem jelenti egyszerűen a visszatérést az elmélet korábbi formáihoz. Az újabb gondolkodás közelebb viszi a politikatudományt a történelemmel, a joggal és a politikai eszmékkel való szellemi közösséghez, miközben megőrzi a más tudományágakkal és a tudomány behaviorista felfogásával kialakult termékeny kapcsolat eredményeit.

A skandináv politikatudomány nem minden részterületén fogadják lelkesen az institutionálizmust. Azzal érvelnek, hogy a modern politikatudomány jelentős ágazatai olyan kérdésekkel foglalkoznak, amelyek az institutionálizmus számára egyszerűen nem megközelíthetőek: például a nemzetközi kapcsolatokkal és nemzetközi politikával foglalkozó kutatók érdekeit nem szolgálja, ha a struktúrákra összpontosítunk, mivel ezek csekély szerepet játszanak a politika adott szintjén (Goldmann 1985). Ez persze igaz, és nyilvánvaló, hogy a politikai intézmények kutatása nem válhat a politikatudomány egyetlen és kizárólagos egységesítő elemévé. Mindenesetre a politikai intézmények tanulmányozásának megújulását célzó tendencia a skandináv országokban meglehetősen jó esélyt ad a politikatudomány identitásának helyreállítására.

Az 1960-as évek elején *Robert Dahl* azt jósolta, hogy a behaviorista szemlélet lassanként beépül a diszciplína fő vonulatába és mint önálló megközelítés éppen sikerei miatt fog eltűnni: „Elkülönült, némiképpen szektás, enyhén frakciós szemléletként saját győzelme első áldozata lesz” (Dahl 1961: 770). A jóslat az északi országokban bevált. Akkoriban, amikor Dahl jövődölését kifejtette, a skandináv politikatudomány éppenséggel útban volt a behaviorizmus felé: mintegy harminc évvel később, azaz manapság a behaviorizmus az északi országokban önálló szemléletként egyértelműen elavult. A diszciplína skandináv felfogása azonban még mindig szilárdan kötődik a behaviorista ambíciókhoz, ahhoz a hithez, hogy a politikatudománynak törekednie kell a független változók felfedezésére a politikai életben, és a politika empirikus elméletének kidolgozására egyaránt. Néhány évvel ezelőtt *William Riker* megjegyezte, sok politológus abból a meggyőződéséből kiindulva, hogy tudományáguk nem tartalmaz felfedezett ismeretanyagot, feladja a tudományos általánosítás igényét. Riker szerint ez a keserű szkepticizmus kiindulópontja lehet „a fenomenológia és a hermeneutika irányába történő elmozdulásnak és egyéb, olyan törekvéseknek, amelyeknek nyomán a politikatudomány szépirodalmi foglalatossággá válik” (Riker 1982: 753). A tudósok túlnyomó többsége persze változatlanul ragaszkodik az alapvető behaviorista eszmékhez és eszményekhez. A skandináv politikatudomány fejlődését számtalan sok tényező befolyásolta: a saját országukban és másutt lezajlott társadalmi, gazdasági és politikai események, a többi ország politikatudományi fejlődése, továbbá a nemzetközi politikatudományi közösség belső tendenciái és változásai. Ezeket a hatásokat az utóbbi évtizedekben a politikatudomány meghatározó irányzata formálta és közvetítette: a behaviorista forradalom.

Fordította Gáthy Vera

JEGYZETEK

- ¹ Ezzel nem a fent említett Åbo Academy-nek nevezett egyetemre utalok, amelyet 1640-ben alapítottak. Ezt az egyetemet egy pusztító városi tűzvész 1827-ben megsemmisítette, később aztán áthelyezték Helsinkibe. 1918-ban magánkezdeménnyezsre új, ugyancsak Åbo University néven, egyetemet alapítottak Åbóban.
- ² Az olvasót talán meglepi, hogy Finnországban svéd tanszékek és tudományos központok működnek. Ennek az a magyarázata, hogy Finnország kétnyelvű nemzet, a köztársaság hivatalos nyelve a finn és a svéd. Finnország alkotmánya értelmében az állam az egyenlőség elve alapján gondoskodik a finn és a svéd anyanyelvű lakosság kulturális és gazdasági szükségleteiről. Ennek az elvnek egyik megnyilvánulási formája a svéd nyelvű felsőoktatás fenntartása az Åbo Akadémián.
- ³ A fejleményeket részleteiben itt nem tekinthetjük át, az érdeklődő olvasó tájékozódhat a Skandináv Politikatudományi Évkönyv sorozat 12. évfolyamából, amelynek több fejezete számol be az északi politikatudomány mint foglalkozás növekedéséről. Itt most csak néhány megjegyzést ismételünk meg, hogy illusztráljuk a fejlődést.

- ⁴ Az 1987–1988-as tanévre vonatkozóan a közelmúltban készült jelentés a szektor-kutatás svéd rendszeréről azt mutatja, hogy a pénzalapoknak körülbelül egyötödét az egyetemi rendszer kapja: a szektor-kutatást pedig viszonylag magas arányban (47%) maguk a kormányzati szektor szervei végzik el. A szektorális finanszírozás fontossága természetesen a tudományos területektől függően változó, és a társadalomtudomány egyáltalán nem fontos azok számára, akik a pénzt elosztják. A társadalomtudomány azonban mégis figyelemreméltó részt kap. A társadalom-kutatás és a jogtudomány összes finanszírozásának 14 százaléka származik a szektorális forrásokból, és ugyanezek a területek 12 százalékot kapnak a szektorok által az egyetemi rendszernek juttatott pénzekből (Svensk sektorforskning 1989).
- ⁵ Az egyik vezető tudós, aki az 1960-as években a helyi politika feldolgozására Svédországban elindított nagy programban vett részt, arról panaszkodott, hogy a helyi politikusok és a nyilvános viták más prominens résztvevői félreértelmezik, sőt el is torzítják a projekt által elért kutatási eredményeket (Wallin 1986: 28).

HIVATKOZÁSOK

- Albaek, Erik 1988. Samfundsforskning og politik – et umage par? *Politica*, (20) 2, 202–215.
- Allardt, Erik 1968. Statsvetenskap och sociologi. *Politiikka*, (10) 3, 87–99.
- Anckar, Dag 1973. *Dissertationer i finsk statskunskap: anteckningar kring en bibliografisk förteckning*. Åbo: Meddelanden från Institutet för samhällsforskning, Åbo Akademi, Ser. B: 24.
- 1976. Kommunalpolitik – vad det är och vad det inte är. *Kunnallistieteellinen Aikakauskirja*, (4) 1, 5–22.
- 1978. Political Science in Finland 1960–1975: From Behavioralism to Policy Analysis. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 12*. Oslo: Universitetsforlaget, 105–126.
- 1986. *Sven Lindman. Hans vetenskapssyn och vetenskapliga gärning*. Åbo: Acta Academiae Aboensis, Humaniora, (64) 2.
- 1987. Political Science in the Nordic Countries. *International Political Science Review*, (8) 1, 73–84.
- 1988a *Institutionalizing Comparative Research: Nordic Experiences*. Paper, International Political Science Association, 14th World Congress, Washington D. C., August 28–September 1, 1988.
- 1988b Political Science in the Aftermath of World War II. In: Marjatta Erharyi–Klaus Sondermann (eds.) *Political Science: A Success Story?* Jyväskylä: Studia Politica Jyväskyläensia, 1, 1–27.
- Anckar, Dag–Voitto Helander 1985. Corporatism and Representative Government in the Nordic Countries. In: *Small States in Comparative Perspective. Essays for Erik Allardt*. Oslo: Norwegian University Press, 124–137.
- Ansoff, H. Igor 1986. The Pathology of Applied Research in Social Science. In: Frank Heller (ed.) *The Use and Abuse of Social Science*. London: SAGE Publications, 19–23.
- Back, Pär-Erik 1984. Den anspråkslöse Herbert Tingsten. *Politik*, 1, Umeå: Statsvetenskapliga föreningen i Umeå
- Buksti, Jacob A.–Kjell Eliassen 1979. Editorial Note: Corporate Pluralism in Nordic Democracies. *Scandinavian Political Studies*, (2) 3, 195–196.
- Cole, Leonard A. 1983. *Politics and the Restraint of Science*. Totowa, New Jersey: Rowman & Allanhold

- Dahl, Robert A. 1961. The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest. *The American Political Science Review*, (55) 4, 763–772.
- Easton, David 1965. *A Systems Analysis of Political Life*. New York: John Wiley
- 1969. The New Revolution in Political Science. *The American Political Science Review*, (63) 4, 1051–1061.
- 1985. Political Science in the United States: Past and Present. *International Political Science Review*, (6) 1, 133–152.
- Eliassen, Kjell–Mogens N. Pedersen 1984. *Svensk samhällsorganisation och förvaltning: En inventering av svensk forskning*. Uppsala: Humanistisksamhällsvetenskapliga forskningsrådet
- 1986. Political Science in Sweden: A Critique. *Politologen*, (15) 1, 11–14.
- Elvander, Nils 1978. The Growth of the Profession 1960–1975: Sweden. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 12*. Oslo: Universitetsforlaget 75–82.
- Goldmann, Kjell 1985. Statsvetenskaperna. *Politologen*, (14) 1, 4–6.
- Grimsson, Olafur 1978. Pioneering Political Science: The Case of Iceland. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 12*. Oslo: Universitetsforlaget, 47–63.
- Heiskanen, Ilkka 1983. Epilogi: yhteiskuntatieteet, käytännön yhteiskuntateoria ja maame äyllinen ilmasto. In: Jaakko Nousiainen–Dag Anckar (eds.) *Valtio ja yhteiskunta*. Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 297–335.
- Heisler, Martin 1979. Corporate Pluralism Revisited: Where is the Theory? *Scandinavian Political Studies*, (2) 3, 277–297.
- Heller, Frank 1986. Conclusions. In: Frank Heller (ed.) *The Use and Abuse of Social Science*. London: SAGE Publications, 266–281
- Henningsen, Sven–Erik Rasmussen 1966. Political Research in Scandinavian, 1960–65: Denmark. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 1*. Helsinki: The Finnish Political Science Association, 254–257.
- Karvonen, Lauri 1981. *Med vårt västra grannland som förebild*. Åbo: Meddelanden från Stiftelsens för Åbo Akademi forskningsinstitut, Nr 62.
- Kuhnle, Stein 1986. Linjer i norsk statsvitenskap: institusjonell differensiering og forskningseksponasjon. In: Stein Kuhnle (ed.) *Det politiske samfunn*. Otta: Tano A. S. 47–68.
- Kuhnle, Stein–Stein Rokkan 1978. The Growth of the Profession: Norway. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 12*. Oslo: Universitetsforlaget, 65–73.
- Lane, Jan-Erik–Hans Stenlund 1989. *Politisk teori*. Lund: Studentlitteratur.
- Lasswell, Harold 1964. *The Future of Political Science*. London: Tavistock Publications
- Lewin, Barbro 1985. *Johan Skytte och de skytteanska professoreerna*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, Acta Universitatis Uppsaliensis 100.
- Lindman, Sven 1962. *Den akademiska friheten*. Ekenäs: Ekenäs Tryckeri Aktiebolag
- 1976. *Uppsala Universitet 1477–1977*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, Uppsala Universitet
- March, James G.–Johan P. Olsen 1984. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life. *The American Political Science Review*, (78) 3, 734–749.
- Nannestad, Peter 1978. The Growth of a Profession: Political Science in Denmark 1960–1975. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 12*. Oslo: Universitetsforlaget, 13–27.
- Nousiainen, Jaakko 1983. Valtio-opillisen tutkimuksen behavioraalinen murros. In: Jaakko Nousiainen–Dag Anckar (eds.) *Valtio ja yhteiskunta*. Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö 179–224.

- Nurmi, Hannu 1974. Sosiaalitieteellisen tutkimuksen hyödyntämisen filosofisia ongelmia. *Politiikka*, (16) 1, 6–19.
- 1983. Valtio-oppi 1600-luvun Turun Akatemiassa. In: Jaakko Nousiainen–Dag Anckar (eds.) *Valtio ja yhteiskunta*. Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 16–35.
- Olsen, Johan P. 1985. Nyinstitusjonalismen og statsvitenskapen. *Statsvetenskaplig Tidsskrift*, (88) 1, 1–14.
- 1988. *Statsstyre og institusjonsutforming*. Oslo: Universitetsforlaget
- Paakkunainen, Kari 1985. *Demokratia, tiede, kansanvalistus*. Jyväskylä: Valtiotieteellinen yhdistys
- 1988. A Periphery in Search for a Center: The Early Years of the Finnish Political Science Association. In: Anckar, Dag–Erkki Berndtson (eds.) *Political Science Between the Past and the Future*. Jyväskylä: The Finnish Political Science Association, 25–33.
- Pedersen, Mogens N. 1983. Why, Who and How? Normative Problems of Co-Determination in the Public Sector. Illustrated by University Reforms in Denmark and Sweden. *Statsvetenskaplig Tidsskrift*, (86) 4, 315–330.
- Pesonen, Pertti 1966. Preface. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 1*. Helsinki: The Finnish Political Science Association, 5–8.
- 1978. The Political Science Profession in Finland. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 12*. Oslo: Universitetsforlaget, 29–45.
- Petersson, Olof 1988. The Study of Power and Democracy in Sweden. *Scandinavian Political Studies*, (11) 2, 145–158.
- 1989. *Maktens nätverk*. Stockholm: Carlsson Bokförlag
- Premfors, Rune 1986. *Svensk forskningspolitik*. Lund: Studentlitteratur
- Pystynen, Erkki 1972. *Kunnallistiede – kunnallispolitiikka*. Jyväskylä: Oy Gaudeamus Ab
- Rasmussen, Erik 1985. A Periphery Looks at Its Centres: The Case of Danish Political Science. *Scandinavian Political Studies*, (8) 4, 319–328.
- Riker, William H. 1982. The Two-Party System and Duverger's Law: An Essay on the History of Political Science. *The American Political Science Review*, (76) 4, 753–766.
- Rokkan, Stein 1978. Political Science in the Nordic Countries 1960–1975: Introductory Note. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 12*. Oslo: Universitetsforlaget, 5–9.
- Rose, Richard 1983. Under What Circumstances is Statute Law a Resource of Public Policy? *Paper to Regulation in Britain Conference, SSRC Centre for Socio-Legal Studies*, Oxford, 12–14 September 1983.
- Ruin, Olof 1978. Political Science Research in Sweden 1960–1975: An Overview. In: *Scandinavian Political Studies, Yearbook, Volume 12*. Oslo: Universitetsforlaget, 157–184.
- 1986. Political Science in Sweden, *Politologen*, (15) 1, 3–10.
- Schmidt, Stephan 1989. Nordic Social Science Research and the American Nightmare. *Scandinavian Political Studies*, (12) 2, 169–185.
- Steinby, Torsten 1970. *Peter Forsskål och Tankar om Borgerliga Friheten*. Helsingfors: Hufvudstadsbladet
- Stjernquist, Nils 1976. Statsvetenskaplig forskning kring den nya grundlagen. *Statsvetenskaplig Tidsskrift*, (79) 1, 58–69.
- Svensk sektorforskning*. Statsrådsberedningen Ds 1989: 3. Stockholm 1989.
- Tingsten, Herbert 1937. *Political Behavior. Studies in Election Statistics*. London: P. S. King & Son, Ltd

- Trent, John 1978. Political Science Beyond Political Boundaries: The International, Institutional Development of Political Science. *Participation*, Supplement, 44–66.
- Wallin, Gunnar 1986. Kunskap och kommunal politik. In: Olof Ruin et al. *Kunskap och politik*. Stockholm: Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms Universitet, 19–28.
- Westerståhl, Jörgen 1976. Författningsutredningen. *Statsvetenskaplig Tidskrift*, (79) 1, 2–11.
- Wittrock, Björn 1985. Dinosaurs or Dolphins? Rise and Resurgence of the Research-Oriented University. In: Björn Wittrock–Aant Elzinga (eds.) *The University Research System*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 13–37.
- 1986. Statskunskapen och samhällsutvecklingen. In: Olof Ruin et al. *Kunskap och politik*. Stockholm: Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms Universitet, 11–18.
- Wyller, Thomas Chr. 1986. Universitetsfaget: de frste ti år. In: Stein Kuhnle (ed.) *Det politiske samfunn*. Otta: Tano A. A., 21–35.

KÖNYVEKRŐL

SZABÓ MÁRTON

A rendszerváltozás szemantikája

Hazánkban csakúgy, mint Közép- és Kelet-Európa sok más országában a politikusokat és a nyilvánosság szereplőit áthatja az igény, hogy az eddigiekhez képest más értelmet adjanak a társadalmi-politikai létezésnek, másképpen beszéljenek, új identitásokat teremtsenek és új gondolkodásmódot prezentáljanak. Az intézmények, a jogrendszer, a szervezeti cselekvések átalakulása mellett napjainkban jól érzékelhetően változik a nyilvánosságnak szánt szavak értelme és státusza, a politikai beszéd nyelvtana, a múlt jelentése, de még a társadalomtudományok beszédmódja is.

Bár igen erős az újat prezentálás kényszere, a hatalom szimbolikus leváltása nem 1989-ben kezdődött: a politikailag-ideológiailag preferált hatalmi beszéd kiszorítása már régóta folyt hazánkban. A nyilvánosság tagolt volt, amelyben alternatív politikai beszédmódok konkuráltak egymással (Kuczi 1987; Heller-Némedi-Rényi 1990), s fokozatosan háttérbe szorult a hivatalos ideológia szókészlete, szintaxisa és szemantikája, beszédmódja és valóságkonstrukciója (Kuczi 1990). A hetvenes években újjászülető magyar szociológia a hivatalos politikai nyelvet lényegében sikerrel leváltó értelmiségi közbeszéd is volt, egy új és tagolt politikai diskurzus (Becskeházi-Kuczi 1992).

Először a szavak győzték le a mögöttünk hagyott évtizedek politikai berendezkedését. Adekvát legitimációs beszéde és nyelvtana egyszerűen kikopott a közéletből. Arra nem volt mód, hogy nyílt ideológiai vitákban győzessen le, de a *nyelvi passzív rezisztencia* is megtette a magáét: az értelmiség, sőt a politikusok egy része nem volt hajlandó használni a marxizmus-leninizmus szókészletét, amely így elsősorban csak politikai gesztusként működött. Gyakran ugyanaz a személy „több nyelven” is megszólalt: a helyzettől függően az ideológiai dagályosság, a szaktudományos retorika vagy a köznapi

jelentések nyelvén. A különböző politikai valóságkonstrukciók pedig békésen éltek egymás mellett, közvetítések nélkül.

A rendszerváltozás nyomán azonban nyilvánvaló lett: a nyelvi védekezést felváltotta az offenzív politikai beszéd, az új politikai valóság nyelvi megkonstruálása. A jelenségre reagált a magyar tranzitológiai irodalom. A nem túl nagy számú értelmezés és leírás tudományos jelentősége számottevő, mégha az elemzésekben sok is a személyes tapasztalatok általánosítása, a megézés és az ihlet.

A rendszerváltozás szemantikájának két fő vonulata alakult ki. Az egyik a meglévő politikai tagolódások nyelvi jellegzetességeit írja le, egyrészt a régi és az új rendszer viszonylatában, másrészt az új hatalom politikai erői mentén. A másik vonulat képviselői merészebben gondolkodnak. A társadalomtudományok huszadik századi nyelvi-konstrukciós fordulatának szellemében a szimbolikus-nyelvi változások politikai változásokat generáló, sőt teremtő szerepét elemzik a hazai rendszerváltozás folyamatában. Áttekintésében először a hagyományosabb nyelvészeti, a politikai nyelvet referenciális szerepben értelmező munkákat kísérelem meg bemutatni.

*

A hollandiai Mikes Kelemen Kör 1989-ben Tanulmányi Napjait a nyelvi problémák megvitatásának szentelte. (Az előadások anyaga *A szó hatalma* címmel jelent meg Pécsen.) A rendezvényen két kutató, Kassai György és Hernádi Miklós elemezte a megváltozott, vagy éppen változóban lévő politikai szféra grammatikáját, az átalakuló nyelvi magatartásokat.

Hernádi, ahogyan ő mondja, kisüzemi módszerekkel készült impresszionisztikus elemzését (Hernádi 1991: 147) a régi, a sztálini típusú politikai nyelvhasználat áttekintésével indítja, ami valóban benyomások rögzítése, de szisztematikus, és a szerző fontos összefüggéseket impresszionál. 1988–89-ben a politizáló értelemiség éppen teljesen kibújni készül a régi idők nyelvi abroncsaiból. Az előadó szinte megáll egy pillanatra és visszaneézve megkérdezi: mit is hagyunk hát magunk mögött. Milyen volt az ó- és az újsztálini idők nyelve? Válaszát több szempontból is tematizálja. *Lexikájának* középpontjában a legitimitáshoz szorosan kötődő nem túl sok *megszentelt* (vagy éppen: üldözött) szó állt, melyeknek értelme „örök időkre” rögzítettnek tűnt. *Szemantikáját az önkényesség* jellemezte. Azt a tényt, hogy a közéletben és a politikában „ki kicsoda, és mi kicsoda”, szigorúan a hatalmi érdekek és csatározások alakították, lényegében függetlenül a közösség nyelvi szokásaitól. A politikai *kommunikációt* a mérhetetlen *gondosság* jellemezte – írja Hernádi. A politikusok alig-alig rögtönöztek, kényszerrel minden szóra, ezért többnyire felolvas-tak. Az egyirányú folyamat egyik pólusán kinyilatkoztatások hangzot-tak el, a másikon értelemfejtési kísérletek folytak. A politikai nyelv alapvető *stílusjegye* pedig a *személytelenség* volt. Uralkodott a bürok-

ratikus beszéd mód, amelyben mindig valami magasabb intenció szólal meg, az egység jegyében. Végül pedig a nyelv *pragmatikáját* a *hatalmiság* jellemezte. A beszéd – számtalan közvetett és közvetlen eszköz révén – nem tárgyáról „szólt”, hanem a beszélő hatalmáról, ennek jellegét és mértékét prezentálta.

A rendszerváltozás nyomán a politikai nyelvhasználat lexikájában megkezdődött a profanizálódás. Rituális szavak mozdulnak ki a helyükről és tűnnek el a politikusok beszédéből, bár a „koholt verbális értékek dicsfénytől való megfosztása a szókészletben eddig lényegében *szinonimákra* való átállásokkal zajlott” (Hernádi 1991: 153). A szemantikában kezdetét vette a *tényszerűség*, a dolgok néven nevezésének gyakorlata, „az önkényes jelentések fokozatos lebomlása” (Hernádi 1991: 152). A stílus *személyesebb*, közeledik a közbeszédhez, indulatosabb és fésületlenebb, mint eddig. A politikai kommunikáció pedig mintha két pólusúvá válna, a tényleges párbeszéd jelei mutatkoznak. A megnyilatkozásoknak egyéni tétje van, ezért *harsányabb* és agresszívabb, mint az eddig megszokott. Pragmatikájában is megjelenik a *tagoltság*. Egyelőre még nem világos, hogy a nyelvi aktorok hol képződnek, de a nyelvi cselekvések által teremtett fiktív egység és a manicheus világ eltűnőben van.

Kassai György egyrészt általános kérdéseket érint, másrészt egy konkrét nyelvi jelenség, a *módosító szavak* szerepén keresztül mutatja be a változásokat. Vajon mi indokolja, hogy a módosító szavak a szerző figyelmének középpontjába kerültek? Nos, a *modalitásra*, azaz a beszélő szándékainak kifejezésére egy sor olyan nyelvi eszköz használatos (módbeli segédigék, módhatározók, igemódok stb.), amelyek az adott mondaton *belül* hatnak, módosítják a mondat egy részének értelmét. A magyar nyelvben azonban szép számmal vannak olyan módosító szavak, amelyek vonatkozási pontja *kívül* van azon a mondaton, amelyben használjuk. Értelmük ezért homályos, vonatkozási pontjuk legfeljebb körvonalazható, de nem rögzíthető. Bizony nem tudni pontosan, mit is jelentenek. Mármint a „bizony”, meg az „is” módosító szavak az előbbi mondatomban, és sok hasonló társuk: hát, éppen, persze, feltétlenül, csak, tulajdonképpen, egyáltalán. Leginkább a beszélő magatartását jelezhetik, azt például, hogy az illető fölényes, töprengő, vagy mondjuk kimagyarázzkodási szándékkal szól-e meg.

Kassai György a fentiekkel összefüggésben érdekes nyelvi jelenséget rögzít a hatalmváltás éveiből: a módosító szavak változása összefügg a módosuló történelemmel. A társadalmi háttér – mint írja – a következő. Egy szilárd hatalmi helyzetet kikezdett az ellentmondás, a kételkedés. Amikor ez a szilárd hatalmi tünő hatalom, persze még fenntartva hatalmi pozícióját, kezdte akceptálni ellenfele érveit és szavait, vagy fordítva, amikor az ellenfelek felvetettek évtizedekig tiltott témákat, s szent intézményeket támadtak, akkor a beszéd homályban tartott szavakkal indul. Bizonytalan, tapogatózó (politikai) nyelvi magatartások jelennek meg a színen. „Előbb az *árnyaló*

modalitások uralják a beszédet, majd a nyílt kimondás elkerülésére alkalmas, pusztán *utaló* modalitások” (Kassai 1991: 28).

Későbbi fejleményekkel foglalkozik Tolcsvai Nagy Gábor. Írása elsősorban „a többpárti parlamenti demokráciában működő politikusok nyelvi magatartását elemzi, nyelvművelő szempontból” – írja. A változás általános irányát abban látja, hogy megszűnt a politikai beszéd hivatalossága, ünnepélyessége, illetve háttérbe szorultak az ennek megfelelő nyelvi formák: a személytelenség, a szemantikai telítettség, az írott stílusra jellemző túlbonyolítottság és jólformáltság. Nos, azzal a megállapításával nyilvánvalóan nehéz egyetérteni, hogy „a hatalmi monopólium megszűntével elenyészett a kinyilatkoztatások, ex chatedra kijelentések lehetősége is” (Tolcsvai Nagy 1992: 225, 226), az viszont igaznak tűnik, hogy megnőtt az *elsőszó* szerepe, ezzel együtt teret nyert a politikusok között az *egyéni stílus* és elfogadottá vált a *jogi* érvelés.

Az új helyzet „a szavak szintjén a konvergencia jeleit mutatta az elmúlt években” (Tolcsvai Nagy 1992: 228). Ezt mindenekelőtt az jellemzi, hogy „frissen létrejött, illetve újra aktivizálódott egy speciális jogi, államigazgatási és közgazdasági szókincs, amely nagyjából közösnek, így ideológiától függetlennek mondható” (Tolcsvai Nagy 1992: 228). Ezt a helyzetet még az sem kérdőjelezi meg, hogy a szókészlet egy részének jelentése és tartalma állandó politikai viták tárgya, és minden oldalon vannak már-már fetisizált kulcsszavak.

A stílus esztétikai kategória: például az irodalomelmélet és a nyelvészet ír le különböző stílusokat, vesz számba irodalmi és nyelvi stíluselemeket. A politizálás olyan értelemben lehet stílus, ahogyan minden ember (szóban és tettben) valahogyan megjeleníti önmagát, mégha ez ritkán történik is „művészi tökélyel”, karakteresen annál gyakrabban. A politikusok és politikai csoportok ilyen módon rendelkezhetnek jellegzetes stílussal, ami fontos kifejezője az általuk képviselt politikának.

Az elemzések kiindulópontja itt is az obligát tény: a hatalomváltás stílusváltás is. Mindenekelőtt felbomlott a közélet „egyenstílusa”. Bihari Mihály egy vázlatában a bolsevista politizálási stílus három jellegzetességét emelte ki: a néphez való viszonyban az elitizmust, a tudás kezelésében a kizárólagossági igényt és a politikai cselekedetekkel kapcsolatban a taktika és a stratégia relativizálódását (Bihari 1990). A nyelvészeti indíttatású elemzések az elmúlt évtizedek kapcsán – mint láttuk – a dogmatikus észjárást, a „jölfésültséget”, a személytelenséget, a hivatalosságot, a (cenzúrázási szándékoktól is vezérelt) gondosságot, az unalmas semmitmondást emelték ki (Herédi 1991; Tolcsvai Nagy 1992).

A sztálini és a szovjet politikai jelenségek, szokások és stílusok kulturális jelenségként való értelmezésében rendkívül izgalmas írásokat közölt Szilágyi Ákos (1988; 1992a; 1992b; 1992c). Ezek az írások – mutatis mutandis – rólunk is szólnak, arról a világról, amely az 1990-es évtizedben megpróbál, egyebek mellett stílust is váltani. Egy

nagyobb tanulmány alapján közölt publicisztikai írásában Galló Béla úgy véli, hogy a „magyar politika... reprezentatív posztjait ma két tudatos arcélű politikus tölti be”. A köztársasági elnököt plebejus arcélű és stílusú politikusnak tartja, akinél a politizálás szervező elve az, hogy a „politikát (...) nem az emberi tevékenység csimborasszójának, hanem az egyik emberi tevékenységnek érzi és érzékelteti” (Galló 1992: 17). Ezzel szemben a miniszterelnök arisztokratikus módon politizál, mert tevékenységét az emberi lehetőségek kiteljesedésének, a politikát pedig a legfontosabb szférának tekinti, ezzel önmagát egy értelmi és morális hierarchia csúcsára helyezi, ahol csak „függőlegesen”, fölfelé vagy lefelé lehet nézni.

Említett tanulmányában – Tolcsvai Nagy – kísérletet tett a parlamenti pártok politikai stílusának leírására is, a kísérlet azonban – úgy tűnik nekem – eredménytelen maradt. Nyilvánvalóan nem elegendő pusztán azt megállapítani, hogy az MSZP küzd a múltjával, a KNDP szerényen beszél, vagy a kisgazdáknál Torgyán kiváló szónok. Egyetlen számottevő stílusbeli különbséget tud regisztrálni: az MDF vezető garnitúrája feltámasztotta a politikai retorika hagyományos formáit, szemben a Fidesz és az SZDSZ politikusaival, akikre inkább a nagyvárosi, intellektuális élő beszéd stílusa jellemző (Tolcsvai Nagy 1992).

Bihari Mihály egy 1993-ban publikált tanulmányban az új politikai (döntően a kormányzó) elit politizálási stílusát és kultúráját tekinti át. A valóban nehezen megragadható jelenségről terjedelmes leírt állított össze: hajlandóság a sérelmi politizálásra, ultimátumpolitizálás, a társadalom kioktatása, az ellenfelek lebecsülése, a pótolhatatlanság hite, féktelen bizalmatlanság, kamarilla-politizálás, küldetésstudat, elszakadás a társadalomtól, a pártkatona típus előtérbe kerülése, a politika heroizálása, múltbarévedés, fenyegettségi érzésből és félelemből fakadó politizálási stílus (Bihari 1993). Ez az invenció „negatív fenomenológia” nyilván további értelmezést kíván, hiszen egyrészt vannak szerzők – a fentebb idézettek között is –, akik kevésbé negatív minősítésekkel illetik az új politikai elit stílusát, másrészt – és ez általánosabb probléma – a nyelvi elemzések is emélyültebbek lehetnek, ha a diszciplína már kiérlelt eredményeinek a birtokában kísérleljük meg a hazai jelenségek vizsgálatát.

*

A politikai nyelv nem egyszerűen tükrözi, hanem bizonyos vonatkozásban teremti a politikai valóságot; ennek a nyelvfilozófiai és tudásszociológiai szemléletnek a talaján született írások azt a kérdést teszik fel, hogy a rendszerváltozás hatalmi viszonyait hogyan jelölik ki és determinálják a nyelvpolitikai küzdelmek, az egymással ütköző különböző diskurzusok, a múlt birtokbavételéért folyó hagyományteremtések.

Konrád György és Szelényi Iván terjedelmesebb tanulmányban reflektáltak az értelmiségi hatalommal kapcsolatos korábbi koncepciójuk és a kelet-európai rendszerváltozások összefüggéseire (Konrád–Szelényi 1992). Ennek részeként írnak a nyelv és a politika viszonyáról. Tézisük az, hogy az elmúlt évtizedekben, Gouldner fogalmát adaptálva, az értelmiségi kritikai beszéd legyőzte a pártbürokrácia káder-diskurzusát, ami olyan jelentős és alapvető volt, hogy „a kommunista bürokratikus hatalom váratlan összeomlásának legalapvetőbb oka éppen az, hogy a káderelit elvesztette nyelvét” (Konrád–Szelényi 1992: 24). Másképpen fogalmazva: „A legutóbbi évtized felfogható úgy is, hogy az egész a nyelvezetek nagy csatája volt. (...) Ma felettébb kellemetlen lenne, ha valaki megpróbálna a régi nyelven beszélni. A nyelvezet változása olyan radikális volt, hogy egy mai magyar közönség még egy – bármelyik francia, angol vagy amerikai egyetemen tökéletesen elfogadott – tudományos marxista vitát sem tartana tiszteletben és hallgatna végig” (Konrád–Szelényi 1992: 23). A szerzők tehát a rendszerváltozást a politikai diskurzus már régebben elkezdődött, radikális változásaként értelmezik: „A posztkommunista átmenet legalapvetőbb változását kétségtelenül a nyelvezetben lelhetjük fel” (Konrád–Szelényi 1992: 22).

A legyőzött káder-diskurzus legfőbb jegyeit a következőkben látják: folyamatosan kijelölte a kimondhatóság határait, állandóan tartalmazta a marxizmus és a leninizmus valamilyen helyesnek tartott értelmezését, a szocializmust az egyetlen jó társadalommal azonosította, az egyprátrendszeret és az államosított tulajdont nem lehetett megkérdőjelezni, a beszédbeli „lazítások” csak az adott hatalmi berendezkedésen belül jelenhettek meg (pl.: szocialista piacgazdaság). Az új, a győztes kritikai beszéd tartalmát ezzel szemben a korlátlanág jellemzi, nincsenek tabu témái. Argumentációs rendszeréből pedig hiányzik a tekintély, elsősorban ezért kritikai. Ugyanakkor (és itt főleg amerikai példákat idéznek) hajlamos rá, hogy erkölcsi terrort érvényesítsen ellenfeleivel szemben. A rendszerváltozás kezdetét úgy jellemzik, mint az értelmiségi kritikai beszéd kultúrájának győzelmét, már-már tobzódását. „Minden héten vadonatúj tervek születnek arról, hogy miképpen szervezzük meg a gazdaságot, hogyan irányítsuk az egészségügyi ellátást, miként építsünk egyetemeket, szervezzük meg a kulturális életet. Magyarország vagy Lengyelország a kritikai gondolkodás orgáinak időszakát éli. (...) A kritikai gondolkodás hatalma korlátlanok tűnik” (Konrád–Szelényi 1992: 23).

A szerzők felteszik azt a kérdést is, hogy a nyelvi győzelem mögött milyen pozicionális hatalom szerveződik. Korábbi koncepciójukat revideálva úgy látják, hogy a győztesek nem pályáznak sem az új bürokrácia sem az új burzsoázia üres helyére. „Bizonyos értelemben az értelmiség feltárt a maga számára egy pozíciót vagy szerepet, amely jobban megfelel transzcendentális természetének: ez a »teleologikus tervező« szerepe” (Konrád–Szelényi 1992: 25). Az új szerep kialakítása azon a felismerésen alapul, hogy a posztkommunista

hatalom kettős struktúrájú, hogy a bürokrácia és a burzsoázia kijátszható egymás ellen, a kritikai értelmiség „legfőbb úrként” fölébük tudja helyezni magát, mint valami futballbíró vagy játékmester. A hatalmi pozíció kialakulásának útját-módját a szerzőpáros a következőkben látja: 1. Megtörtént a közéleti diskurzus monopolizálása. „Az értelmiség, amely hirtelen nyitotta meg önmaga számára a demokratikus politika szféráját, uralkodik is fölötte azzal, hogy monopolizálja a jelen és különösen a jövő politikai nyelvezetének – és ezáltal a teendők sorrendjének – kialakítását.” 2. Médiakráciaként jelentős pozíciókat szerzett és számottevő befolyása van. „A posztkommunista átmenet legelső szakaszában az értelmiség inkább médiakráciaként szilárdította meg a pozícióját. (...) Az értelmiség szokatlanul jól látható szerepet játszik a tömegtájékoztatási eszközökben.” 3. Mind-ebből a szerzők extrapolálnak: „Ez a médiakrácia azonban máris készül a politokrácia szerepére.” Ugyanez kissé önkritikusan: „az elit saját sorainkból kerül ki, olyanokból, akik gördülékenyen használják az új kritikai vita kultúráját és ez alkalommal jók az esélyeik arra, hogy a csúcsig meg se álljanak”. Ugyanis „a legvalószínűbb az a jövő, amelyben újfajta egyensúly jön létre a bürokrácia és a burzsoázia között” és e kétféle struktúra kombinációjában „az értelmiség megtarthatja a »kasszakulcsot« vagy a »legfőbb úr« pozícióját” (Konrád-Szelényi 1992: 25-26; 28.).

Pokol Béla – mint írja – a lassan Magyarországon is szaktudományá válik, „a politika jelenségeivel foglalkozó tudomány, a politológia” egyik feladatának tartja, hogy bemutassa és elemezze a politika nyelvezetét, a „napi politikai harcok alatti mélyebb rétegekben végbemenő nyelvpolitikai küzdelmeket”, amelynek „hordozói a tömegkommunikációban szerveződő értelmiségi csoportok” (Pokol 1993: 5).

A rendszerváltás nyelvi-politikai küzdelmeit elemezve Pokol kevésbé optimista és megértő, mint Konrád György és Szelényi Iván. Ebben az időközben eltelt két év rossz tapasztalatai mellett az is közrejátszik, hogy Pokol az értelmiség modernizációs (és így hazai) szerepéről, helyéről negatívabban gondolkodik mint ők (Pokol 1993: 81–89). Ő is úgy látja, hogy az értelmiség önálló hatalmi ágens, amely ilyen minőségben lényegében médiakráciaként egzisztál, de ezt premodern vagy kvázi-modern jelenségnek tartja. Szerinte ugyanis a modernizálódás nem más, mint „az egységes értelmiségi kultúra belső széttagozódása professzionális tudásfajtákra” (Pokol 1993: 83), a hazai helyzet pedig éppenséggel akadályozza a modern intézmények és struktúrák kialakítását, mert késlelteti az „önálló politikai logika” megszületését, ami azt jelenti, hogy „két periódus között *ténylegesen* a választások eredményei döntenek el a kormányhatalom mindenkori birtoklását”. Ám ez hazánkban „nem tud kialakulni, ha a választások eredményeitől függetlenül egy saját intézményrendszerrel rendelkező értelmiségi értékelési mechanizmus folyamatosan és hatékonyan felül tudja bírálni a mindenkori kormánypárt döntéseit” (Pokol 1993: 82).

A pluralista politikai rendszerben a választási küzdelmek, a napi politikai csatározások a szavazatszerzés körül szerveződnek. Hosszabb távon tekintve ezek mélyén azonban sokkal alapvetőbb nyelvpolitikai küzdelem folyik. Egyszerűen arról van szó, hogy aki a hatalmat birtokolni akarja, annak uralnia kell a nyelvet is, mint a valóság megkonstruálásának eszközét, vagy fordítva, aki a szavakat és a gondolkodásmódot meghatározza, az emberek felett is uralmat szerez. Ahogyan Pokol írja: „Igazán jelentős áttörés a politikai harcokban akkor mehet végbe, ha a mélyebb nyelvi rétegekben húzzák ki a politikai ellenőrök kulcsszavai, distinkciói alól a talajt, és ezek helyett sikeresen tudnak elterjeszteni új kifejezéseket, új distinkciókat” (Pokol 1993: 67–68).

Pokol a rendszerváltozás nyelvpolitikai küzdelmeit néhány fogalom cseréjével, újradefiniálásával illusztrálja. Az 1989-90-es változások során – írja – a 80-as évek alapvető distinkcióját, a reformerek/konzervatívok párost a kommunisták/társadalom ellentéte váltotta fel a tömegmédiákban. Így „az új nyelvi distinkció a politikai erőter tagolására (...) már eldöntötte a korábbi reformerek sorsát. Nyelvileg megverték őket, mielőtt a politikai páston érvelhettek volna” (Pokol 1993: 66). Egy másik példája a „karhatalmista” szó felváltása a „pufajkással”. Jelzi azokat a törekvéseket is, amelyek újabban a „civil társadalom” fogalma ürügyén a többpártrendszerű parlamentáris demokráciát támadják. Ezeket a nyelvpolitikai küzdelmeket – véli Pokol – írók, újságírók, pártos kutatók és egyetemi emberek írják az írott és elektronikus médiákban. Ennek ellenére nem politikai, hanem értelmiségi ügyként jelenik meg, hiszen nem a politikusok vitáiról van szó. Pokol a nyelvpolitikai küzdelmek létét elkerülhetetlennek tartja. Mindenekelőtt azért, mert a néppártosodás általános tendenciája nyomán az ideológiai küzdelmek helyett az egyszerűbb, „lazább szövést”, „illékony” nyelvi harcok kerültek előtérbe. Legfeljebb mai erőssége, hevesége fog csökkenni hazánkban is – véli – olyan mértékben, ahogyan professzionálódik az értelmiség, depolitizálódik a tömegkommunikáció és erősödik a szak-újságírás.

A médiaharc és a hatalom problematikája áll Ágh Attila (1992) elemzésének a középpontjában is. Kiindulópontja a következő. „Feltételezésem szerint az európai félperifériákon a politikai diskurzusnak öt alapvető típusa alakult ki, amelyeknek a viszonya, aránya és konfrontációja jellegzetesebben mutatja egy-egy ország politikai térképét, mint maguknak a pártoknak, vagy az intézményeknek a struktúrája” (Ágh 1992: 52). A diskurzustípusok – hagyományos-konzervatív, közjogi, vallási-egyházi, populista-nacionalista, irodalmi-művészeti, racionális-európaizált – bemutatása során Ágh igyekszik elkerülni értékszemponctok érvényesítését, mert – mint írja – „változó mértékben valamennyien hordoznak magukban pozitív és negatív vonásokat” (Ágh 1992: 53). A politikai diskurzusok egészének illetlen tagolódásáról azonban egyértelműen negatív véleményt fogalmaz meg: „Nem adekvát réteg- vagy csoporttudatok, azaz tagolt érdekek

világos megfogalmazásai a közös (nemzeti) politikai nyelven, hanem (utó)rendies képződmények, olyan politikai szubkultúrák, amelyekben a politikai csoportidentifikáció a nyelvi hagyományokat, érzelmeket és ösztönös képi látásmódot kifejező politikai diskurzusban összegződik, a »mi így beszélünk modelljében«. Vagyis azt hiányolja, hogy a politikai beszéd típusok nálunk nem a különböző csoportok „konkrét érdekeiről” szólnak, mert a csoportoknak „nem volt módjukban kivajúdni magukból – másokkal szembeállítva, egyeztetve és így egymás nyelvére lefordítva – érdekeik racionális összegzését” (Ágh 1992: 52).

A mai magyar közélet nyelve, a politikai diskurzusok terepuma tehát felfogása szerint egészében predemokratikus, szemben az intézményrendszer esetleges fejlettségével. Ennek a „törzsi” állapotnak három strukturális sajátosságát emeli ki. Az első: a diskurzusok érzelmi-indulati motíváltsága és természetete. A második: a diskurzusok kizárólagosság-igénye, azaz mindegyik a „differenciálatlan egész képviselőjében” lép fel. A harmadik: az álláspontokat a közös nyelv és így a párbeszéd teljes hiánya jellemzi, ami másrésztől lekezelésekben, konfrontációkban és kirekesztésekben nyilvánul meg.

A magyar demokratikus átmenet jellegéhez „szükségképpen hozzátartozó médiaháború” részletesebb elemzésének kiindulópontja, hogy már a rendszerváltás előtt is „a média egésze ... többé-kevésbé azt a racionális európaizált diskurzust beszélte”, amely a köznapiságból és a modern társadalomtudományokból táplálkozik, és a magyar polgárosulás „anyanyelve” kellene hogy legyen. Ez az európaizált racionális értelmiségi diskurzus idegen a kormánypártoktól, amelyek így nem médiaképesek, mégis a médiák feletti teljes ellenőrzésre törekednek, mert a hatalom szempontjából a „politikai szubkultúrákon keresztül megszervezett” csoportok mozgósítása alapvető kérdésnek tűnik (Ágh 1992: 54, 55, 58).

Arató András egy nagyobb tanulmányában (1993) a rendszerváltozás jellegét vizsgálja. Kimutatja, hogy a politikai aktorok tetteiben lényeges különbségek vannak a tekintetben, ahogyan a folyamat egészéről vélekednek. Azt a kérdést teszi fel, hogy vajon minek lehet nevezni az 1989-cel kezdődött politikai változásokat, forradalom volt-e egyáltalán. Az értelmezéshez Arató a forradalom fogalmának négy tematizálási szféráját különbözteti meg: a kétféle hagyományos megközelítés (objektív–kognitív, jogi–normatív) mellett nélkülözhetetlennek tartja az értelmezéshez a fenomenológiai és a hermeneutikai nézőpontok felvételét is. „A fenomenológiai síkon a résztvevők szemantikai megjelölésekben és nonverbális szimbolikában kifejezésre jutó élményeire, vágyaira és félelmeire összpontosítjuk figyelmünket, ugyanezt hermeneutikai szempontból nézve pedig az aktorok interpretációs erőfeszítéseit hangsúlyozzuk” (Arató 1993: 10). Eisenstadt, Touraine, Furet, Ozuf, Kosselleck, Hunt és Baker munkái alapján elemzi és mutatja be a forradalmak résztvevőinek szemantikáját, beszédmódját, retorikáját, szimbólum-, teremtését” és interpretációs

teljesítményeit. Így jut arra a következtetésre, hogy „Az 1989-es átalakulások résztvevői a nagy forradalmak szellemi fegyvertárából csupán a természetjogi hagyomány normatíváit, az egyetemes jogokat és a demokratikus eljárásokat vették elő” (Arató 1993: 16). A résztvevők tehát tudatosan elutasították a forradalom nyelvtanát, szókészletét és retorikáját. Az emberek, különösen Magyarországon a forradalomról nem beszéltek és gondolkodtak forradalmian. Innen a különös jelzős szerkezetek. „Minduntalan megdöbbennek az 1989-es forradalom elé illesztett jelzőkön: egyfelől törvényesnek, alkotmányosnak és kialakodottnak minősítik (...), másfelől erőszakmentesnek, békésnek, szelídeknek, bársonyosnak nevezik” (Arató 1993: 16) sőt, „csendesnek és szomorkásnak is” (Arató 1993: 16). A hazai értelmezéseket áttekintve írja: „Magyarországon csaknem teljes egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy a rendszerváltás nem vett forradalmi irányt. Elemzésem is ezt támasztja alá, bemutatván, hogy az átalakulás csak bizonyos szempontok szerint felel meg a modern forradalmak követelményeinek” (Arató 1993: 27.). Ugyanakkor Arató úgy látja, hogy a politikai jobboldal részéről határozott törekvés van arra, hogy „megvédjék” a soha nem volt forradalmat, mert számtalan esetben a forradalmak logikája szerint szólalnak meg, nem beszélve programjairól. „A tisztogatásról, politikai igazságtételről és hatalomközpontosításról szóló különböző restaurációs elképzelések fura, ám mégis szabályos elegyet alkotnak. Összességükben a magyar rendszerváltás úgymond csökevényes forradalmiságát lennének hivatva orvosolni. (...) Ezen törekvések egyike sem képes azonban a felszabadulás vagy a közszabadság forradalmi élményeit nyújtani, legfeljebb csak egy szűk, szektáriánus kisebbségnek. A klasszikus forradalmi szókincs elemeinek szándékos használatára, az árulás és az ellenforradalom emlegetése, a felgerjesztett félelem az ellenségtől és az összeesküvéstől, a bátortalan kiállások egy második, ezúttal alighanem véres, lármás és törvénytörő forradalomért – mind-mind kevésnek bizonyultak a közhangulat megfelelő befolyásolásához” (Arató 1993: 32–33).

1989-ben Papp Zsolt „Az év fogalma a legitimitás” címet adta egy írásának (1990). Ebben higgadtan és okosan elemzi a fogalom értelmezéseit és „elágazásait”, és mérlegre teszi a rendszerváltáshoz kapcsolódó legitimációs törekvéseket. Azt látja, hogy egyrészt mindenki vitatja az előző rendszer legitimitását, másrészt általános törekvés van arra, hogy a szabad választásokhoz kapcsolódó közakarat kinyilvánítása, a jogállamiság megteremtése legyen minden politikai erő számára a legfőbb legitimációs forrás.

1989-ben vagyunk. A múltból még csak 1956 a jelen témája. Ezt azonban példátlan mértékű nemzetközi figyelem és nemzeti egyetértés kíséri: a történelmi események átértékelése a régi rendszer leváltásának és az új megteremtésének legpregnansabb szimbolikus aktusa. (Hofer 1992; Szabó 1990a). Kevés idő után azonban bővül a „reper-toár” és diverzifikálódnak a törekvések. Kezdetét veszi a magyar történelem rivalizáló újraértelmezése.

Egy 1991-ben rendezett konferencián Gerő András (1991) már arról beszél, hogy folytatódik hazánkban egy százötven éves tradíció, amikor is a politika számára „a történelem kiemelt fontosságú igazoló elem” (Gerő 1991: 13). A történelem súlya „olyannyira számottevő, hogy a múlt bizonyos eseményeit a mindenkori jelen erőteljesen szakralizálja, s kultuszokat, rituálékat épít rájuk” (Gerő 1991: 12). A leírást elméleti értékeléssel kiegészítve megállapítja, hogy a történelem politikai legitimációként való használata hátramaradott, csonka és sérült legitimáció. Azt fejezi ki, hogy a hatalom nem tudja vagy nem képes önmaga legitimitását a megkérdőjelezhetetlen népakaratra építeni: vagy meg sem szerezte, vagy elvesztette a támogatást – mint a jelenlegi kormányzat is. Igazolási erőforrásként marad a történelem, amelyben politikai ízlés szerint lehet válogatni, és a kiválasztott hagyománnyal bensőséges, sőt kultikus kapcsolat teremthető.

Gyáni Gábor (1992) megértőbb a politikai múltteremtés iránt. Elvi pozíciója, hogy a történelem mindenkor írt és elmondott, vagyis létrehozott történelem. A hagyomány nem objektív állapot, hanem „szüntelenül keletkezik mindenkori újraalkotói kezén” (Gyáni 1992: 4). Hivatkozik Eric Hobsbawmra, aki nagyszabású munkában elemezte, hogy Európában 1870 és 1914 között virágzó „iparág” volt a hagyományok kitalálása. Hazánkban is ebben az időszakban zajlott le – írja – a plebejus kultúrának a nemzeti hagyományba való integrálása, ami együtt járt ennek a kultúrának a szelektálásával és az uralkodó ízlésnek megfelelő átírásával. A fenti felfogás képviselőjében azonban nem megy olyan „messzire”, mint Ujvári Gábor, aki azt állítja (1992), hogy a nemzetet maga a nemzeti diskurzus teremtette meg. Gyáni szerint különösen hatalmi struktúrák változása idején természetes a politika történelem iránti érdeklődése. „Az uralmi formák változásának folyamatait átszövő élénk hagyományalkotási gyakorlat olyan történelemmitológiák kidolgozása számára adott lehetőséget, amelyek alapjaivá válhattak születőben lévő politikai kultúráknak” (Gyáni 1992: 4). A mai helyzetet illetően nem önmagában az élénk történelmi érdeklődést tartja problematikusnak. Kritikai megjegyzései a folyamat bizonyos egyoldalúságaival kapcsolatban vannak. Tényként rögzíti, hogy végképp csődbe jutott „a forradalmi újrakezdés és a nemzetfeletti történelemformálás eszméje” (Gyáni 1992: 4). Másrészt uralkodó közhangulat, hogy „a történelem még részeiben sem folytatható” (Gyáni 1992: 4). Így aztán – írja – a múlthoz való viszony a nemzetközpontúság jegyében fogant, politikai vezéreszmévé vált a nemzeti hagyományokhoz való radikális visszatérés. A politikai ellenzékét azért marasztalja el, mert ebben csak restaurációt lát, a kormánykoalíciót pedig azért, mert a nemzeti hagyomány kizárólagos letéteményesének tekinti magát. Vagyis – tegyük hozzá – folyik a történelem rivalizáló újraértelmezése.

Végezetül tegyük fel a kérdést: mit tudhatunk meg ezekből az elemzésekből a hazai rendszerváltozás természetéről. Én egyetlen összefüggést emelnék ki, megerősítve azokat, amelyekről már szó volt. A bemutatott írások mindegyike voltaképpen arról szól, hogy a rendszerváltozás politikai aktorai között nem ideológiai, hanem szimbolikus nyelvi küzdelem folyik. Nem nagy ideológiai víziók között kell az állampolgárnak választania, hanem „egészen kis” szavak között. Hogy egy új fejleményre utaljak, azt kellene eldöntenie például, hogy a legközelebbi választáson demokráciára vagy a baloldalra szavaz-e. Az igazi kérdés persze az, hogy mindez hogyan struktúrálja az emberek számára valóban fontos problémák értelmezését és megoldását: ezzel azonban nemcsak a hazai szakirodalom adós. Az mindenesetre látszik, hogy ebben a küzdelemben a nyelvek és a szimbólumok „szakemberei”, vagyis az értelmiségiek, kitüntetett szerepet játszanak. De az is látszik: azé a hatalom, aki „rátalál” a megfelelő szavakra. Továbbá az is, hogy olyan a politika közege, amilyené a szavak formálják.

HIVATKOZÁSOK

- Arató András 1993. Forradalom, restauráció és legitimáció. Az államszocializmusból való átmenet ideológiai problémái. *Politikatudományi Szemle*, 3, 5–44.
- Ágh Attila 1990. Közvélemény pedig nincsen. Magánvélemény a közvéleményről. *Jel-Kép* 3, 5–16.
- 1992. Kultúrharc és médiaháború (avagy hogyan beszéljünk európaiul). *Mozgó Világ*, 9, 51–53.
- Balogh Tibor 1991. Elrendezés: szóval, tettel. *Magyar Tudomány*, 6, 711–716.
- Bayer József 1991. Antikommunizmus Magyarországon, 1990. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Ökológia Alapítvány–Economix RT., 242–248.
- Beck László 1989. Tüntetés és reprezentáció. *Mozgó Világ*, 4, 51–54.
- Becskeházi Attila–Kuczi Tibor 1992. *Valóság'70*. Budapest: Scientia Humana.
- Bihari Mihály 1990. A bolsevista politizálási stílusról. In: Bihari Mihály *Demokratikus út a szabadsághoz. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 123–134.
- 1993. Politikai stílus és politikai kultúra Magyarországon a 90-es évek elején. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 58–73.
- Biró A. Zoltán 1991. Restaurációk – alapfokon. 2000, december, 9–11.
- Bodó Julianna 1991. Március 15. Csikszereda. 2000, július, 25–27.
- Boros Géza 1991. Az új címer. *Kritika*, 1, 18.
- Buda Béla 1991. A nagy társadalmi változások lelki feldolgozása. *Világ*, július 31, 15–17.
- Csányi Vilmos 1991. Az emberi természet tényezői és a rendszerváltás. *Magyar Tudomány*, 6, 705–710.
- Dalos György 1990. A politikai nyelv buktatói. *Kritika*, 12, 12–13.
- Enyedi Zsolt 1993. Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. *Politikatudományi Szemle*, 4.
- Erős Ferenc 1991a. Menekülés a szabadság elől? *Beszélő*, január 5.

- Erős Ferenc, 1991b. Rendszerváltás – identitásváltás. *Magyar Tudomány*, 9, 1104–1110.
- Erős Ferenc 1992. Az 1991-es esztendő a társadalom-lélektan tükrében. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László. *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány–Economix RT., 251–257.
- Erős Ferenc 1993. *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T–Twins Kiadó.
- Fóti Péter 1992. Az analógia határai. *Kommentár*, 4, 8–13.
- Gadó János 1989. Két tüntetés. *Mozgó Világ*, 4, 52–53.
- Galló Béla 1992. (H)arcok a politikában. *Népszabadság*, július 11, 17.
- Gerő András 1991. A historikum a politikumban. In: Csendes? Forradalom? Volt? Budapest: T–Twins Kiadó, 12–17.
- Gombár Csaba 1990. Tülkínálat bűnbakokból. *Mozgó Világ*, 3.
- Gyáni Gábor 1992. A hagyomány mint kultúra. 2000, július, 3–6.
- Heller Ágnes 1992. Emlékezet és felelősség. *Thalassa*, 1, 6–14.
- Heller Mária–Némedi Dénes–Rényi Ágnes 1990. Vázlat a nyilvánosságfogalom értelmezéséhez. In: Szabó Márton (szerk.): *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézete, 111–123.
- Hemádi Miklós 1991. A politikai nyelvhasználat újabb változásai. In: Kassai György (szerk.) *A szó hatalma*. A hollandiai Mikes Kelemen Kör 1989-es tanulmányi napjainak előadásanyaga. Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 147–155.
- Hofer Tamás 1992. Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1, 29–52.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor 1990. *Értékválasztás. A választási pártműsorok elemzése*. Budapest: Művelődéskutató Intézet
- 1991. Politikai szimbólumok. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Ökonómia Alapítvány–Economix RT., 234–241.
- 1992. Világképek változása. *Kommentár*, 4, 37–46.
- Kassai György 1991. Módosító szavak – módosító történelem. In: Kassai György (szerk.) *A szó hatalma*. A hollandiai Mikes Kelemen Kör 1989-es tanulmányi napjainak előadásanyaga. Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 13–28.
- Kéri László 1991. A rendszerváltás csapdája avagy a múlttal való megbékélés nehézségei. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Ökonómia Alapítvány–Economix RT., 275–280.
- Klemperer, Victor 1984. *A harmadik birodalom nyelve*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont (Membrán könyvek 12.)
- Konrád Gyögy–Szelényi Iván 1992. Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, 1, 9–28.
- Kuczi Tibor 1987. A második gazdaság politikai, ökonomiai és kistermelői terci. *Valóság*, 7.
- 1990. Beszédmodok a marxizmusoktatásban. In: Szabó Márton (szerk.) *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézete, 124–140.
- Lánczi András 1991. Az író és a politika. Csurka István drámáinak világgépe. *Világosság*, 6, 410–421.
- Lányi Gusztáv 1991a. Magyar neurozsis. A politikai rendszerváltás lélektanáról. *Világ*, (II. évf 20.) május 15, 22–24.
- 1991. Rendszerváltás – identitásváltás. *Magyar Tudomány*, 9, 1105–1110.
- 1992. A politikai pszichológiáról – Magyarországon. Tudománytörténeti és tudásszociológiai vázlat. *Valóság*, 9, 16–31.
- Magyari Nándor László 1988. Az emlékezés nyelvtana. *TETT*, 4, 12–14.

- Magyari Nándor László 1990. Emlék-kockák. Szempontok az emlékezés-gyakorlat vizsgálatához. *Átmenetek*, 2, 3–17.
- 1992. Élettörténeteink áthangolása. Szempontok az emlékezési gyakorlat vizsgálatához. *Műhely*, 4, 50–53.
- G. Márkus György 1991. Pártok és törésvonalak. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1–2, 71–91.
- 1992. Kulturális politizálás – zsákutca vagy átmenet? *XXI. Század*, 1, 16–21.
- Mészáros Gyögy–Pór Edit 1993. Budapest új utcanevei. *Kritika*, 4, 44–45.
- Mravik László 1990. Döntsd a szobrot! *Kritika*, 5, 9–10.
- Nyiri Kristóf 1992. Hagyomány és bürokratikus folklór: a magyar tanulságok. *Világosság*, 7.
- Orwell, Georg 1989. *1984*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Papp Zsolt 1990. Az év fogalma: a legitimitás. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*, Budapest: OMIKK, 619–623.
- Pataki Ferenc 1991. A rendszerváltás parlamentje. Szociálpolitikai jegyzetek. *Társadalmi Szemle*, 1, 11–26.
- 1990. Társadalom-lélektani tényezők a magyar rendszerváltásban. *Valóság*, 6, 1–16.
- 1992. Torkunkon akadt a múlt. (Riporter: Fábián Péter) *Népszabadság*, október 31, 19.
- Pethő Bertalan 1992. Deviancia és rendszerváltozás. *Hitel*, 1, 4–7.
- Pokol Béla 1993. *Pénz és politika*. Budapest: Aula Kiadó.
- Popper Péter 1992. A politikai indulat és az indulat politikája. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány–Economix RT., 220–224.
- Pótó János 1989. Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest: (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 7.)
- Schlett István 1992. Célokról akamak tudni, erkölcsről nem. (Riporter: Varsányi Gyula) *Népszabadság*, október 17, 17.
- Serge, Moscovici 1991. A szociálpszichológia új feladatai az új Európában. *Valóság*, 11, 63–74.
- Szabó Máté 1990a A feledés és az emlékezés „desztalinizálása”: Nagy Imre példája. In: Balla Bálint (szerk.) *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert. Politikai tanulmányok*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 127–138.
- 1990b Politikai rituálé és szimbolika az 1956-os megemlékezésben. In: Szoboszlai György (szerk.) *Váltók és utak*. Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve, Budapest, 209–213.
- Szabó Mátyás 1992. *Csillagok hullása és a korona felemelkedése*. (Svédből fordította Makkai Lilla) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 1–24. (Kézirat.) (Eredeti szöveg: Föremal som vittnesbörd. Stockholm 1992. p. 116–127.)
- Szabó Miklós 1991. A nemzeti sérelmek szerepe a rendszerváltás folyamatában. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Ökonómia Alapítvány–Economix RT., 228–233.
- Szelényi Iván 1992. *A poszt-kommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. MTA Politikai Tudományok Intézete
- Szilágyi Ákos 1988–1989. A sztálini idők mozija. *Filmvilág* 1988/9,10,11,12, 1989/1.
- 1992a Obscsina és privacy. In: *Café Babel*, 2, 9–18.
- 1992b Csókcsatátér lovagjai. *Kritika*, 7, 3–5.
- 1992c (é. n.) Egy számháború számai. In: Szilágyi Ákos: *A vágy titoktalan tárgya*. Budapest: Liget Műhely Alapítványa, 82–126.
- Tallár Ferenc 1989. Sztálinizmus és reszakralizáció. *Valóság*, 2.

- Tolcsvai Nagy Gábor 1992. Politikai nyelvi körkép 1991-ben. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) *Magyarország Politikai Évkönyve*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány–Economix RT., 225–231.
- Ujvári Gábor 1992. A nemzeti diskurzus. *Valóság*, 5, 55–64.
- Vargha Jenő László 1992. A múlt feldolgozását elhárító mechanizmusok a mai román társadalomban. *Thalassa*, 1, 76–83.
- Varga László 1990. 1956: feledés, elfojtás, emlékezés. In: *Váltók és utak*. Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve Budapest, 219–222.
- Vintilă, Mihăliescu 1991. Hol vannak azok a régi barbárok? *Átmenetek*, 2, 42–58.
- Zdanek Zboril 1991. A törvény szavairól. In: Papp Gábor (szerk.) *Politikai kultúra és az állam Magyarországon és Cseh-Szlovákiában*. Budapest: T-Twins Kiadó, 106–117.

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája

1993. harmadik negyedév

BALÓ György–LIPOVECZ Iván (szerk.)
Tények könyve. Magyar és nemzetközi almanach '93.
Bp.: Ráció 1993.

BÁNYÁSZ Rezső
Ami a rejtjeltáviratokból kimaradt. Bp.: Pelikán 1993.

BEKE Kata
Jézusmária, győztünk! Bp.: Belvárosi Kiadó 1993.

BESZTERI Béla (szerk.)
A gazdasági-társadalmi rendszerváltozás folyamata és tendenciái.
Veszprém: Veszprémi Akadémiai Bizottság 1993.

BIHARI Mihály
Magyar politika (1944–1993). Bp.: ELTE ÁJK 1993.

BÍRÓ Zoltán
Elhervadt forradalom. Bp.: Püski 1993.

DÉNES Iván Zoltán (szerk.)
Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép-
és Kelet-Európában. Bp.: Gondolat 1993.

ÖRSI László
A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban. Bp.: Századvég,
56-os Intézet 1993.

FEITL István (szerk.)

Jobboldali radikalizmus tegnap és ma. Bp.: Politikatörténeti Alapítvány 1993.

FROMM, Erich

Menekülés a szabadság elől. Bp.: Akadémiai 1993.

GERŐ András

Magyar polgárosodás. Bp.: Atlantisz 1993.

KONTLER László (vál.)

Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában.

Válogatás a nemzetközi történeti irodalomból. Bp.: Atlantisz 1993.

KOPÁTSY Sándor

Gazdasáspolitikai úttévesztés. Bp.: Privatizációs Kutatóintézet 1993.

LÁNYI András

A második köztársaság. Bp.: Liget Könyvek 1993.

56 és a franciák. Francia gondolkodók a magyar forradalomról.

Bp.: Font Kiadó, 56-os Intézet 1993.

PATAKI Ferenc

Rendszerváltozás után: társadalomlélektani terepszemle. Bp.: Scientia Humana 1993.

POZSGAY Imre

1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban.

Bp.: Püski 1993.

Számadás '92. Kisújszállás, 1993. február 27–28. A népi politizálás esélye napjainkban. Bp.: Püski 1993.

Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás-és megbeszéléssorozata. 3. kiadás. Bp.: Püski 1993.

„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni.” Válogatás az 1956-os munkástanács vezetők visszaemlékezéseiből. Bp.: Századvég, 56-os Intézet 1993.

UNWIN, Peter

A pusztából kiáltott szó. Bp.: Héttorony Kiadó 1993.

ABSTRACTS

KÖRÖSÉNYI, ANDRÁS

THE DIVIDED REPUBLIC

The distribution of power in Hungary 1990–1992

The article deals with the question of centralisation or division of power in Hungarian politics in two main dimensions: firstly of *political institutions*, and secondly of *social actors*. In the first dimension it examines how far public decision-making is concentrated in the different branches of power and political institutions. In the second dimension the question is what social groups have access, and to what extent, to political power or influence. Is there a united political class, a ruling elite, or is political power and influence divided among different groups. The article uses the framework of Lijphart's majoritarian and consociational model of democracy. Reviewing the institutional factors of the model, the author concludes that political power is to a considerable degree shared in Hungary. It is shared in two ways: among different institutions in terms of the system of government, and among different political forces and parties.

ENYEDI, ZSOLT

PILLAR AND SUBCULTURE

A possible conceptual framework of cultural-political segmentation

The first part of the paper gives an overview of the theories which depict the social-political structure of the Western-European plural societies. Special attention is paid to definitions of such concepts as „political subculture”, „pillar” and „pillarization”. The most important approaches concerning the institutionalized segmentation in the Low Countries (the cradles of the pillarization theory) are contrasted. In the second part it is shown by Dutch and Belgian examples how pillarized systems work in practice. Arguing for the relevance of the

subculture/pillar model in Hungary, the author draws attention to the recent proliferation of subculturally bound organizations at the end of the paper. The basic concepts of cultural-political divisions are re-defined in order to make them fit the Hungarian case.

ALFRED STEPAN—CINDY SKACH

CONSTITUTIONAL FRAMEWORKS AND DEMOCRATIC CONSOLIDATION

The struggle to consolidate the new democracies, especially those in Eastern Europe, Latin America and Asia has given rise to a wide-ranging debate about democratic *political* institutions and *political* markets. This literature has produced provocative hypotheses about the effects of institutions on democracy. To date, these works have focussed primarily on electoral systems, party systems and legislatures in developed countries. They form part of the „neo-institutionalist” literature in comparative politics which holds as a premise that „political democracy depends not only on economic and social conditions but also on the design of political institutions”.

A fundamental political-institutional question which has only recently received serious scholarly attention concerns the impact of different constitutional frameworks on democratic consolidation. Little systematic cross-regional evidence has been brought to bear on this question. This is unfortunate, because constitutions are essentially „meta-institutional frameworks”. In functioning democracies they provide the basic decision-rules and incentive systems concerning government formation, the conditions under which governments can continue to rule, and the conditions by which they can be terminated democratically. Constitutions are more than simply one of the many dimensions of a democratic system. They create much of the overall system of incentives and organization within which the other institutions and dimensions found in the many types of democracy are structured and processed.

Study shows that the range of existing constitutional frameworks in long-standing democracies in the world is less than one would think. With one exception (Switzerland), every existing democracy today is either presidential (as in the United States), parliamentary (as in most of Western Europe), or a semi-presidential hybrid of the two (as in France and Portugal, where there is a directly elected President and a Prime Minister who must have a majority in the legislature). In this essay we pay particular attention to contrasting what we call „pure presidentialism” with „pure parliamentarianism”.

Pure parliamentarianism, as defined here, has been the norm in the democratic world since World War II. However, so far, all the new aspirant democracies in Latin America and Asia (Korea and the

Philippines) have chosen pure presidentialism. In the approximately twenty-five countries that now constitute Eastern Europe and the former Soviet Union, to date only Hungary has chosen pure parliamentarianism.

We question this virtual dismissal of the pure parliamentary model by most new democracies. In this article we bring evidence to bear on the theoretical argument that parliamentary systems tend to increase the degrees of freedom that facilitate the momentous tasks of economic and social restructuring that face new democracies while they simultaneously attempt to consolidate democratic institutions. In fact, all our evidence points to the conclusion that the hasty embrace of presidential, and the almost total neglect of parliamentary, models should be reconsidered.

It is not our purpose in this article to give a balanced discussion of both the benefits and the drawbacks of parliamentarianism and presidentialism. Our intention is to report the findings of our analysis of numerous different sources of data, all of which point in the direction of a much stronger correlation between democratic consolidation and pure presidentialism. We believe our findings are sufficiently strong to warrant long range studies being designed with the express purpose of testing the probabilistic propositions we indicate.

